

T.C.
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İRAN'IN DİNİ JEOPOLİTİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CİHAN ÇİFCİ

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Programı

Şubat, 2021

T.C.
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İRAN'IN DİNİ JEOPOLİTİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CİHAN ÇİFCİ

(Y1712.300008)

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Programı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Filiz KATMAN

Şubat, 2021

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi Olarak Sunduğum “İran’ın Dini Jeopolitiği” adlı çalışmamda, tezimin proje kısmından sonuçlandığı zamana kadar tüm süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterildiği gibi olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanılmış olduğunu belirtir ve beyan ederim. (.../.../2021)

Cihan ÇİFCİ

ÖNSÖZ

Bu çalışmada coğrafya ve politika kavramlarının kesişim alanı olarak tanımlanan Jeopolitik kavramının ilk ortaya çıkışı, gelişimi ve belli başlı jeopolitik teoriler incelenerek dinin ve inanç sistemlerinin jeopolitik üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Dini Jeopolitik olarak tanımlanan araştırma alanı için bir örnek olarak İran İslam Cumhuriyeti seçilmiştir. Bu çalışmada Ortadoğu'nun dini jeopolitiğinde kendine has ve oldukça önemli bir yeri olan İran'ın dış politikası, dini jeopolitik perspektifinde tetkik edecektir. İran'ın Ortadoğu coğrafyasında, İslam öncesi dönem de dahil olmak üzere tarihi süreç içerisinde siyasi tecrübesinde din, İran millet ve devlet kimliklerinin inşasında mümeyyiz bir vasıf olmuştur. Çalışmada Kaçar Hanlığı ve Şah Rıza Pehlevi Dönemi genel olarak incelendikten sonra 1979 Devrimle başlayan süreçte Şii İslam anlayışının İran İslam Cumhuriyeti' nin dış politikasına etkileri, Humeyni dönemi ayrı bir bölüm olmak üzere İran cumhurbaşkanlarının görevde oldukları dönemler baz alınarak incelenmiştir.

Öncelikle bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde beni bu alana yönlendiren ve yapabileceklerim konusunda beni cesaretlendiren rahmetli babama, manevi desteğini her zaman hissettiğim anneme, fikirlerimi önemseyip dinleyen ve desteğini esirgemeyen fikir alışverişinde bulunduğum değerli dostlarım Enis OSMANOĞLU'na ve M. Akif ORUÇ'a ayrıca Avukatım Durmuş ÇİFCİ'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Subat, 2021

Cihan ÇİFCİ

İÇİNDEKİLER

Sayfa

YEMİN METNİ	iii
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	ix
ŞEKİL LİSTESİ.....	xi
ÖZET	xiii
ABSTRACT	xv
1. GİRİŞ	1
2. KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE: JEOPOLİTİK KAVRAMI VE JEOPOLİTİK TEORİLERİ.....	3
2.1. Jeopolitik Nedir	3
2.2. Siyasi Coğrafya ve Jeopolitik Arasındaki Farklar	4
2.3. Jeopolitik Teoriler	5
2.3.1. Soğuk Savaş öncesi ve Soğuk Savaş dönemi jeopolitik teoriler	8
2.3.1.1. Deniz hakimiyeti teorisi (1890)-alfred mahan	9
2.3.1.2. Kara hakimiyeti teorisi (1904)-haldord mackinder	10
2.3.1.3. Hava hakimiyeti teorisi (1942) alexander de seversky	11
2.3.2. Soğuk Savaş sonrası jeopolitik teoriler	12
2.3.2.1. Tarihin sonu tezi francis fukuyama (1989)	14
2.3.2.2. Medeniyetler çatışması teorisi- samuel huntington (1993)	15
2.3.2.3. Zbigniew brzezinski-büyük satranç tahtası (1997)	16
2.3.2.4. Eleştirel jeopolitik ve söylem analizi	18
2.4. Dini Jeopolitiğin Bileşenleri	20
2.4.1. Din	20
2.4.2. Coğrafya	26
2.4.3. Politika	28
2.5. Dini Jeopolitik Nedir?	30
3. TARİHSEL ÇERÇEVE: İSLAM ÖNCESİ İSLAM SONRASI VE MODERN DÖNEMDE İRAN	33
3.1. İslam Öncesi Dönemde İran	33
3.2. İslam Sonrası Dönemde İran	34
3.3. Modern Dönem İran ve İslam Devrimi Sonrası İran	42
3.3.1. Kaçar Hanedanlığı dönemi (1974-1925).....	43
3.3.2. Şah Rıza Pehlevi dönemi (1925-1941)	47
3.3.3. Şah Muhammed Rıza Pehlevi dönemi (1941-1979)	53
3.3.4. 1979 Humeyni ve İslam devrimi süreci	60
4. İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKASINI ETKİ EDEN UNSURLAR	67

5.	İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN DİNİ JEOPOLİTİĞİ.....	71
5.1.	Humeyni Dönemi (1979-1989)	72
5.1.1.	İrak-İran ilişkileri	74
5.1.2.	İran-Suudi Arabistan ilişkileri	80
5.1.3.	İran-Lübnan ilişkileri.....	81
5.1.4.	Sovyetler Birliği İnan ilişkileri	84
5.1.5.	İnan Mısır ilişkileri	87
5.1.6.	İnan-Türkiye ilişkileri	89
5.1.7.	İnan-ABD ilişkileri	98
5.1.8.	İnan-Avrupa ülkeleri ilişkileri.....	106
5.1.9.	İnan'ın nükleer programı	108
5.1.10.	İnan-İsrail ilişkileri.....	111
5.2.	Rafsancani Dönemi (1989-1997)	114
5.2.1.	İnan-ABD ilişkileri	115
5.2.2.	İnan-Türkiye ilişkileri	119
5.2.3.	İnan-Rusya ilişkileri.....	125
5.2.4.	İnan, Afganistan ve Pakistan ilişkileri	129
5.2.5.	İnan-AB ilişkileri	131
5.2.6.	İnan-İsrail ilişkileri.....	133
5.2.7.	İnan ve terör	135
5.3.	Hatemi Dönemi (1997-2005)	136
5.3.1.	İnan-Türkiye ilişkileri	138
5.3.2.	İnan-Orta Asya ve Kafkasya	140
5.3.3.	İnan-Rusya ilişkileri.....	141
5.3.4.	İnan-Afganistan ve Pakistan ilişkileri	143
5.3.5.	İnan-Abd ilişkileri	145
5.3.6.	İnan-körfez ülkeleri ilişkileri	148
5.4.	Ahmedinecad Dönemi (2005-2013).....	151
5.4.1.	İnan-Türkiye ilişkileri	155
5.4.2.	İnan-körfez ülkeleri ilişkileri	160
5.4.3.	İnan-Rusya ilişkileri.....	167
5.4.4.	İnan-Kafkas ülkeleri ilişkileri	169
5.4.5.	İnan ve Orta Asya ülkeleri ilişkileri.....	171
5.4.6.	İnan-Güney Asya ülkeleri ilişkileri.....	173
5.4.7.	İnan-İsrail ilişkileri.....	175
5.4.8.	İnan ve arap baharı	177
6.	SONUÇ	181
	KAYNAKLAR.....	185
	ÖZGEÇMİŞ	203

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri CENTO, RCD ve EİT
AET	: Avrupa Ekonomi Topluluğu
BEA	: Birleşik Arap Emirlikleri
BM	: Birleşmiş Milletler Genel Kurulu
BMGK	: Birleşmiş Milletler Genel Kurulu
CENTO	: Merkezi Anlaşma Teşkilatı
EİT	: Ekonomik İş birliği Teşkilatı
FIS	: İslami Kurtuluş Cephesi
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
İAEA	: Uluslararası Nükleer Enerji Ajansına
İBDA-C	: İslami Büyük Doğu Akıncıları Cephesi
İKDP	: İnan Kürdistan Demokrat Partisi
İKÖ	: İslami Konferans Örgütü
KDP	: Türkiye Kürdistan Demokratik
KİK	: Körfez İş birliği Konseyi
KOMALA	: İnan Kürdistan Emekçiler Birliği
KYB	: Kürdistan Yurtseverler Birliği
NATO	: Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği
PKK	: Kürdistan İşçi Partisi
RCD	: Kalkınma İçin Bölgesel İş birliği Teşkilatı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UAEK	: Uluslararası Atom Enerjileri Kurumu

ŒEKİL LİSTESİ

Sayfa

Œekil 1: Irak-İran ve Œattularap Su Yolu.....75

İRAN'IN DİNİ JEOPOLİTİĞİ

ÖZET

Bu çalışmada Ortadoğu'nun dini jeopolitiğinde kendine has ve oldukça önemli bir yeri olan İran'ın dış politikası, dini jeopolitik perspektifinde incelenecektir. Bunun için öncelikle jeopolitik kavramı ve jeopolitik teoriler incelenerek dinin ve inanç sistemlerinin jeopolitik üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Vaka olarak İran İslam Cumhuriyeti seçilerek dini jeopolitik incelenecektir. Kavramsal ve teorik çerçevede jeopolitik ele alındıktan sonra tarihsel çerçevede Kaçar Hanlığı ve Şah Rıza Pehlevi Dönemi genel olarak incelenmiştir. İran dış politikasına etki eden unsurların ele alınmasından sonra ise 1979 Devrimi ile başlayan süreçte Şii İslam anlayışının İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasına etkileri, Humeyni dönemi ayrı bir başlıkta incelenmiş olmakla beraber diğer kısımlar cumhurbaşkanlarının görevde oldukları dönemler baz alınarak incelenmiştir. Devrim sonrası İran'ın dış politikasına; “Batı karşıtlığı”, “rejim güvenliği” ve “rejim ihracı” kavramları etki etmiştir. İran'ın özellikle devrim ihracı gayreti Müslüman ülkelerde tedirginliğe sebep olmuş ve bu durum İran'ı İslam ülkelerinden uzaklaştırarak yalnızlaştırmıştır. ABD ise bölge ülkelerindeki nüfusunu İran korkusunu canlı tutarak arttırmıştır. Humeyni döneminde uluslararası arenada yalnızlığa itilen İran, bu durumun sıkıntılarını Irak savaşında ziyadesiyle hissetmiştir. Humeyni'nin ölümünden sonra Rafsancani ve Hatemi dönemlerinde dışa açılma konularında İran'ın daha istekli olduğu söylenebilir. Hatta Hatemi döneminde Humeyniciliğin bitmeye başladığı dahi konuşulmuştur. Ancak Ahmedinecad dönemi ile bu algı, rejimin hala aynı sertlikte devam ettiğini göstermiştir. Devrimden sonra İran, Şiiğin devlet dini olduğu ve devletin Şii İslami ilkelere göre yönetileceği cumhuriyet rejimli bir ülke haline gelmiştir. Humeyni dönemindeki yönetim, dış politika hedeflerini İslamcılık üzerine kurduğunu açık şekilde ifade etmiştir.

Dini jeopolitiğin hem itikat ve zihniyet (yani manevi), hem de strateji (yani maddi) boyutları bulunmaktadır. Dolayısıyla, dini inanç ve tasavvurların uluslararası ilişkilerde önem kazanması halinde küresel siyasette dini jeopolitiğin konumu ve oynadığı rol de önem kazanacaktır. Ortadoğu'da din; kişilerin, devletlerin, toplumların davranışlarında oldukça etkili bir unsur olarak ülkelerin dış siyasetlerini etkilemektedir. İran özelinde ise Şii mezhebi ve İslam dini İran millet ve devlet kimliklerini teşkil eden unsurlardandır. Bu açıdan bakıldığında mezhep ve din İran'ın küresel, bölgesel ve ulusal siyasetinde İran'a temsil gücü ve meşruiyet kazandırmaktadır denilebilir.

Anahtar Kelimeler: *Ahmedinecad, Dini Jeopolitik, Jeopolitik, Hamaney, Humeyni, İran Devrimi, 1979 İslam Devrimi, Rejim İhracı, Rafsancani, Şiiilik.*

RELIGIOUS GEOPOLITICS OF İRAN

ABSTRACT

In this study, foreign policy of Iran, which is unique and significant element of religious geopolitics in the Middle East, will be evaluated in terms of religious geopolitics. In order to do that, first, concept of geopolitics and geopolitical theories will be explained and the impact of religion and belief systems on geopolitics will be evaluated. Religious geopolitics will be analysed in the case of Islamic Republic of Iran. After conceptual and theoretical framework on geopolitics, Qajar Dynasty and Shah Reza Pehlevi period will be evaluated in the historical framework. Following the discussion on the factors on Iranian foreign policy, the impacts of Shia Islam on the foreign policy of the Islamic Republic of Iran began with the 1979 Revolution will be analysed in terms of periods of Presidents. Devrim sonrası İnan'ın dış politikasına; "Western hostility", "security of the regime" and "export of the regime" have impacts on Iranian foreign policy after revolution. Especially the efforts of export of the regime has restlessness in the Muslim countries and has distanced and alienated Iran from Islamic countries. On the other hand, The United States of America (USA) has increased its influence on the regional countries via keeping fear of Iran. Being alienated in international arena during Humeyni period, Iran has felt such problems in Iraq War excessively. After the death of Humeyni, in the periods of Rafsancani and Hatemi, it can be argued that Iran is more willing on foreign expansion. Moreover during Hatemi period, it is even argued that Humeynism is almost over. But during Ahmedinecad period, such perception reflects that regime keeps with the same strictness. Iran after revolution has become a country where Shia is state religion and state is ruled by Shia Islam rules under republic regime. During Humeyni period, governance has announced openly that foreign policy goals have been oriented on Islamism. Religious geopolitics have both theology and mentality (non-material) and strategic (material) aspects. Thus, if religious and belief and visions becomes more important in international relations, the place and role of religious geopolitics in global politics will also be more important. Religion in the Middle East influences the foreign policies of the states as a very important element on the behaviours of individuals, states, societies. In the case of Iran, Shia sect and Islam as religion are founding elements of Iranian national and state identities. In this perspective, it can be argued that sect and religion gives representative power and legitimacy to Iran in the global, regional and national politics of Iran.

Keywords: *Ahmedinecad, Export of Revolution, Geopolitics, Hamaney, Humeyni, Iranian Revolution, Islamic Revolution of 1979, Rafsancani, Religious Geopolitics, Shi'ism.*

1. GİRİŞ

İlk siyasi toplulukların ortaya çıkmasından günümüze kadar, coğrafya (alan) kavramı, siyaset ve politika yapıcılar açısından önemini korumuştur. 17.yy. ortalarında Avrupa’ da devlet sistemlerinin değişmesi ile ulus devletler ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan devletler, sınırları dahilinde gerçekleştirdikleri otoriteyi adeta devlet olmanın ön koşulu olarak görmüşlerdir. 19.yy. ortalarına doğru ise coğrafyanın siyasete etkilerini araştıran siyaset bilimciler yeni bir kavram olan jeopolitiği literatüre kazandırmışlardır. Yaşanan birinci ve ikinci dünya savaşı ve ardından ortaya çıkan soğuk savaş dönemi jeopolitiğe olan alakayı arttırmıştır. Soğuk savaştan sonra ortaya çıkan küreselleşme dönemi ise coğrafya-siyaset ilişkisinin yeniden yorumlanmasına sebebiyet vermiştir.

Devletler açısından fiziki bir unsur olan coğrafya, politikalara yön veren temel belirleyicilerden birisidir. Ayrıca coğrafya ve stratejinin türevi olan jeostrateji kavramı da “üzerinde bulunulan coğrafyanın askeri amaçlarla analiz edilip, askeri hareketin coğrafi koşullarının dikkate alınarak planlanması ve uygulanması bilimi” olarak tanımlanmaktadır (Tarakçı, 2003:190). Bununla birlikte coğrafi alanı asıl önemli kılan, coğrafyadaki politika yapıcılarının ve iç siyasi unsurların coğrafyaya yüklediği anlamdır. Dinsel kavramlarla anılan ve dini anlamları olan bir coğrafyaya politik açıdan anlam yüklenebilir. Şii siyasetinin önemli merkezlerinden Kerbela ve Necef bu duruma örnek olarak verilebilir. Bu manada Dini jeopolitik, bir coğrafyayı anlamlandıran dini referanslı politik betimlemelerdir, denebilir.

Yukarıda belirtilenlerden yola çıkarak hazırladığımız çalışmada ilk olarak Jeopolitik kavramının tanımı yapıp bazı jeopolitik teorilerden bahsedilecektir. Jeopolitik teoriler ile ilgili çerçevenin net olması adına, teoriler soğuk savaş öncesi ve soğuk savaş sonrası olarak iki bölümde incelenmiştir. Din, coğrafya ve politika kavramlarının bir bileşeni olan dini jeopolitiğin tam olarak anlaşılması adına, dini jeopolitiği bileşenleri üzerinden çalışmak yerinde olacağı düşünüldüğünden, sonrasında bölümde dini jeopolitiğin bileşenleri ve tanımlaması üzerinde durulmuştur.

Devamında ise din, coğrafya ve politika kavramlarının kadim İran geleneğinin kültürel genetiğindeki yerinin analizinin yapılması asıl söylenmek istenenlerin daha iyi anlaşılması için elzem görüldüğünden, tarihsel bir çerçeve çizilerek; İslam öncesi, İslam sonrası ve modern dönem olarak üç başlık halinde bir inceleme yapılmıştır.

Son olarak İran İslam Cumhuriyeti' nin dış politikası, Humeyni dönemi ayrı bir bölüm olmakla birlikte cumhurbaşkanlarının görev yaptıkları dönemler ve o dönemlerin küresel şartları göz önünde bulundurularak, dini jeopolitik perspektifinde değerlendirilmiştir. İran İslam Cumhuriyeti bürokrasisinin belirleyici unsuru asıl olarak dini liderdir. Ancak anlatım açısından kolaylık sağlayacağı düşünüldüğünden dönemler, Humeyni dönemi ayrı bir bölüm olmakla birlikte, cumhurbaşkanlarının görev süreleri baz alınarak dizayn edilmiştir. Son Cumhurbaşkanı Ruhani döneminden bahsedilmemesinin sebebi ise bu dönemin ve etkilerinin henüz çok yeni olmasıdır. Bu doğrultuda aşağıdaki önermeler ileri sürülmüştür.

Önerme 1 : Bir coğrafyaya yönelik politika uygulamalarında din faktörünün devreye girmesi, o coğrafyanın ilgililerini bağlayıcı durumlarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Önerme 2 : Din ya da mezhep eksenli politikalar İran İslam Cumhuriyeti' nin dış siyasetini belirleyen temeli teşkil ettiği düşünülse de İran, nüfuz etmek istediği coğrafyalar için bazen dini argümanları bir kenara bırakarak pragmatik politikalar oluşturabilmektedir.

Önerme 3 : Dini referanslı ofansif politikalarla nüfuzunu arttırmak isteyen İran, düşman olarak nitelediği ülkelerin ilgili coğrafyalara müdahalelerinin bahanesi haline gelmek suretiyle onların nüfuz alanlarının genişlemesine sebep olmaktadır.

2. KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE: JEOPOLİTİK KAVRAMI VE JEOPOLİTİK TEORİLERİ

Jeopolitiğin sözlükteki anlamı; coğrafyaya dayanan politika, diğer bir ifadeyle coğrafyanın etkin olduğu politikadır. (Çınar, 1997: 35) Özellikle sanayi çağından sonra önemli kavramlarından biri haline gelen jeopolitik, ilk kez İsviçreli coğrafyacı Rodolf Kjellen tarafından; “Coğrafi teşekkül veya yer içinde, ilmi olarak devletin araştırılması” şeklinde tanımlanmıştır. Jeopolitik kavramı ile ilgili olan bu tanımlama, kavramın günümüz dünyasındaki kullanım şekline bakıldığında, yetersizdir denilebilir. Çünkü yüz yıldan fazla süredir yapılagelen araştırmalar, jeopolitik yöntemin sadece devletler arasındaki münasebetlerle ilgili olmadığını, aynı zamanda medeniyetlerin birbirleri ile olan etkileşimlerinin; dini, iktisadi ya da kültürel sistemlerin de politika uygulamaları için önem arz ettiğini ortaya koymuştur. Günümüzde “Dini jeopolitik”, Enerji Jeopolitiği”, “Şii Jeopolitiği” gibi terimlerden bahsedilebiliyor olması artık jeopolitik kavramının daha geniş çerçevede ele alınması ve tanımlamasının yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

2.1. Jeopolitik Nedir

“Jeopolitik; tüm insanlığı bölge/alan faktörüyle karşılıklı ilişki içerisinde değerlendiren bir sahadır” (Dugin, 2016: 4) şeklindeki bir tanımlama, kavramın kullanıldığı erken dönemlerde yapılan tanımlara göre daha kapsayıcı olacaktır. Diğer bir geniş tanımlamaya göre ise jeopolitik; “Bir ülkenin menfaatlerini muhafaza edebilmesi için coğrafi konumuna ve kendi ulusal güç unsurlarına göre, izleyeceği dış politika vizyonunu, yapılanmaları belirleyen sübjektif bir bilim alanıdır.” (Tağma, 2000: 155). Suat İlhan’a göre jeopolitik; Coğrafyanın, coğrafyaya dair tüm bileşenlerin işlevsel hale gelmesi ve işlevsellik kazanan bu unsurların analiz edilerek yeni oluşan konjonktürden sonuçlar çıkarmasıdır. Fiziki coğrafya, kendi üzerinde evrensel ve bölgesel güç odaklarını ikili olarak değerlendirir, politik güç ve amaç ilişkisini kurar. Diğer bir deyişle jeopolitik; bir devletin, devletlerin veya herhangi bir bölgenin güvenlik politikalarının bilimsel temelini oluşturur” (21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü). Atilla Sandıklı’nın tanımına göre jeopolitik; “Bir devletin, devletler topluluğunun veya

bir bölgenin, belirli bir bölge üzerinde, tüm unsurları gözetererek güç analizi yapan, dünyadaki güç odaklarını, bölgedeki güç dengelerini inceleyen, değerlendiren ve hedeflere ulaşmadaki şart ve aşamalarını araştıran, belirleyen bir bilimdir.” (Sandıklı, 2011: 2)

Tüm bu tanımlardan yola çıkarak kendi tanımımızı yapacak ve jeopolitiği yorumlayacak olursak Jeopolitik; ekonomik, siyasi, dini, kültürel, askeri ve politik unsurları değerlendirmek suretiyle coğrafyanın politikaya nasıl yön verdiğini araştıran bilim dalıdır. Burada vurgulanması gereken önemli nokta; ilgili coğrafyanın ve bu coğrafyaya ait bütün güç unsurlarının birlikte değerlendirilerek analiz edilmesidir. Ayrıca unutulmamalıdır ki jeopolitik, politika üretmekten çok politika üretecek olanlara veri hazırlamakla ilgilidir. Görüldüğü üzere jeopolitik kavramı, farklı bakış açıları ile değerlendirilmiştir. Gerçekten Jeopolitik bazen bir ülkenin gelişme politikasının ontolojisini yansıtmış bazen de başat güç olma iddiasındaki bir rejimin ahlaki ve mantıki temelini atmıştır. “Hem askeri alanda hem akademik platformlarda konuşulan ancak ilk olarak siyasal bilimlerde dillendirilen ve giderek daha da gelişen bu kavram, birbirinden farklı düşüncelerin ve bakış açılarının birbirinden farklı amaçlarla harekete geçmek için kullanılan, multidisipliner bir kavram olarak kullanılmıştır” (Karabulut, 2013: 28).

Komplike bir kavram olarak değerlendirilen jeopolitik ile ilgili yazılmış akademik çalışmalar incelendiğinde, yapılan tanımlamaların farklılık arz ettiği görülmektedir. Bu manada jeopolitiğin herkes tarafından kabul görmüş genel geçer bir tanımı bulunmamaktadır. Bunun sebebi, jeopolitiğin sürekli gelişen bir kavram olması ve multidisipliner bir alan olmasıdır. Öyle ki jeopolitik, coğrafya temelinde; dinler, kültür, siyaset bilimi, ekonomi gibi birçok alanı kapsamaktadır.

2.2. Siyasi Coğrafya ve Jeopolitik Arasındaki Farklar

Vurgulanmasında fayda olan bir diğer husus; zaman zaman birbirleri yerine kullanılıyor olsalar da siyasi coğrafya ile jeopolitiğin birbirinden farklı kavramlar olduğudur. “Her iki kavramın da sosyal bilimler literatürüne girmeleri, bir hayli eskiye dayanmaktadır. Siyasi coğrafya ilk kez 18. Yüzyılın ortasında konuşulmaya başlanmıştır ve daha çok Ratzel ile birlikte anılmaktadır ayrıca siyasi coğrafya Ratzel’in 1897 de yayımlanan bir eserin adıdır. Jeopolitik ise, birinci dünya savaşı sırasında ortaya çıkmıştır” (Öngör, 1963: 1). Siyasi coğrafya; devletlerin coğrafi

konumunu, yer altı kaynaklarını, siyasi sınırlarını, nüfus özelliklerini, idari yapılanmalarını analiz etmektedir. Bu yönüyle siyasi coğrafya, devletlerin uygulayacakları politikalarla ilgilenmez. Oysa jeopolitik, devletlerin sahaya yansıtacakları politikalarla direkt olarak ilgilenir ve devletlerin dış politikalarının uygulama alanı bulduğu bölgelerle ve bu politikaların uygulanmalarında doğrudan etkilidir. “Diğer bir deyişle siyasi coğrafya, sadece betimleme yapar.” (Karabulut, 2013: 37). Jeopolitik ise daha ziyade dış politika ile ilgili geleceğe dair hükümler çıkartır. Ayrıca jeopolitiğin geleceğe dair hükümler çıkartabilmesi için devletleri aktif ve potansiyel güçlerinin belirlenmesi hatta karşılıklı güç kıyaslamalarının yapılması önem arz etmektedir.

Siyasi coğrafya ve jeopolitik arasındaki farklara rağmen jeopolitik, siyasi coğrafyadan faydalanmaktadır. Jeopolitik uluslararası ilişkileri çalışırken, siyasi coğrafyanın vereceği “nerede?” sorusunun cevabına ihtiyaç duymaktadır denilebilir. Bu manada siyasi coğrafya ve jeopolitik birbirinden beslenen iki akademik sahadır denilebilir.

2.3. Jeopolitik Teoriler

“Güce dayanan ilişkilerin ilerleyişi ve coğrafyanın direkt olarak gücü temsil eden bir yapısının olması, jeopolitik biliminin temel ön kabullerinden biridir. Daha açık bir ifade ile dünya üzerinde eşit dağılmayan, kolay erişim imkânı olmayan, tükenebilir veya tahrip edilebilir olan ve insan yaşamının sürekliliğine ihtiyacı daima hissedilen, her unsur, siyaset üretmekte ve siyasete konu olmaktadır” (Hacısalihoglu, 2008: 27). Coğrafya, haritalar aracılığıyla bilinmekte ve geliştirilecek politikalar bu sayede görünür kılınmaktadır. Siyasal sistemler, bu sistemlere bağlı olan yönetimler veya demografik yapıların değişmesi zaman içinde farklılıklar gösterebilir. Ancak ülkelerin buldukları coğrafyalardan kaynaklanan ve değiştirilmesi mümkün olmayacak nitelikteki unsurların var olması dış politikada etkin olabilmek için coğrafyayı iyi anlamının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bir ülkenin doğal konumunun, günün şartlarına göre oluşan güç merkezlerine ya da ihtilafli alanlara olan yakınlığının coğrafi şartlar üzerinden değerlendirilmesi, ülkelerin kendi güvenlik politikalarını da direkt olarak etkileyen bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Siyaset-Coğrafya ilişkisi, üzerinde uzunca zamandan beri, durulan önemli bir konudur. Örneğin Platon devlet ile devletin üzerinde bulunduğu coğrafyayı incelemiştir. Yine Göktürklere ait Orhun Yazıtları incelendiğinde; Bilge Kağan tarafından, Türkler ‘in

dış saldırıya karşı savunmalarında Ötüken Ormanlarının çok uygun olduğu ve bu bölgenin asla terk edilmemesi gerektiği anlatılır (Taşdemirci, 1989).

İslam düşünürlerinden İbn Haldun (1332-1406) da bu konuyu kapsamlı bir şekilde inceleyen bilim adamlarında birisidir. Oluşturduğu haritada Afrika, Asya ve Avrupa'dan oluşan bir dünya öngörmektedir. Yaşam şartlarının uygun olduğu bölgelerin güney yarım kürede az, kuzey yarım kürede ise daha fazla olduğunu belirtmektedir. Ekvatordan kuzey kutup noktasına kadar olan bölgeyi yedi iklim alanına ayırmış ve ayırdığı her parçada farklı yaşam koşullarının olduğunu belirterek farklı kültürlerin, düşüncelerin, inançların ve idari yapıların ortaya çıkışını bu şekilde açıklamıştır. (Uludağ, 2018)

Montesquieu (1689-1775) 'Yasaların Ruhu Üzerine' adlı eserinde coğrafi alanların iklimlerine önem vermiş ve insanların, buldukları coğrafyaların iklimlerinden etkilendiklerini belirtmiştir. Öyle ki "Bir Moskovalıyı his sahibi yapabilmek için derisini kazımak gerekir." diyerek iklim-coğrafya-insan etkileşimini vurgulamıştır. Ayrıca aynı eserinde Avrupa kıtasının topoğrafik yapısının küçük ve parçalı devletler için, Asya'nın topoğrafik yapısının ise daha büyük devletlerin ortaya çıkması için uygun olduğunu belirtmiştir. (Montesquieu: 2017)

Daha sonra "Siyasi Coğrafya" kavramı Turgot'ın "La Geographie Politique" başlıklı yazısı ile literatüre girmiştir. Siyasi coğrafyanın ayrı bir bilim dalı olduğunu ilk olarak ortaya atan Emanuel Kant (1724-1804) "Siyasi Coğrafyanın Babası" ve modern coğrafyanın da kurucusu olarak anılmıştır. (Eliçalışkan, 2019)

İlerleyen süreçte denizlerin işlevselliğini gören toplumlar deniz-kara karşıtlığının farkına varmışlardır. Karaların denizlere göre daha masraflı ya da daha riskli olduğu düşünüldüğünde, kara ticaretine bağımlı olan ülkelerin zayıflaması denizlere hâkim olan devletlerin güçlenmesi kaçınılmaz olmuştur. Deniz toplumları serbest ticaret ile kara ülkelerinden aldıkları ucuz hammaddeleri kendi ülkelerinde işleyerek yüksek fiyatlarla satmışlardır. Bu durum bazı ülkelerin diğerleri üzerinde ticari imtiyazlar elde etmesine, sömürgecilik yarışlarına ve savaflara sebep olmuştur.

İnsanların var oldukları ya hali hazırda yaşadıkları yerlere özel anlamlar yüklemeleri ve coğrafyanın da asıl olarak bir yer bilimi olması, coğrafya ve idare/yönetim arasında kuvvetli bir ilişkinin kaçınılmaz olduğunu düşündürmektedir. Dünya coğrafyası sadece, insanların ve devletlerin yaşam alanları olarak değil; bu alanı düzenlemek,

işgal etmek ve yönetmek için güç üzerinde rekabet eden otoriteler arasındaki çatışma alanı olarak da değerlendirilmiştir. Coğrafi bilginin bu anlamda bilimsel olarak kullanılması, dış politika çalışmalarında kuramsal bir zeminin oluşturulmasını zorunlu hale getirmiştir. Böylece Jeopolitik yaklaşımlar, gücün kullanımının ne şekilde olacağını kuramsal varsayımlara dönüştürmüştür.

Uluslararası sistemin giderek dünyayı kapsayan bir nitelik kazanmasıyla beraber jeopolitik, dünya hakimiyetini elinde bulundurmak isteyen ülkelerin stratejileri ile iç içe geçmiştir. 18.yy. Avrupa ülkeleri ve Avrupa kıtası düşünüldüğünde Avrupa içerisindeki güç odaklarının kendi içinde rekabetçi bir halde olduğu görülebilir. 18.yy. boyunca ittifak ilişkilerinin değişkenliği nedeniyle rakip devletler sürekli değişen koşullarla karşı karşıya kalmışlardır. Diplomasi sahasında yaşanan değişiklikler ve yapılan gizli görüşmeler sonucunda, Avrupa'daki dengeler kıtanın her yerinde oldukça sık değişmiş ve coğrafya faktörü çok daha önemli bir hal almıştır (Tarakçı, 2003). Bu sebeple 19.yy'a varana kadar uluslararası güç sistemi Avrupa odaklı bir şekilde biçim almış ve jeopolitik alanında ortaya çıkan bilimsel literatür Avrupa merkezli olarak ilerlemiştir.

19.yy. sonlarına doğru Carl Ritter, Berlin'de İbn Haldun'un kine benzer şekilde devletin büyümesinin döngü teorisini geliştirmiştir. Ritter kendinden önceki düşünürlere göre daha bilimseldi. Ancak bir miktar ırk merkezli belirlemeci bir tutum içindeydi. "General Comparative Geography" adlı eseri bir bakıma siyasi coğrafyada ilk model yaratma girişimiydi ve yazar modern coğrafyanın kurucularından biri olarak görülmektedir. (Doğanay, 2003)

"Her ne kadar beşerî coğrafyanın kurucularından biri olarak Ritter görülse de bu adı taşıyan ilk eseri, yine bir Alman coğrafyacı olan Friederich Ratzel (1844-1904) vermiştir" (Doğanay, 2003: 118-119). Modern ve sistematik siyasi coğrafyanın kurucusu sayılan Ratzel, esas itibarıyla Darwin'in evrim teorisinden etkilenmiştir. "Darwin, canlıların hepsinin devamlılık arz eden bir değişim içerisinde olduğunu söylemektedir. Yaşam, doğa güçlerinin seçici etkileri altında geçmekte bu değişime, çevre şartlarına uymayan canlıları ortadan kaldırmaktadır" (Günel, 2002: 4). Ratzel'e göre devletin, içinde bulunduğu ortamda herhangi bir biyolojik organizma olarak, bölgeyle bazı münasebetleri söz konusudur ve devletin bu bölgeye uyumlu olması devamlılığı için gereklidir. Böylece Darwin'in gelişme teorisini kabul etmektedir. (Göney, 1993)

“Jeopolitik kavramını icat eden kişi olan Rudolf Kjellen, G6teborg niversitesinde tarih ve siyasi ilimler profes6r6d6r ve jeopolitiğe ait başlıca eseri “Hayat şekli Olarak Devlet” tir. (G6ney, 1993). 1899 yılında “Ymer” adlı dergide İsveç’in sınırlarına ilişkin yayınlanan bir makalesinde bu kavramı kullanmıştır. Kjellen, jeopolitiğe bu ismi veren bilim adamıdır. Bunun yanında jeopolitiği karmaşık olan devlet araştırmasının bir n6shası olarak g6rmesi ile de 6nem arz etmektedir. G6r6şleri b6y6k 6lç6de Ratzel ’in “Siyasi Coğrafyasındaki” devlet d6ř6ncesine dayanmaktadır ve siyasi olayların coğrafı verilere bağlı olduğu d6ř6ncesini daha da geliştirmiştir “(Tezkan, Yılmaz, 2002: 96). Kjellen, kendisinden 6nceki 6nc6leri Mahan, Ratzel ve Mackinder gibi zamanında siyasal bilimler disiplinine h6kim anlayışların aksine, devletin tabi ve organik niteliklerini vurgulamıştır. Bu anlamda Kjellen’in jeopolitik ile ilgili d6ř6nceleri siyaset biliminde literat6r6nde devletlerin incelenmesini hedef edinen lineer bir sistematik geliştirmeye y6neliktir denilebilir. (Karabulut, 2013: 45)

Jeopolitiğin tarihsel s6reç içerisinde hangi aşamalardan geçerek geliştiğinin ve kavramsal açıdan ortaya çıkışının genel çerçevesi çizildikten sonra; şimdi belli başlı teorileri inceleyebiliriz.

2.3.1. Soğuk Savaş 6ncesi ve Soğuk Savaş d6nemi jeopolitik teoriler

6lkelerin uluslararası ilişkiler bağlamında geliştirdikleri stratejileri ve uygulamaya koydukları jeopolitik teorileri daha net kavrayabilmek adına, teorilerin geliştikleri d6nya siyasi konjonkt6r6n6n o d6nemki seyrini bilebilmek yerinde olacaktır. Avrupa odaklı g6 dengesinin egemen olduğu 18. ve 19.yy. d6nya sistemi, 20.yy. başlarında meydana gelen ve d6nya tarihinin en yıkıcı savaşları olan I. Ve II. D6nya Savaşları kazanan devletlerin hegomonik g6 olma yarışına tutuşmalarına yol açmış ve ABD’nin batı bloğunun liderliğini 6slenmesine neden olmuştur. II. D6nya Savaşı sonunda 1946-1991 yılları arasındaki d6nemi kapsayan ve Soğuk Savaş olarak adlandırılan bu d6nem d6nya tarihinde iki kutuplu bir sistemin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. ABD’nin hegomonik g6 olma d6ř6ncesi Sovyetler Birliği’ni karşı bir blok olarak ortaya çıkarmıştır. Başka bir deyişle bir ‘6tekini’ sonra da bu ‘6tekinin’ diğerini oluşturmuştur (6zt6rk, 2007). Oral Sander’ in tanımıyla Soğuk Savaş: “İkinci D6nya Savaşının ardından, savaştan karlı çıkmış olan iki devlet ve bu devletlerin arasındaki ihtilafların, direkt birbirlerine karşı silah kullanmaksızın devam ettirdikleri belirli bir tarihsel d6neme verilen isimdir” (Sander, 2014: 224) İki kutba ayrılmış bu sistemde g6ler dengesi iki bloğun birbirlerini çevrelemesi ve dengelemesi politikaları

uygulanmıştır (Sönmezoğlu, 2002). ABD ve SSCB arasında yürütülen güç mücadelesi, insanlığı III. Dünya Savaşı'nın çıkıp çıkmayacağı konusunda tereddüde düşürmüştür. Şimdi; Genel hatlarıyla bahsedilen ve siyaset bilimi literatürüne Soğuk Savaş dönemi olarak bu dönem öncesinde ve bu dönem içinde etkili olan jeopolitik teorilere kronolojik olarak göz atalım.

2.3.1.1. Deniz hakimiyeti teorisi (1890)-alfred mahan

Alfred Mahan, ABD' nin 20.yy. deniz stratejisinin kurucusu olup, İngiltere Almanya ve Japonya deniz güçlerinin gelişiminde büyük ölçüde belirleyici olmuştur. Mahan' ın dünya çapında deniz saldırı gücünü başarıyla geliştirmenin önemine ilişkin yazıları, ABD' nin ikinci dünya savaşında zafer kazanmasında, bugün dünyanın tek süper gücü olmasında da amil sayılır (Lanning, 1998: 152). “Ulusal hedeflere ulaşılabilmesi için askeri kapasitenin kullanılması ve denizleri kontrol eden bölgeleri işgal ederek ya da bir şekilde ele geçirerek dünya hakimiyetine ulaşılabilceğini iddia edenlerin başında Amerikalı Alfred Mahan gelmektedir. 1890 yılında yayınladığı *The Influence of Sea Power Upon History* (Deniz Gücünün Tarih Üzerindeki Etkisi) eseriyle büyük bir üne kavuşmuş ve deniz unsurları hakkındaki görüşleriyle birçok ülkenin yönetici zümreleri üzerinde etkili olmuştur” (Tağma, 2000: 158).

Mahan, sadece en ünlü olan eseri *The Influence of Sea Power Upon History* (Deniz Gücünün Tarih Üzerindeki Etkisi-1890) ile değil yazdığı diğer makaleler ve kitaplarla da adından söz ettirmiştir. Fikirleri, yukarıda bahsedildiği gibi, sadece ABD 'de değil İngiltere ve Japonya gibi deniz gücü potansiyeline sahip ülkelerde de etkili olmuştur. Fakat üç tarafı denizlerle çevrili olan Türkiye'de Mahan 'ın fikirlerinden hareketle yapılan bilimsel çalışmaların yok denecek kadar az olması düşündürücüdür.

Mahan 'ın eserleri incelendiğinde, kendisinin yayımlacı fikirleri sahip bir düşünür olduğu göze çarpmaktadır. Mahan'a göre deniz kuvvetlerinin güçlü olması uluslararası ticaretin daha büyük alanlarda icra edilebilmesini sağlayacak yani ticari anlamda bir büyümeye öncülük edecekti. Bu gelişmelerin sonucu olarak da ABD yeni pazarlara yani yeni egemenlik alanlarına sahip olabilecekti. Mahan'a göre devletlerin kendi deniz yollarının güvenliğini sağlayarak yeni egemenlik alanları oluşturması tek başına yeterli değildir. Devletler aynı zamanda hasım oldukları ülkelerin deniz koridorlarını engelleyebilmeli ve milli stratejiler bu alana da yönelmelidir. Mahan deniz egemenliğinin kurulmasını ve güçlenmesinde etkili olan beş faktörü: Fiziki yapı,

devletlerin bulunduğu alanın genişliği, nüfus sayısı, devletlerin ulusal karakterleri ve devletlerin yönetim biçimleri şeklinde sıralamıştır. (Cezmi, 1988: 225)

Mahan 'ın çalışmasından hareketle, deniz gücüyle küresel politikalar arasındaki ilişkiye dayanarak deniz gücünün küresel bir güç merkezi olmak için olamazsa olmazlardan olduğu sonucuna varılmıştır. Çıkarılan diğer bir sonuç önde gelen deniz güçleri sadece denizdeki egemenlik alanlarının genişletilmesi ile ilgilenmediği aynı zamanda savaşlar sonrasında oluşmuş olan statükonun devamlılığını da sağladığıdır. Sonuç olarak büyük bir deniz gücüne sahip olmanın, dünya hakimiyeti için temel dayanak noktası olduğu tezine varan Mahan, ülkesi ABD'nin de etkin bir deniz gücü olabilmesi için çaba sarf etmiş ve düşünceleriyle ülkesine rehberlik etmiştir (Palabıyık, 2009).

2.3.1.2. Kara hakimiyeti teorisi (1904)-haldord mackinder

Mackinder The Geographical Pivot of History (Tarihin Coğrafi Mihveri) isimli eserine; coğrafi keşifler çağının bitmekte olduğunu yaklaşık 400 kadar süren bu çağın sonunda dünya haritasının büyük çoğunluğunun artık belirlendiğini belirterek başlamıştır. (Mackinder, 1904) Milli amaçlar için askeri gücün bir bileşeni olan kara gücü ile yeryüzünün önemli bölgelerini kontrol ederek dünya hakimiyetinin sağlanabileceğini düşünenlerin başında İngiliz H. Mackinder gelmektedir. “Mackinder, coğrafi bölgelerle tarihi ilişkileri incelemiş, tarihi gelişimi deniz ve kara unsurları arasında bir mücadele olarak görmüştür” (Tağma, 2000: 156). Mackinder 1904 yılında yayımladığı “Tarihin Coğrafi Mihveri” adlı makalesini kendisinin bu makalede belirttiği; Doğu Avrupa'ya hâkim olan, merkez bölgesini kontrol eder, merkez bölgesini kontrol eden dünya adasını kontrol eder, dünya adasına hâkim olan, dünyayı kontrol eder (Mackinder, 1904) metaforu ile özetleyebiliriz.

Mackinder, teorisinde, dünyada Avrupa Asya ve Afrika'nın (Mihver Bölge) oluşturduğu tek bir kara parçasının bulunduğunu bunun da dünya adasını oluşturduğunu ifade etmiş ve bu adanın merkezini de kalpgâh olarak isimlendirmiştir. “Napolyon Döneminin askeri stratejisinin önemli kavramlarından biri olan ve savaş alanında zaferi getirmesi en muhtemel yer anlamında kullanılan “Kilit Mevki” kavramı, yirminci yüzyılın hemen başında Mackinder ile birlikte genişletilmiş anlamıyla yeniden hayat bulmuştur” (Palabıyık, 2009: 71). Mihver Bölgeyi Dünya

Adası'nın kilit mevki olarak düşünürsek aslında Mackinder 'ın, askeri bir taktiği küresel stratejik bir düzeye taşıdığını söyleyebiliriz.

Tarihin Coğrafi Mihveri isimli makalesini incelediğimizde görmekteyiz ki, Mackinder eserinde esas olarak İngiltere'nin uluslararası sistem içerisindeki hâkim pozisyonunu tehlikeye atabilecek potansiyel tehditleri dile getirmiştir (Venier, 2004: 331). Birinci tehdit; deniz gücü ve kara gücü arasındaki mücadelenin, coğrafi keşiflerin sona ermesiyle birlikte tekrardan kara gücüne lehine döneceği ve bu durumun İngiltere'yi olumsuz etkileyeceğidir. “İkinci tehdit; dengelerin deniz gücünden kara gücüne dönmesi, kaçınılmaz bir biçimde, Moğol İmparatorluğu toprakları üzerinde kurulmuş ve Mackinder'a göre Mihver Devlet olan Rusya'yı yükselteceğidir. Üçüncü ve son tehdit ise Rusya ve Almanya arasında kurulabilecek olan ittifaktır.” (Palabıyık, 2009: 73)

Mackinder eserinin son kısmında bir coğrafyacı olarak konuştuğunu ve “belirli bir zamandaki siyasi güçler dengesi, ekonomik ve stratejik unsurları bünyesinde barındıran coğrafi koşullar ve sürekli rekabet ortamında bulunan insani unsurlar tarafından belirlenir” demektedir (Mackinder, 1904: 437).

2.3.1.3. Hava hakimiyeti teorisi (1942) alexander de seversky

Birinci Dünya Savaşı sonunda sanayide meydana gelen gelişmelerin ardından havacılık sanayi de gelişme göstermiştir. Devletler, karada ve denizde kurulan egemenlik alanlarına, hava hakimiyetini de eklemek istemişlerdir. “Hava hakimiyeti teorisini General Giulio Douhet (1896-1930) ortaya atmıştır. Daha sonra ise William Mitchel, George T. Runner ve William Mitchel tarafından geliştirilmiş ve nihayet De Seversky tarafından popüler hale getirilmiştir” (Ural, 2009: 135).

İkinci Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan ve “hava gücüne” dayanan bu yeni egemenlik alanı kavramı, hızla gelişmeye başlamıştır. Buna göre hava araçları, devletlerin daha önce siyasi coğrafyalarından kaynaklı avantajlı ya da dezavantajlı durumlarında değişmelere neden olmuştur. Örneğin; karadan, askeri güçle müdahale etmek istenecek bir ülkenin etrafı engebeli arazilerle çevriliyse, bu durum işgale uğrayacak olan ülke için avantaj işgalci devlet için dezavantajlıdır. Hava araçlarının gelişimi ile bu tür avantajlı ya da dezavantajlı durumlar yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır. Hava hakimiyeti aynı zaman da denizlere hâkim olmanın getirdiği hareket özgürlüğünden daha fazla bir serbestliğe ve deniz gücü ile ulaşılamayacak noktalara

erişebilmek gibi bazı üstünlüklere sahiptir. (Mütercimler, 1997: 95) “Jeopolitik bilimi açısından 21.yy. küresel dönüşümü göz önünde bulundurulduğunda, jeopolitiği tamamen devreden çıkarmadan, hava hakimiyetinin kapsamının genişletilmesi ve buna ilaveten, jeopolitik kuramlarının temel ilkelerinde de küresel değişimin doğasına uygun güncellemelerin ya da değişikliklerin yapılması gerektiği açık şekilde görülmektedir” (İşcan, 2004: 68).

“Seversky, hava hakimiyet alanının genişlemesi sonucunda, eski jeopolitik kuramlar önemlerini kaybetmiş olduklarını savunmaktadır. Uçak ve füze teknolojisi sayesinde elde edilen hava hakimiyeti, coğrafyanın dayattığı zorlukları ortadan kaldırmış ayrıca zaman kavramını yeniden yorumlatmış ve uzaklık/mesafe kavramının yeniden yorumlanmasına sebep olmuştur. Yeterli ekonomik kaynaklara sahip olan bir devlet, hangi coğrafya olursa olsun oraya, dolayısıyla dünyaya hükmedecektir” (Denk, 2000: 18). Ayrıca Runner’ a göre, güçlü bir hava hakimiyetine sahip olmadıkça kontrol edilen bölgelerin bariz bir önemi yoktur. Bu nedenle Kara Hakimiyeti Teorisindeki “Heratland (Kalpgâh)” önemini yitirmiştir. Hava hakimiyetinin sağlanması amacıyla kullanılan araçlarının kıtalar arasında ulaşabileceği en kısa yol durumunda bulunan Kuzey Kutbu, yeni bir Heartland bölgesidir. Hava hâkimiyeti teorisinin en önemli uygulayıcısı ABD. ABD, çıkarları olduğu bölgeleri kontrol altında tutmak için hava üsleri kurmuş ve hareket halinde bulunan uçak gemileri üretmiştir. Teknolojik ilerlemelere bağlı olarak hava hakimiyeti uzaya doğru genişlemiştir. Uzay, haberleşme ve istihbarat sağlama olanaklarının dışında anti balistik sistemlerin yerleştirilmesine de olanak sağlayacak potansiyeldedir. Savaş ve uzay teknolojilerinde yaşanan bu gelişmeler jeopolitik teorilere de yansımıştır. “20 ve 21. Yüzyıllarda ortaya çıkan jeopolitik teorilerde uzay hakimiyeti ve hava hakimiyeti teorileri gibi henüz gelişim safhasında olan teorilerin ortaya çıkmasına ortam sağlamıştır. Soğuk Savaş döneminin paradigması olarak bilinen bu teoriler bugün de geçerliliğini korumaktadır. Soğuk Savaş olarak anılan döneme ismini veren ABD-SSCB askeri rekabetinin en sorunlu gerçekleştiği alanlar uzay hakimiyeti ve hava hakimiyetine (uzun menzilli füzeler vs.) yönelik teknoloji geliştirme çabaları olmuştur” (Arıkan, 2018: 5).

2.3.2. Soğuk Savaş sonrası jeopolitik teoriler

1989 yılında Berlin Duvarı yıkıldı ve küresel sistemde kabul gören jeopolitik teorilerde eski etkilerini yitirdiler. SSCB bünyesindeki devletler bağımsızlıklarını ilan ettiler ve soğuk savaş döneminin haritaları büyük ölçüde değişti. Bu dönemde ABD, SSCB’

siz bir düzen kurulacağını artık tek hegemon gücün kendisi olduğunu her platformda deklare etti. Başkan Bush “Yeni Dünya Düzeni” ni Amerikan kongresinde ilan etti. “Daha önce silahlı iki kampa bölünmüş olan dünyada artık tek ve üstün güç var: ABD. Dünya bunu hiçbir korku duymadan kabul ediyor. Çünkü dünya gücümüze inanıyor. Haklılar da. Adil olacağımıza kendimizi dizginleyeceğimize inanıyorlar; itidalden yana olacağımıza inanıyorlar” (Bostanoğlu, 1999: 305). Evet, Bush’ un ortaya attığı ‘Yeni Dünya Düzeni’ kavramı ülkelerin iç politikalarından onların hukuk sistemlerine, borçlarının düzenlenmesinden plüralist bir uluslararası sisteme geçişlerine kadar her konuda kapsayıcıydı. Bu kavram Soğuk Savaş sonrası jeopolitik teorilerinde çıkış noktasını temsil etmektedir.

SSCB dağıldıktan sonra Rusya özellikle Gorbaçov döneminde iç politikaya yönelmiş, daha önceden etkisi altında tuttuğu jeopolitik alanlardaki gücünü kaybetmiştir. Rusya’nın önceki döneme göre daha edilgen olan dış politika tutumu, Balkanlar’ dan Doğu Avrupa’ ya hatta Orta Asya’ ya kadar önemli jeopolitik bölgelerde güç boşluğu meydana getirmiştir. Oluşan güç boşluğu Zbigniew Brzezinski tarafından “Kara Delik” (Brzezinski, 2005: 127) olarak tanımlanmıştır. Bu kara deliği ise soğuk savaş dönemi boyunca mücadelenin diğer tarafı olan ABD doldurmaya çalışmıştır.

Uluslararası sistemde ABD’ nin artık tek hegemon güç olarak kaldığını söyleyenlerin aksine, birden fazla bölgesel gücün dünya siyasetinde söz sahibi olacağını savunan görüşlerde mevcuttur. David Kinsella, Bruce Russett gibi yazarlar tek kutuplu bir sistemden ziyade çok kutuplu ya da birden fazla güç odağının bulunduğu bir sistemin oluşacağını öngören yazarlardan bazılarıdır. Bu yazarlar ABD’nin başat güç olduğu gerçeğini kabul etmekle beraber Çin’ in kalabalık nüfusunun, Avrupa Birliği’ nin oluşturduğu ekonomik ve askeri güç merkezinin, Japonya’ nın akılcı ilerleyişinin dünya siyasetinin belirlenmesinde tek bir karar mekanizmasının olamayacağı belirtmişlerdir. Dönemin bir diğer bakış açısı, jeokültürel çelişkiler ya da uygarlıklar arası çatışmalar baz alınarak oluşturulmuştur. S. Huntington’ un “Medeniyetler Çatışması” ve Fukuyama’ nın “Tarihin Sonu” tezi bunlardan bazılarıdır. Bu dönemde ortaya atılan jeopolitik teoriler de yukarıda ana hatları ile bahsedilen siyasal konjonktürden etkilenerek şekillenmiştir.

2.3.2.1. Tarihin sonu tezi francis fukuyama (1989)

Soğuk Savaş bittikten sonra dağılan revizyonist sistemlerin çöküşüyle birlikte yeni oluşacak uluslararası sistemin ideolojik ve teorik çerçevesinin ve kurallarının oluşturulması adına büyük bir inceleme ve araştırma dalgası başlamıştı. Bu inceleme ve araştırmaların nihai amacı çöken sistemlerin ekonomik kültürel psikolojik sosyal politik yanlışlarını tespit etmek ve yeni kurulacak düzenin bu yanlışlardan münezzeh bir sistem olduğunu dünya kamuoyuna deklare etmektir. Bu ortamda oluşan ideolojik fikirlerin başında Fukuyama' nın "Tarihin Sonu mu?" tezi gelmektedir. Japon asıllı bir ABD'li olan Fukuyama stratejik araştırmalar enstitülerinden biri olan Rand Corporation üyesi olarak görev yapmaktaydı. (Rand, 2019)

Francis Fukuyama, 1989 yılında yazdığı "Tarihin Sonu mu?" adıyla bilinen çalışmasında soğuk savaş akabinde liberalizm ile ilgili dünya çapında oluşmuş bir fikir birliğinden bahsetmektedir. Bununla birlikte; faşizm, monarşi düzeni, komünizm gibi rakip fikirlerin artık tarih sahnesinden silindiğini iddia etmektedir. Ona göre Liberalizm; insanlığın ideolojik evriminin tamamlandığı noktadır. Yani Liberalizm tarihin sonudur. Fukuyama makalesinde diğer sistemlerin sonunda kendi çöküşlerine yol açacak olan büyük yanlışlıklar ve düzeltilmesi gereken bozukluklar barındırmaktadır oysa istikrarlı bir liberal demokrasi modelinin herhangi bir düzenlemeye ihtiyacı yoktur (2016, Fukuyama).

Fukuyama tezinde, faşizm komünizm gibi ideolojilerin yanı sıra dinlerden de bahsetmiştir. Ona göre liberal ideolojinin düşmanlarından birisi de dini köktenciliktir. Dinler arasında sadece İslam, liberalizme siyasal olarak bir alternatif sunmaktadır. Ancak, İslam' ın önerdiği siyasi doktrinin Müslüman olmayan toplumlarda pek bir işlevi olmayacaktır ve bu doktrinin dünya çapında önemli değişiklikler yapabilecek potansiyelde olduğunu düşünmek hayli zordur (Karabulut, 2013). Tezinde, liberalizm ile ilgili bir diğer açmazın ulusçuluk fikri olduğunu söyleyen Fukuyama; ulusçuluk Avrupa' da ve dünyada savaşlara ve yoksulluğa sebep olmuştur. Fakat ulusçuluk üçüncü dünya ülkelerinde hala etkili bir fikir akımıdır. Dünyadaki ulusçuluk hareketleri ayrışmacı tutumlar neticesinde bağımsızlık istemelerinin ötesinde, başka bir ciddi siyasal programa sahip değildirler ve sosyo-ekonomik örgütlenmeler için kapsamlı bir gündem oluşturmaktan uzaktırlar. (Gönlübol, 2006)

2.3.2.2. Medeniyetler çatışması teorisi- samuel huntington (1993)

Berlin duvarının çökmesinden sonra ortaya çıkan ve uluslararası ilişkiler sahasındaki fikri boşluğu doldurmaya yönelik tezlerden birisi de S. Huntington' un "Medeniyetler Çatışması" tezidir. Bu boşluğu doldurmaya çalışan Huntington tezini, kendi tezinden önce yazılmış makalelerin ve çalışmaların artık yetersiz olduğu düşüncesi ile kaleme almıştır. Tezini "Medeniyet" kavramı üzerinden şekillendiren Huntington kavramı şu şekilde izah etmiştir: "Bir medeniyet, insanların kendi türlerini diğerlerinden ayıt eden yönünden başka onların sahip oldukları en yüksek kültürel gruplaşma ve en geniş kültürel kimlik seviyesidir. İnsanlık içinde büyük ayrışmalar yaşanacaktır ve mücadelenin asıl alanı kültürler olacaktır. Milli devletler yaşanan çatışmaların en önemli unsurları olacak ancak küresel siyasetin asıl çatışmaları, birbirlerinden farklı medeniyetlere ait gruplar arasında yaşanacak. Medeniyetler çatışması küresel tamamen politikaya hâkim olacak. Medeniyetler arasındaki çatışma alanları geleceğin savaş mevzilerini belirleyecek. Medeniyetler arasındaki savaşlar ise modern dünyadaki çatışmaların evriminde nihai aşama olacak" (Huntington, 2014).

Huntington'a göre medeniyet kimliği, ilerleyen zaman diliminde daha da ehemmiyet kazanacak ve dünya belli başlı yedi medeniyet arasındaki etkileşim ile şekillenecektir. Bu medeniyetler; Japon Medeniyeti, Batı Medeniyeti, İslam medeniyeti, Slav-Ortodoks Medeniyeti, Latin Amerika Medeniyeti ve Afrika Medeniyeti ve Hint Medeniyetidir (Huntington, 2014). Tezinin devamında Huntington, saydığı bu medeniyetlerden Batı Medeniyetini "Mihver" olarak adlandırmıştır. Bu durumda Batı medeniyeti gelecekte dünya siyasetinin merkezinde olacaktır. Böylece dünya siyaseti "Batı ve Diğerleri" olarak ayrılacak ve diğer medeniyetlerin Batı'ya verdikleri tepkiler mücadelenin ana fay hatlarını oluşturacaktır.

Medeniyetler Çatışması Tezinde Batı ve diğerleri yaklaşımı hem dinsel hem coğrafi düzlemde yansıtılmaktadır. Buna göre, Hıristiyanlığı temsil eden Batı; siyasal, ekonomik ve idari yapının gelişmişlik alanıdır ve gücü sembolize etmektedir. Bu nedenle, Batı'nın geleceği 'aydınlıktır'. Doğu ve Batı arasındaki Ortodoks ülkeler ise, Batı'ya uzak ve Doğuya ise yakın olduklarından, siyasal ve ekonomik yönden belirsizlik içinde bulunmaktadır. Doğu'da konumlanmış olan Müslüman cumhuriyetlerin gelecekleri ise karanlıktır. (Huntington: 2018)

Batı'nın diğer medeniyetlerden üstün olmasını sağlayacak bazı durumlar mevcuttur bunlar:

- Batı'nın banka sisteminin uluslararası aktörleri olmalarından,
- Küresel döviz denetimini ellerinde bulundurmaları,
- Küresel tüketimin motoru olmaları,
- Küresel üretimin merkezi olması,
- Uluslararası sermaye piyasalarına egemenliği,
- Ahlaki açıdan her topluma liderlik yapabilecek olması,
- Büyük askeri-operasyonel gücünün bulunması,
- Okyanus veya deniz aşırı denetim gücü,
- Ar-Ge üstünlüğü
- Teknik eğitim üstünlüğü,
- Uzaya ulaşım ve ondan yararlanma kapasitesi,
- Uzay endüstrisi egemenliği,
- Uluslararası iletişim egemenliği,
- Yüksek teknolojiye dayanan silah endüstrisi gibi unsurlardır. (Hingtinton, 2018)

Genel hatları ile bahsedildiği gibi; üzerinde durulan kavramlar 'kültürler arası etkileşim' ve 'medeniyettir'. Kültür kavramı bölgesel, ulusal hatta küresel perspektifte farklı biçimlerde tezahür eden sosyal bir olgu olarak değerlendirilebilir. Bu yönden bakıldığında kültür kavramı, etkileşime ve dönüşüme (evrim) müsait, hareketli bir kavramdır. Medeniyet kavramı, tezde belirtildiği üzere, toplumların değerlendirilmesinde belli bir standart getirdiği için kullanılmıştır. Ayrıca medeniyet kavramı din, dil, tarih gibi kavramlardan yararlanılarak değerlendirilmiştir. Medeniyet kavramının değerlendirilmesinde kullanılan diğer kavramlar ve medeniyet kavramının kültüre göre mekâna bağlı olduğu düşünüldüğünde bu kavram statik karakterlidir denilebilir.

2.3.2.3. Zbigniew brzezinski-büyük satranç tahtası (1997)

SSCB'nin dağılmasıyla ABD tek hegemon güç olarak ortaya çıktı. Artık ABD'nin, uluslararası arenada kendisine rakip bir devlet kalmamıştı. Ancak bu durum yeni bir sorunu beraberinde getirmişti. ABD dünyadaki bu istisnai gücünü ve konumunu nasıl muhafaza edecekti? Bu konudaki küresel stratejileri neler olacaktı? Zbigniew Brzezinski tam olarak bu konuya odaklanmış ABD'nin soğuk savaş sonrası kazanımlarını muhafaza etmek amacıyla stratejiler üretmiştir. Düşüncelerini 1997

yılında yayımladığı “The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives” (Büyük Satranç Tahtası) adlı eserinde ortaya koymuştur.

Eserinin giriş bölümünde hem Avrasya'nın tarihi önemine hem de Avrasya'yı “satranç tahtası” olarak niteleyerek bu bölgenin güncel jeopolitik ve jeostratejik önemine dikkat çekmiştir. Bu alanın kıymetine örnek olarak ise yakın zamanda her biri küresel gücü elde etmeyi ümit eden Hitler ve Stalin'in, ABD'nin Avrasya'dan dışlanması gerektiği konusunda hem fikir olduklarını her ikisinin de Avrasya'nın dünyanın merkezi olduğunu ve Avrasya'yı kontrol edenin dünyayı kontrol edebileceğini varsayımına inandıklarını belirtmiştir (Brzezinski, 2010).

Brzezinski hegemonya kavramı perspektifinde küresel jeopolitik durumu irdeleyip Amerikan gücünün maddi (ya da fiziki) temellerini ortaya koymuştur. Ona göre; İspanya ile ABD arasında yapılan ilk deniz aşırı savaştan sonra ABD, Avrupa'nın da I. Dünya Savaşında tarumar olmasının etkisiyle, küresel liderliğe yükselmiştir. Daha sonra artan jeopolitik hırslar sayesinde hızla endüstrileşen ABD ekonomik dinamizm kazanmıştır ve bu durum ABD'nin hızla ilerlemesinin kilit noktasıdır (Brzezinski, 2010).

Kitabının “Avrasya Satranç Tahtası” adlı bölümünde, bazı çalışmalara göre dünya nüfusunun yüzde 75inin Avrasya'da bulunduğu belirtmiş ve dünya enerji kaynaklarının dörtte üçünün yine bu coğrafyada olduğu tespitini yapmıştır (Brzezinski, 2010). Brzezinski 'nin yaptığı bu tespitler aslında Avrasya coğrafyasının hem büyük bir pazar hem de önemli bir hammadde kaynağı olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. Bu tespitlere ek olarak ABD'den sonra dünyanın en büyük ekonomilerinin, silah alıcılarının, nükleer güce sahip ülkelerinin de bu coğrafyada yer alıyor olması Avrasya'nın jeopolitik öneminin görülmesi açısından önemli diğer hususlardır denebilir. Brzezinski 'nin tespitlerinden çıkarılabilecek bir diğer sonuç; Avrasya ülkelerinin güçlenip hegemon güç haline gelmelerinin hatta ABD'nin önüne geçmelerinin muhtemel olduğu gerçeğidir. Gerçekten yukarıda bahsedilen potansiyel özellikler doğru koordine edildiğinde bunun gerçekleşmesi olası olarak görülebilir. Ancak Brzezinski 'ye göre bu durum oldukça zordur. Çünkü Avrasya'da siyasi birliğin sağlanması çok zordur (Brzezinski, 2010). Son dönemdeki yükseliş trendi ile kendisinden söz ettiren Çin'i “Orta Krallık” olarak adlandıran Brzezinski, Çin'i daha çok bölgesel bir güç olarak nitelemiştir. Fakat bölgesel gerilimleri ve iç siyasal sorunları, Çin'in ilerlemesindeki engeller olarak yorumlamıştır. Ona göre ABD'nin

bölgesel istikrar ve bölgesel barış için Çin'i yönlendirebilme potansiyeline sahip olmalıdır (Brzezinski, 2010).

Kitap hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak; kitabın yazıldığı dönemin 1990'ların ortaları olmasına karşın, olabilecek birçok gelişmenin önceden tespit edildiği göze çarpmaktadır. Buna karşın dönemin şartları gereği gerçekleşen bazı gelişmelerin sonradan gelişen siyasal gerçekliklerle örtüşmediği de görülmektedir. Örneğin; Brzezinski Rusya'nın Batı'ya entegre olabileceği yorumunu yapmıştır ancak günümüz jeopolitiği düşünüldüğünde durum farklıdır. Rusya giderek artan bir ivme ile Avrupa'dan uzaklaşmıştır. Bu durumun sebebi muhtemelen o dönemde Rusya'nın Yeltsin politikaları ile ilgilidir. Türkiye'deki İslamcı unsurların yeterince irdelenmediği de dikkati çeken diğer bir husustur. Yine Çin'in, yaşadığı sorunlara rağmen, ekonomik büyümesinin bu zamana kadar sorunsuz gelmesi ve hegemon bir güce evrilmesi Brzezinski'nin öngöremediği diğer bir husustur. Fransa'ya yapılan özel vurguya rağmen Avrupa Birliği içerisinde Almanya'nın başat güç olması ıskalanan diğer bir husustur.

2.3.2.4. Eleştirel jeopolitik ve söylem analizi

Eleştirel jeopolitik kavramı uluslararası alanda 1980'li yıllardan sonra ilerleme kat etmiş bir taraftan uluslararası ilişkilere diğer taraftan coğrafyaya dokunan bir sahadır. Özellikle siyasi realizm tarafından klasik jeopolitik düşüncenin ötesine geçme fikrini yansıtmaktadır. Bunun en önemli sebebi Soğuk Savaş sonrasında, uluslararası sistemin yapısındaki dönüşümlerin, klasik kuramları işlevsiz kılmasıyla beraber jeopolitik haritalarında da yeni kuramsal ve kavramsal analizleri ve araştırmaları gündeme getirmiş olmasıdır. Soğuk Savaş süreci ile birlikte uluslararası sistemdeki belirsizlikler, ortaya bir takım jeopolitik kaygıları çıkarmıştır. İki kutuplu sistemin sona ermesiyle birlikte devletler, tüm ulusal güç unsurlarını, buldukları blok veya ideolojiye göre şekillendirmiş ve politikalarını da bu çerçevede belirlemişlerdir. Devletler, uluslararası sistemdeki bu yeni dönüşümle birlikte, karşı karşıya kalacakları tehditlerin ne olduğu konusunda arayışlarını sürdürürken, sabit olan tek şey ise devletlerin ulusal çıkarları olmuştur (Tezkan, 2000).

Jeopolitiğin sadece büyük güçlerin çalışmalarından ve uygulamalarında ibaret olduğu düşünülmemelidir. Jeopolitik; coğrafya temelinde bilginin, gücün siyasal ve sosyal kurumların uluslararası alanda birbirleri arasındaki etkileşimlerini konu alan bir

alandır. Bu anlamda “Süper Güç” olarak nitelendirilmeyen devletlerde sayılan argümanları yorumladıklarında kendi jeopolitik bakışlarını uluslararası arenaya taşıyabilmektedirler. Devletlerin kendi jeopolitik algılarını oluşturabilmeleri için mevcut jeopolitik yorumları doğru şekilde analiz edip onları kendi perspektiflerine göre eleştirmeleri gerekmektedir. Eleştirel Jeopolitik kavram ise tam olarak bu aşamada önem arz etmektedir.

Eleştirel jeopolitik; uluslararası politikanın daha önceden uygulamaya konulmuş klasik yorumlarına eleştiri getirerek yeni bakış açıları oluşturmak suretiyle dünya siyasetini daha rasyonel şekilde ele almayı hedeflemiştir. Bu anlamda eleştirel jeopolitik, klasik manada jeopolitik anlayışını irdeleyen, sorgulayan bir yaklaşımdır. Eleştirel Jeopolitik Simon Dalby ve Gearoid Q Tuathail’in gibi teorisyenlerin fikirleri biçimlenen bu kuram, asıl olarak Frankfurt Okulu’ndan Edward Said gibi bilim insanlarının görüşlerinden etkilenmiştir. (Atmaca, 2011).

Bu bağlamda eleştirel jeopolitik kuramı 19.yy. da Avrupalı devletlerin emperyalist amaçlarının bir parçası olarak ortaya çıkmış olan klasik jeopolitiği sorgularken bu alanda kullanılan kavramların objektiflikten uzak olduğunu; aksine güçlü olanların çıkarlarına uygun olanı iddia olarak sunan sübjektif fikirlerin bir sonucu olarak ortaya çıktıklarını ileri sürer. Bu düşünceye göre dil ve söylem jeopolitik düşüncelerin oluşturulması konusunda büyük bir etkiye sahiptir. Devletler bu söylemler ve düşünceler aracılığıyla ürettikleri politikaları kabul ettirirler ve uluslararası dengelere yön verirler. Diğer taraftan eleştirel jeopolitik mekanların neden tehdit altında olduklarını ya da stratejik olarak önemli olarak tanımlandıklarını ve bu tanımlamaların zamanla nasıl farklılaştığını anlamaya çalışır. Jeopolitik söylem yalnızca konuşmalardan ibaret olmaktan öte yapısal etkileri olan dil, din, fikir ya da pratikleri de kapsar.

“Söylemin” jeopolitik anlayış üzerindeki etkisi için ABD’nin (İngiltere ile birlikte) Irak’ı işgal etmeden önce Amerikan başkanı Bush’un bir istihbarat raporuna dayandırdığı “Saddam Hüseyin’in elinde kitle imha silahlarının bulunduğu” söylemi önemli örneklerden biridir. ABD Bu söylemle uluslararası sistemi ikna etme yoluna gitmiştir. Neticede savaşı 1 milyondan fazla insan hayatını kaybetmiştir. Ayrıca çok sayıda insan çalışamaz hale gelmiş ve bazıları ise ülkelerinden ayrılmak zorunda bırakılmıştır (Daban, 2018). Gittikçe daha büyük bir tehdit haline gelen istikrarsızlık, sadece Irak için değil, bölgedeki diğer ülkeler için de bir tür güvenlik tehdidi haline

gelmiştir. Saddam Hüseyin döneminde kuvvetli ve etkili bir muhalefetin bulunmaması, işgalin sonrasında müktedir olabilecek bir hükümetin bulunmamasına sebep olmuştur. Saddam Hüseyin devrildikten sonra ülkeyi, başında ABD’li bir yönetici bulunan Geçici Koalisyon idaresi yönetti. Daha sonra Irak Yönetim Konseyi kuruldu. Bu konsey Haziran 2004’te tüm yetkilerini ve Başbakanlık makamını, seküler Şii Arap İyad Allavi’nin üstlendiği Irak geçici hükümetine devretmiştir (Daban, 2018). Sonrasında yaşanan süreçte Irak parçalanmış harita tamamen değişmiş bölgesel yönetimler kurulmuş jeopolitik yönelimler ve söylemler tamamen değişmiştir.

Sonuç olarak şu söylenebilir; söylemleri üretenlerin dahi çoğu zaman söylemin dışında kalması zordur. Bu sebeple toplumda var olan güç dengelerinin değerlendirilmesi bu anlamda zordur denilebilir. Söylemler ideolojilerin yönetim biçimlerinin ve yöneticilerin varlıklarının meşrulaştırılmasında ciddi bir rol oynarlar. Coğrafyanın devletlere yönelttiği tehditler ve sunduğu fırsatların güç ile anlamlandırılması, ülkelerin coğrafi konumlarından kaynaklanan çifte standartların kaynağının yine coğrafya ile açıklanması demektir. Hakimiyet olgusunun dış politika analizlerinde klasik ve eleştirel bağlamdaki yaklaşımlara jeopolitik üzerinden açıklanmaya çalışması da bu açıdan önem taşımaktadır (Atay, 2016).

2.4. Dini Jeopolitiğin Bileşenleri

2.4.1. Din

Tanrı bilimi ya da Tanrı’dan kaynaklandığı düşünülen öğretilerin incelenmesi anlamında kullanılan teoloji ile gücün sevk ve idaresi şeklinde tanımlanabilecek olan siyaset, insanlık tarihi kadar eski bir ilişkiye sahiptir. Günümüzde devlet-din ilişkileri bağlamında değerlendirilen bu ikilem aslında görünenden daha karmaşık ve çok boyutludur. Çünkü dinlerin ve devletin sınırlarının nerde başlayıp nerde bittiği konusu net değildir. Aslında teoloji dinlerin merkezinde olan Tanrı düşüncesinin bir sonucudur. Politika ise devlet denilen mekanizmanın tezahürüdür. Bu şekilde düşünüldüğünde din ve politika, yönetim anlayışını belirleyen ve onu ayakta tutan iki sütun olarak nitelenebilir.

Yukarıda bahsedilen ikilemi izah edebilmek için insanlığın kültürel genetiğine göz atmakta fayda vardır. İnsanlar neden bir arada bulunma ya da toplumlaşma ihtiyacı hissetmiştir? Bir arada bulunma ihtiyacı hisseden insanlar, kendi aralarında çıkan

anlaşmazlıkları çözümlmek için ne gibi yöntemler bulmuşlarıdır? İlkel insanın bu konudaki zihin kodları, kültürel evrim neticesinde; modern insanın yönetim anlayışının, inanç sistemlerine bakış açısının ve bir arada yaşama düşüncesinin bilinç dışı kodlarını yansıtmaktadır.

İlk insan topluluklarının bir arada yaşama düşüncesi, kendilerini dış tehditlere karşı korumak ihtiyacından kaynaklandığı düşünülebilir. Gerçekten toplu bir şekilde hareket edildiğinde her türden tehdidin daha kolay savuşturulduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Diğer bir sebep kadınların doğurganlığı olabilir. Kadın, fizyolojisi gereği doğum öncesinde yaklaşık bir yıl doğum sonrasında ise aylar süren hassas bir süreçle karşı karşıyadır. Kadın bu dönemde bakıma muhtaç bir pozisyonudadır ve doğum yapma yetisi bulunmayan erkek doğal olarak koruyucu durumdadır. Bu durum, topluluktaki kadınların erkeklere ihtiyaç duymasını sağlamış ve erkek üyelerin birbirleri ile olan etkileşimlerini arttırmıştır. Ayrıca doğadaki diğer canlıların yavrularından farklı olarak insan yavrusu, fiziken çok daha geç olgunlaşmaktadır. Örneğin bir aslan yavrusu birkaç ay gibi kısa bir sürede kuvvetlenip avlanmaya, kendi ayakları üzerinde durmaya başlamaktadır. Fakat insan yavrusunun erişkin olabilmesi yıllar almaktadır. Bu durum da erişkin bireylerin bir arada olup yardımlaşmasını zorunlu kılan sebeplerden biridir denilebilir.

İnsan, tarihin her döneminde, ihtiyaçlarına göre davranış kalıpları geliştirebilme yeteneğine sahip olmuştur. Bir arada yaşamaya başlayan insan toplulukları önceden hayvanları ve bitkileri yiyerek yaşamlarına devam ediyorlardı. Daha fazla bitki ve daha fazla hayvan ihtiyacı, insan topluluklarındaki nüfus artışına paralel olarak hasıl oldu. Böylece insanlar M.Ö 8500-9500 yıllarında, Türkiye, Batı İran ve Levant bölgesinin tepelik arazisinde tarıma başladı (Harari, 2018). İşte büyük ölçekli politik ve toplumsal sistemlerin kuruluşu, çiftçiliğin yarattığı ihtiyaç dışı üretim neticesinde oluşmuştur. Fakat oluşan politik ve toplumsal sistemlerin yönetici elitleri çiftçilerin ürettiklerini hiçbir zaman adil dağıtmamışlardır ve üreticilerin emekleri üzerine saltanat kurma yoluna gitmişlerdir.

Kurulan politik sistemler, kendi devamlılıkları için insanları bir arada tutmak ve onları kendi meşruiyetlerine ikna etmek amacıyla bazı mitler ürettiler ya da var olanları, yine kendi devamlılıkları için kullandılar. Bu mitler, toplumları bir dönem Orta Çağ soylularının diğer insanlardan üstün olduklarına, bir dönem Fransız İhtilali ile birlikte

ortaya çıkan milliyetçiliğin hayati bir metafor olduğuna, bir dönem de ise yöneticilerin sevk ve idare yetkisini tanrıdan aldıklarına ikna etmişlerdir.

İnsan hayvanlardan ayırın en belirgin özelliklerden biri hayal gücüdür. İnsan dışında hiçbir canlı hayal kurma, duyu organları ile algılanamayan düşünceler geliştirme yetisine sahip değildir. İnsan diğer canlılardan farklı olarak; gökyüzünde uçan kanatlı devleri ya da hareket eden büyük ağaçları hayal edebilir. İnsanlar bu gücü kullanarak reel hayata uygun gerçekliklerde yaratmışlardır. Dumanla haberleşmenin sağlandığı dönemden, uydu teknolojisiyle dünyanın öbür ucundaki biriyle görüntülü konuşma yapabildiğimiz bir döneme geçmiş olmamız aslında insanların hayalini kurdukları şeylerin zamanla gerçekleştiğinin kanıtıdır ve gerçekleşen şey aslında hayal kurmakla başlamıştır.

İnsanların, inanç sistemlerine (ya da dinlere) inanıyor olması da aslında somut olanla yetinmeyen insan zihninin bir tezahürüdür. Örneğin; ölümden sonra da bir yaşamın var olduğuna inanmak, insanın hayal edebilme gücüyle ilintilidir. Hiçbir maymunu, dünyada muz yememesi koşuluyla, öldüğünde dilediği kadar muz yiyebileceğine ikna edip elindeki muzun alamazsınız (Harari, 2018). Fakat insan böyle değildir. İnsan; istek ve arzularını, başka bir yaşamda daha iyilerini bulmak koşuluyla, terk edebilir. Evet, insanların bir inanç sistemine tabi olması yaşayacağı acıları, sıkıntıları, bolluğu ya da kıtlığı bu sistem içerisinde değerlendirip inanç otoritesi olarak gördüğü kişilere biat etmesi insanın doğasının ürünüdür denilebilir.

Aslında insanların uygarlaşma serüveninin ilk adımı, düşünme ve bilinçli diyaloglar kurma yetisini kazanmasıdır. Bu konuda ister evrimci teoriler olsun ister yaradılışçı fikirler olsun, bir “başlangıç kurgusu” içermektedir. Bu manada insan türünün bir yaratıcı tarafından yaratılması ile evrimleşme sonucu zaman içinde ortaya çıkışı arasında anlamlı bir fark yoktur. Birçok İslam alimi de Âdem’den önce insanımsı bir türün var olduğuna dair fikir beyan etmişlerdir. Bu yorumlara göre insan Âdem’den önce vahşi, diyalog kurma yetisinden yoksun, bozguncu bir türdür ve Ademle birlikte insan sorumluluk bilincine sahip, aklını kullanabilen, medeni bir türe dönüşmüştür. Örneğin; Ali Şeriatî Ademden önceki insanımsı türe “Beşer” Âdem nesline ise “insan” demiştir (Şeriatî, 2012).

Bütün dinsel kaynaklı düşüncelerde olduğu gibi modern sosyal bilimlerde de insanın gelişme süreci; sosyal sorumluluklar, beslenme, cinsellik, yapıcı ilişkiler kurma gibi yetileri kazanması ile başlamıştır. Bu nedenle ahlak, aslında insanlaşmanın ifadesidir.

İnsanın bu şuurulanma aşaması, kendini bilme keşfetme sürecidir. Akıl ve idrak anından önce, mesela hayvanlar gibi, içgüdüleri ve refleksleri ile yaşayan insan yani beşer olan insan şuurulanınca bu refleksler ve içgüdüleri terbiye etmiş, bunları iyi-kötü, doğru yanlış şeklinde kategorileştirerek kendi var oluş idrakine zarar veren alışkanlıklarından arınmaya başlamıştır (Özcan, 2016). Ahlaklanma süreci olarak nitelendirilebilecek bu dönem aslında insanın kendisinin var oluşunu meşrulaştıran bir dönem olmuştur. İşte ahlaklanma süreci dediğimiz bu dönemin kurallarının belirleyicisi büyük ölçüde inanç sistemleri yani dinler olmuştur. Bu açıdan bakıldığında idari sistemlerin meşruiyetini sağlan düşünceler ile hem beşerin kendi içindeki insanlaşma sürecini hem de insanın, yaşadığı toplum içindeki meşruiyetini sağlayan kuralların din kaynaklı olduğu düşünülebilir.

Uygarlaşmanın en büyük adımlarından biri de tarım devrimi olmuştur. Daha önceleri bulduğu kadarını tüketen ve doğadan beslenen insan artık doğaya yön verme aşamasına geçmiştir. Bu aşamada insanlar, bulduğunu tüketmek yerine artık ihtiyacı olduğundan fazlasını üretmeye başlamıştır ve lükse kavuşmuştur. Üretim fazlasının oluşması bu fazlalığın çatışmalara sebebiyet veriyor olması neticesinde, insanların işlevsel bir yönetim anlayışı geliştirmek zorunda kalmasına sebep olmuştur. Çünkü lüksler zamanla ihtiyaç haline gelir ve yeni zorunluluklar ortaya çıkarır (Harari, 2018)

Tarım döneminde, mevcut üretimi muhafaza etmek korkusu kaynaklı, doğanın kişiselleştirilip tanrısallaştırılmasına bağlı olarak paganizmin gündeme gelmiştir. İlk Pagan tanrıları, insanların tarımsal üretimini sağlayan doğasal nedenlerden dolayı ortaya çıkmıştır. Sümerlerde En-An (su) ve Ki (toprak) asli tanrılardı (Armstrong, 2017). Bu dönem aynı zamanda toplumsal iş bölümünün yaygınlaştığı ve devlet fikrinin ortaya çıktığı dönemdir. “Bu nedenle pagan teoloji bu durumun yansıması olarak hiyerarşik ve değişmez bir tanrısallık üzerinden kurulan düzenin kutsanmasını ifade eder. Önceki devrin ‘ilk nedeni’ olan En-An tanrısı, artık yeni hiyerarşik düzende büyük gök tanrı haline dönüşür. Bu teoloji, isim değiştirerek tüm ilk tarım uygarlıklarında egemen olmuştur” (Özcan, 2016: 74). Pagan Teolojide tanrıların göğe yükseltilmelerinin, yani gök tanrı inancının, uygulamada devletin kutsanması ile paralellik gösterdiği düşünülebilir. Bu durumda devletler artık yöneticilerin şahsında tanrılaşmıştır.

Toplumların öncelikleri, çalışmanın bu bölümünün başında işaret edilen sebeplere bağlı olarak, erkek egemen bir sosyoloji oluşturmuştur. Erkek odaklı gelişen toplumsal

iş bölümü zaman ilerledikçe özel mülkiyetin kurumsallaşmasına bu da toplumsal sınıfların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Toprağın mülkiyetinin toplumun aleyhine sahiplenilmesi sosyolojiyi tarım çağında köleler ve efendiler, sonraki dönemlerde ise işçiler ve iş verenler olarak böldü. Sosyal sınıfları oluşturan bu gerçeklik, devlet sistemini de mülk sahipleri lehine bozmuş ve elitler devlete olan itaat kültürünü devam ettirmek için politika üretmeye başlamışlardır. Bu politikaların en etkili olanı din adamlarının sisteme dahil edilmesi olmuş ve din adamları ya da rahipler denilen zümre bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Rahip sınıfının otoritesi yönetime kutsiyet atfedilmesi sonucunu doğurmuştur. İlahi güçlere sahip oldukları düşünülen rahipler ve tanrının buyruklarını yerine getirdiği düşünülen krallar (ya da yöneticiler) toplumun ortak değerlerini temsil eden dokunulmaz ve vazgeçilmez bir statü kazanmışlardır. Böylece; inancın desteğini alan devlet kutsallaşmıştır. İlk zamanlar değişik seçim yöntemleri ile başa geçen yöneticiler daha sonraları “kutsal kan” metaforu ile vesayetçi bir anlayış geliştirmiş ve monarşinin temellerini atmışlardır. Yukarıda izah edilenler çerçevesinde; din ile devletin özdeşliği her iki kavramın kendi tanımlarından bağımsız bir şekilde bir bütünlük arz ettiği gözlemlenmektedir. Bu manada devletlerin dinleri zaman içinde farklılaşıp değişebilir ancak devletlerin dinsellikleri değişmez zira devlet, dinin siyasal olarak ifade edilmiş şeklidir. (Özcan, 2016)

Çok tanrılı inançları aksine, tek bir tanrının var olduğu fikrini savunan Tevhit dinleri ve bu dinlerin peygamberleri büyük bir dönüşüm başlatmışlardır. Tevhit dinlerinin hepsi tek bir yaratıcının olduğunu ve sadece O’na kulluk edilmesi gerektiği mesajını iletmektedirler. Örneğin İslam Dini ’nin kutsal kitabında: “Yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz” (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019) şeklinde bir ayet bulunmaktadır. Bu açıdan düşünüldüğünde halkın üstünde olan, sorgulanamaz, denetlenemez ve kutsal makamların yerlerini tek bir tanrının aldığı ve sayılan zümrelerin ancak topluma hizmet için var oldukları mesajının iletildiği sonucunu çıkartabiliriz.

Din ve Devlet arasındaki ilişki, halkçı denilebilecek bir öze sahiptir. Yani devlet ve din toplumun üzerinde ayrı ayrı birer kavram değil, toplumun ortak kültürel hafızasının tezahürü hüviyetindedir. Yönetici (Kral) bu bilincin şuurun temsilcisi, savaşçılar iş görücü, rahipler ise düzenin muhafızları konumundadır. Bu dengeler bozulduğunda krallar tanrılaştırılmış, rahipler tanrı adına rant elde etmeye başlamış,

savaşçılar ise cuntalaşmıştır. Böyle bir bozulmanın olduğu ortamda pagan inanışlarından beri var olan, devletin adalet ile olan özdeşliği zarar görmüş olmaktadır.

Tek bir yaratıcının olduğunu varsayan Tevhit Dinleri yukarıda bahsedilen düzeni tahrip edici özellikler barındırmaktadır. Tevhit Dinlerine göre Allah'tan (Tanrıdan) başka ilah yoktur ve insanlar yalnızca ona kulluk etmelidirler. Allah' tan başka ilah yoktur demek siyasal kerte de devleti-kralları, rahipleri, egemen sınıfları; halkın üstünde, denetlenemez, sorgulanamaz, kutsal makamlar olmaktan çıkarmış, onları halkın iş görücüsü ya da temsilcisi durumuna getirmiştir (Muhammed, 2016). Tevhit dinleri dönemin halklarının anlayabilecekleri dilde ve yalınlıktadır. Ayrıca tevhit mesajı, yukarıda bahsedilen bilgilerden anlaşılacağı üzere özü itibarıyla, paganist teolojinin reddi amacını taşır. Nuh peygamber dönemi, (tahminen M.Ö. 3200-2700 arası) büyük tufan sonrası yeniden tarımsal düzenin inşa dönemidir. Sümer metinlerinde Ziusudra, Akad-Babil Gılgamış Destan'ında Utnapiştim olarak geçen Nuh, adeta ikinci Âdem olarak tufan sonrası insan türünün yeniden gelişmesi ve insanlaşma sürecinin devamı için ikinci ata konumundadır (Özcan, 2016: 94). Tevhit dinlerinin peygamberlerinden olan İbrahim peygamberin (tahminen M.Ö 1700-1500) İslam Dini' nin kutsal kitabında Sümer, Elam ve Babil medeniyetlerinin dini sembolleri olan güneşi, ayı ve yıldızı reddedip tek bir tanrının var olduğunu kabul etmesinden bahsedilir. (Diyaret İşleri Başkanlığı, 2019). Tevhit dinlerinin bu mücadelesi tanrı Krallar olarak ortaya çıkan Mısır firavunları ile Musa peygamber arasında ve sonrasında da devam etmiştir.

Evet, Tevhit dinlerinin tarih sahnesine çıkışlarından bahsettikten sonra bu dinleri devlet sistemleri üzerlerindeki etkilerini de değerlendirip bu bahsi kapatacağız. Yeni Ahit' in bir bölümünde Hristiyanlara “Sezar’ ın hakkı Sezar’a Tanrı’nın hakkı Tanrı’ya” vermeleri yazılmıştır. Bu emir Hristiyanlığın temel ilkelerinden birisidir. Bu manada tarihsel süreçte Hristiyanlıkta temel olarak iki otorite olmuştur. Bunlardan birisi Tanrı diğeri Sezar yani kral ya da devlet otoritesidir. Bu iki otorite literatüre “Kilise ve Devlet” olarak yansımıştır. Tarihte bu iki güç zaman zaman çatışmış zaman zaman birlikte hareket etmişlerdir. Bugün bu iki kavramın birbirinden ayrı olarak varlıklarını sürdürdüklerini görmekteyiz. İslam’da modern dönemlere kadar böyle bir ayrılık fikri belirmemiştir. Klasik İslam’da devlet tektir, bölünebilir ya da ayrılabilir değildir.

“Birbirleri ile ilişkide olan üç Ortadoğu dini Müslümanlık, Hristiyanlık ve Musevili arasındaki siyasi farklılıklar kutsal dayanakları olan tarihi anlatılarda açıkça dile

getirilmektedir. Musa, halkının kölelikten ve çölden çıkışında öncülük etti, ama “Vadedilmiş Topraklara” girmesine izin verilmedi. İsa çarmıhta öldü, takipçileriye yüzyıllar sonra Roma imparatorlardan birine Hristiyanlığı kabul ettirip Roma ile sonra diğer devletlerle uzun, sorunlu bir ilişkiye girinceye kadar, zulüm altında yaşayan bir azınlıktan ibaretti. İslam peygamberi Muhammed, dünyevi başarılarla yaşarken ulaştı, kısa zaman sonra büyüyen bir imparatorluğa dönüşecek olan devletin başına geçti (Lewis, 2017).

Gerçekten İslam peygamberi Muhammed sadece bir toplum inşa etmekle ya da sadece ayetleri tebliğ etmekle kalmadı. Aynı zamanda hükümdarı olduğu bir devlet kurdu, vergi topladı, savaş yaptı barış imzaladı, diplomatik ilişkilerde bulundu. Bu çerçeveden bakıldığında İslam’daki tek devlet anlayışının kültürel kodları görülebilmektedir ve Hristiyanlık geleneğindeki Din-Devlet ayrımının İslam öğretisinde karşılığı yoktur. Hristiyanlık Roma İmparatorluğu’nun çöküş döneminde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Hristiyanlar zulüm altında yaşamaya çalışıyorlardı. Hatta o dönemde; Tanrının inananların sınamak ve onları arındırmak için çile ve cefa çektiğine inanılıyordu (Lewis, 2017). İslam öğretisinde ise Tanrı insanlara eza cefa çektiren değil onlara yardım eden koruyup gözetken bir figür olarak tasavvur edilmiştir. İslam’ın içinden doğan azınlık mezheplerde kısmi bir istisna söz konusudur. Şiiler arasında neredeyse Hristiyanlık tarzı bir çile ve tutku görülebilmektedir. Bu durum İslam’ın üstünlük iddiasıyla birleştiğinde çok büyük bir toplumsal güce dönüşmüştür. İşte İran İslam Devrimi bu toplumsal hareketliliğin bir sonucudur denilebilir.

2.4.2. Coğrafya

Coğrafya; yeryüzünü fiziksel ve sosyo-ekonomik yönlerden inceleyen bilimdir. (TDK 2011). Coğrafyanın tanımını yapan bilim adamlarının yaptıkları tanımlamalar farklılık arz ediyor olmakla birlikte her tanımlama için insan-yer perspektifi odaklı farklı fikirlerin ifade edilmesi şeklinde açıklamak mümkündür.

“İlkçağda (eski çağda) günümüz coğrafya bilimi ve coğrafi düşüncesinin temelini oluşmasında; Tales (M.Ö. 636-546), Herodotos (M.Ö. 484-426), Aristoteles (M.Ö. 384-322), Hipparchus (M.Ö. 180-127) ve Batlamyus (M.Ö. 90-168) gibi düşünürlerin de büyük rolleri olmuştur. Bunlar içerisinde Herodotos, başta Anadolu olmak üzere Doğu Avrupa'nın güneyinden Hindistan'a kadar varan sahalarda geziler yapmış ve gezip gördüğü bölgelere ait tarihi ve coğrafi özellikleri, dokuz ciltten oluşan "Herodot

Tarihi" adlı eserinde tasvir etmiştir". Orta çağda batılı ve özellikle Yunan coğrafyacılardan sonra, İran ve Hint astronomi ve coğrafya eserlerinin, İslam Dünyası tarafından tanınmasıyla, coğrafya biliminde oldukça önemli gelişmeler kaydedilmiştir. (Özgen, 2010). Bu dönemde, matematik coğrafya ve özellikle yerin çevresinin ölçülmesi ve çeşitli haritaların, Biruni (978-1048), İdrisi (1099-1154) ve İbni Haldun (1332-1406) gibi Orta çağ İslam Dünyası'nın önemli bilim insanları tarafından yapılması, coğrafya biliminin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır (Özçağlar, 2003). Fatih Sultan Mehmet'in 1453'te İstanbul' u fethetmesi ile dünya coğrafi alanlarında yeni bir dönem başlamıştır. Dönemin adı Yeni Çağ'dır. Dünyanın önemli jeostratejik alanlarından bir tanesi olarak görülen İstanbul' un, Osmanlı'nın eline geçmesi sonrasında, Avrupa'ya göç eden Bizanslı bilim insanları, "Rönesans" hareketinde önemli rol oynadılar. "Rönesans ve Reform eskinin düşünsel kalıplarını yıkmış, deniz aşırı toprakların bulunuşu Batı Avrupa ülkelerindeki insanların yeni toplumları tanımlarını sağlamış; bu gelişmeler deneyci eğilimleri güçlendirmiştir. ... yeni ve uzak ülkelere yapılan gezileri anlatan kitaplar yeni gözlemler sağlamış ve soyut şeyler yerine somut olanlara ilgi duyulmaya başlanmıştır" (Duverger, 2002: 12)

Yakın çağda bilimsel amaçlı yapılan çalışmaların bazıları da coğrafya biliminin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bu çalışmalar sonucunda, XVIII. yy. sonları ve XIX. yy'in başlarından itibaren, modern coğrafya biliminin temelleri atılmıştır. Alman gezgin ve bilim insanı Alexander Von Humboldt Botanik ve biyocoğrafya dalındaki çalışmalarına temel oluşturan seyahatler yapmıştır. Fiziki coğrafyanın kurucusu olarak da bilinen bilginin araştırmaları 4 ciltlik "Cosmos" adlı eserde toplamıştır. Dünyanın çeşitli bölgelerine yaptığı seyahat ve araştırmalarla adını duyuran Humboldt, çalışmalarında, yeryüzü şekilleri, iklim ve doğal bitki örtüsü arasında sıkı bir korelasyon olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Latin Amerika'da Humboldt soğuk su akıntısını da keşfetmiştir. (Özgen, 2010)

Devlet kavramı evvelden beri kutsal, uğruna ölünebilecek bir değer olarak düşünülmüştür. Devlet kavramının altını dolduran unsurlar 20.yy. sonlarına doğru tekrardan yorumlanmaya başlanmıştır. Bu tarihlerden itibaren devletin, artık sadece bir toprak parçasından ibaret olmadığı tartışılmaya başlanmıştır. Eski dönemlerde, bir devletin diğer bir devleti işgal etmesinden anlaşılan, işgale uğrayan ülkenin topraklarının işgalci devletin eline geçmesiydi. Fakat modern dünyada bu durum

farklılaşmıştır. Artık Ülke ya da Devlet denilince akla, sadece fiziki coğrafyadan ibaret bir kara parçası gelmemektedir. Yani coğrafya kavramına yüklenen anlamda farklılaşmıştır çünkü artık coğrafyayı asıl önemli kılan şeyin o coğrafyaya yüklenen anlam olmuştur. Çalışmamızın konusunu da ifade edebilmek adına bir örnek verecek olursak; Şii siyasetinin önde gelen bölgelerinden olan Kerbela, her yıl Şii dinamizmini güncelleyen bir vizyona sahiptir. Sezai Karakoç'un "İslam'ın Üç Atlısıdır Şam, Bağdat, İstanbul... İslam'ın diriliş hareketi düşüncesinin madde planında coğrafyaya yansımış halidir (Coşkun, 2019) şeklindeki söylemi yukarıda bahsedilen duruma bir diğer örnektir.

2.4.3. Politika

Politika; insanların aralarında oluşan çatışmaların, mücadelelerin nasıl yönetileceği konusunda geliştirilen fikirlerin bütünüdür. İnsanlar; sosyal ve ekonomik şartları, yaradılışları, çıkarları ya da fikirleri açısından birbirlerinden farklıdırlar. Bu farklılıklar politikanın temelini oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında aslında politika toplumdaki değerlerin paylaşılmasıdır ve çatışmanın amacı ise iktidarın ele geçirilmesidir (Kapani, 2009). Bu şekilde düşünüldüğünde aslında politikanın iki temel unsuru bünyesinde barındıran bir kavram olduğu düşünülebilir. Bu kavramlardan biri "çatışma" diğeri ise "iş birliğidir". Yani politika, uzlaşma zemini olarak düşünülebileceği gibi bir çatışma dili olarak da yorumlanabilir.

Çağdaş politika biliminin oluşma sürecinde belirli bir başlangıç noktası tespit edebilmek hayli güçtür. Bununla beraber, bu alandaki çalışmaların ilgi ve ağırlık merkezinin siyasal olayların incelenmesi konusu üzerinde toplanması, gelişmelerin başlangıcı olarak sayılabilir. Dikkatlerin siyasal olaylar ve bunlar arasındaki ilişkiler üzerinde toplanması, normatif çerçevenin dışına çıkmayı ve anayasal kurumların anlatımı ile yetinen kurumsal yaklaşımdan uzaklaşmayı gerektirmiştir. Zira bu yaklaşımın, kurumların gerçekte nasıl işlediği, devlet ve siyaset hayatında olayların gerçekte nasıl cereyan ettiğini açıklama bakımından yetersiz olduğu anlaşılmıştır. Siyasal realiteyi kavrayabilmek için, hukuk kuralları çerçevesinde normatif açıdan olması gerekeni değil, fakat pozitif açıdan olanı incelemenin gerekli olduğu bilincine varılmıştır. (Kapani, 2009)

Politika, zaman ve mekân bakımından evrenselliğe ve sürekliliğe sahiptir. Eski çağlardan bugüne kadar, ilkelinden gelişmiş olanına kadar tarih içinde insan

toplulukları siyasal bir nitelik taşımışlardır. Toplum, ekonomik ilişkilerin ve insan yapısının farklılaşması, ya da teknik ve teknolojik gelişmelerin yaşanması sonucunda politikanın artık ortadan kalkacağı yolundaki fikirler (Marxist görüş gibi), bugün itibariyle doğrulanabilmiş değildir. Gelecek için sosyal gerçekler açısından şunu söyleyebiliriz: İnsanlar arasında fikir ve rant paylaşımı meselesi var olduğu sürece bu ayrılıkların sebep olacağı çatışmalar da var olacaktır. Dolayısıyla politika da var olacaktır.

İnsanlar, bir arada yaşama fikrini benimsediklerinden bu yana, aralarında çıkan çıkar çatışmalarını çözenin yollarını aramışlardır. Bu çatışmaları önlemenin en işlevsel yolu belki de toplumda yaşayan insanları ortak bir mit etrafında toplamak ve herkesin saygı duyduğu değerler üretmektir. Örneğin 1 kilo patates ile 1 kilo elmayı takas ederek, bir mutabakat çerçevesinde ihtiyaçları karşılıklı gideren insanlar için, bir hekimin bir insanı iyileştirmesinin kaç kilo elmaya denk geleceği ya da hekimin ihtiyacı olan şeyin hasta olan kişide bulunup bulunmadığı şeklindeki problemler takas ekonomisini çökertmiştir. Takas ekonomisinin geçerli olduğu toplumlarda; toplum, artık takas yöntemi ile ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmiş; insanlar ortak bir değerde birleşip parayı kullanıma sokmuşlardır. İnsanların tamamının, küçük bir çanta dolusu kâğıt ile lüks bir arabanın değiştirilebileceğini kabul etmesi; takas ekonomisinin, üretim anlayışının gelişmesine paralel olarak karmaşıklaşan ekonominin gerekliliklerine yanıt vermekte işlevsiz kalması neticesinde icat edilen paranın, şu ana kadar insanoğlunun yarattığı en etkili karşılıklı güven ilişkisinin sembolü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Çıkar çatışmaları, yukarıda bahsedildiği üzere toplumu; değerler, inançlar ya da benzeri mitler etrafında toplayarak çözülebilmektedir. Fakat günümüzde uluslararası sorunların çoğu zaman toplumların inanç ve değerlerinin çatışmasından kaynaklandığı da bir gerçektir. Bütün bu söylediklerimiz, politika biliminin henüz “gelişme halinde” bir sosyal bilim dalı olduğunu gösterir. Ancak bu nitelendirme, onun gerçek anlamda bir bilim sayılmayacağı yolundaki itirazları geçerli kılmaz. Bütün bilimler bir gelişme aşamasından geçmişlerdir. Politika biliminin bugünkü eksiklikleri, boşlukları ve karşılaştığı “büyüme güçlükleri” ne olursa olsun, bu alanda şimdiye kadar yapılan çalışmalardan elde edilen olumlu sonuçları inkâr etmeye imkân yoktur. Her şey bir yana, geliştirdiği yeni araştırma ve tahlil metotları ile modern siyasal bilim politika sürecine gerçekçi bir açıdan bakma olanağını sağlamıştır. Bu realist bakış açısı

sayesinde devlet ve siyaset konuları geleneksel birtakım soyut ve anlamsız kavramlardan, fiksiyonlardan, "efsanelerden", sosyal gerçeklikle ilgisi olmayan içi boş kuramlardan arınmıştır. Bu, belki de başlı başına en önemli gelişme sayılabilir. (Kapani, 2009)

2.5. Dini Jeopolitik Nedir?

Toplumların uzlaşabilmesine zemin hazırlama iddiasında olan dinler, modern dünyada ayrılıkların ve çatışmaların sebepleri haline dönüşmüşlerdir. İnsanlık tarihinin kadim kültür alanı olarak görülen Orta Doğu coğrafyası, İbrahimi Dinlerin çıkış merkezi olmasına karşın, kaos ve savaşlarla anılmaktadır. Coğrafya, dinler için tarihin her döneminde özel anlamlar ifade etmiştir aynı zamanda kültürel kimliğin aidiyet alanıdır. Bu nedenle bazı araştırmacılar, coğrafyayı tanımlarken, dini argümanların eksik kalmasının o tanımlamaların kapsayıcı olmayacağı anlamına geldiğini ileri sürmüşlerdir. Bu tanımlamalar örnek olarak Davut Kılıç'ın "Coğrafyanın, inanç sistemleri ile buluşarak kutsanması, ilgili coğrafya üzerinde yaşayan insanların yüzyıllar boyu kültürlerine naksettikleri sembollerin bütünüdür" (Kılıç, 2008). Şeklindeki açıklamasını gösterebiliriz. Politika ise din ve coğrafyanın oluşturduğu kültür zemininin bir tezahürüdür denilebilir. Fakat coğrafya ve politika dini değerlerle kutsandığında ortaya; efsanevi liderler, sorgulanamayan otoriteler, kutsanmış devletler, uğruna ölünecek topraklar gibi algılar ve yargılar çıkmaktadır. İşte "Dini Jeopolitik" de böylesine hassas dengelerin gözetildiği, benzerliklerin ve farklılıkların kesiştiği bir noktadır. Yukarıda bahsedilenler ışığında dini jeopolitiği; sembolleştirilen, kutsiyet atfedilen coğrafi unsurların ya da mekanların, ülkelerin iç ve dış politikalarına yaptığı etkileri tartışan bilim dalıdır, şeklinde tanımlayabiliriz.

Çalışmamızın başlarında kısaca izah etmeye çalıştığımız jeopolitik teorilerde dini argümanların belirleyici birer faktör olarak ele alınmamış olmaları göze çarpmaktadır. Bununla birlikte globalleşme ivme kazandıkça jeopolitik kavramının ekonomik, psikolojik, dini, kültürel yansımaları da değerlendirilmiş ve jeopolitiğin klasik tanımlamaların yerlerini artık daha kapsayıcı tanımlamalar almıştır. Bu minvalde dinin, coğrafya perspektifinde, devletlerin politikalarını etkileyeceğine dair görüşler de vardır. Örneğin; 1948 yılında yayımladığı "Uygarlık Yargılanıyor" isimli kitabında A. Tonybee; Batının İslam dünyası üzerindeki yoğun saldırısının iki medeniyeti karşı karşıya getireceğini belirtmektedir (Tonybee, 2016). Bernard Lewis İnanç ve İktidar

isimli kitabında İslam'la Batı arasındaki savaşı medeniyetlerin çatışması olarak tanımlamıştır (Lewis, 2017). Avrupa'daki ideolojik parçalanmanın sona ermesinin, Avrupa Hristiyanlığı ile İslam dünyası arasındaki kültürel farklılığı yeniden gündeme getirdiğini savunan Huntington; Orta Doğu ve Avrasya'nın bu iki medeniyetin çatışma zeminini oluşturacağını belirtmiştir (Huntington, 2018).

Orta Doğu, semavi dinlerin merkezi olması sebebiyle dini jeopolitiğin anlaşılabilmesi için yakından takip edilmesi gereken ilk bölgedir. Bu kadim coğrafya dinlerin etkisini yok saymak, bölgeyi sıradanlaştırmaktan öteye gitmemektedir. Fakat ilahi dinlerin merkezi olarak tasvir edilen bu coğrafyada farklılıkları önceleyen idari sistemlerin var olması, bölgeyi istikrarsızlığa ve kaosa itmiştir. Dini jeopolitik merkezli politikaların uluslararası ilişkilerde genel olarak başarısız oldukları, uzlaşmadan ziyade çatışmalara sebep oldukları bir gerçektir.

Bunu sebebi; dini jeopolitik perspektifinde üretilen politikaların sorgulanmaz ve taviz verilemez değerler üzerinden geliştirilmesidir. Bu duruma örnek olarak Kudüs meselesi gösterilebilir. Kudüs ilahi dinlerin hepsi için büyük bir öneme sahiptir. T. Herzl gibi seküler düşünceli bir idareci (Hür, 2019) dahi, Yahudi devletinin kurulması sürecinde Kudüs'ü birleştirici bir unsur olarak kullanmıştır. Kudüs'ün birleştiriciliğinin dini arka planı aslında Yahudiliğin kutsal sayılan kitabı Tevrat'ta izlenebilmektedir. “Ey Kudüs seni unutursam sağ elim işlemez olsun. Seni Hatırlamazsam seni en yüksek sevincimin üzerinde tutmazsam dilim damağıma yapışsın.” (Tevrat, 2019). Sosyolojik tabanı İslamcı gruptan oluşan idarecilerde Kudüs meselesi üzerinden kendi tabanlarını konsolide ederek hem iç hem de dış politikada etkili olabilmektedirler. Müslümanların bu konudaki hassasiyetleri de yine Yahudilerinkinde olduğu gibi dini referanslıdır. Gerçekten Müslümanların kutsal kitabı Kuran'da “Bir gece, kendisine ayetlerimizi gösterelim diye, kulunu Mescid-i Haramdan (Mekke) çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksaya (Kudüs) götüren Allah eksiklerden münezzehtir (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019) denilmiş ve Kudüs'ün Müslümanlar için de sadece bir coğrafi bölge olmadığını işaret edilmiştir.

Kutsal metinlere dayandırılan dış politik uygulamalar doğal olarak keskin ayrımları, uzlaşmaz tavırları beraberinde getirmektedir. Hatta dini söylemler; sorgulanamaz oldukları için ve saygı duyulması şart metinlere dayandırıldıkları için, çoğu zaman devletlerin yaptığı zorbalıkları, kıyımları, hukuksuzlukları, haksızlıkları

perdelemektedir. Bu da özellikle dini motifli coğrafyaların neden kaos içerisinde bulunduğunu açıklar niteliktedir.

Sağduyu ve akılcılıktan uzak yöntemlerin benimsendiği coğrafyalarda oluşan sorunlar ve bu sorunlarla mücadele edebilmek için geliştirilen politikalar her dönem idarecilerin gündeminde olmuştur. Buna örnek olarak bir İsrail gezisinde dönemin İsrail başbakanı Ehud Barak'ın Filistin meselesine değinerek “Biz bu toprakları yönetemiyoruz ne yaparsak yapalım sorun çıkıyor. Osmanlı, jandarma onbaşı ile bu bölgeleri yönetmiş bunu sırrı nedir?” diye sorduğunda Süleyman Demirel soruyu şu şekilde cevaplamıştır: “Bu durumun ortaya çıkmasındaki sebep, Osmanlı askerinin kolundaki rütbedir. Çünkü o rütbe imparatorluğun nişanıdır. Rütbeyi belirten o şerit sıradan bir şerit değildir. Onun arkasında, imparatorluk ve padişahla halk, hukuk ve adalet vardır. Düzeni yok etmeye çalışanı anasından doğduğuna pişman eden güç, devlet ve otorite vardır” (Akçay, 2012).

3. TARİHSEL ÇERÇEVE: İSLAM ÖNCESİ İSLAM SONRASI VE MODERN DÖNEMDE İRAN

Bir ülkenin milli siyaset ve amaçlarını anlayabilmek için o ülkenin politik kodlarını belirleyen ana etkenlerin belirlenmesi gerekmektedir çünkü devletlerin politik kodlarının hangi etkiler karşısında hangi tür tepkiler verdiğini, ya da tepkisiz kaldığını ve iç ve dış dinamiklerini belirleyen temel etmenler vardır. Bu temel etmenler tarihsel evrim neticesinde sosyal, politik ve psikolojik dinamikler perspektifinde analiz edildiğinde; analiz edilmek istenilen ülkelerin güç/zafiyet bileşenleri, tehdit algılamalarının nicel ve nitel özellikleri, refleks ve reaksiyonları, ön ve kalıp yargıları, korkuları, hedefleri ve bu hedeflere ulaşmada seçtikleri yöntemlerin algılanma ve yorumlanması çok daha kolaylaşarak akılcı bir temele oturabilir (Çiftçioğlu, 2015). Bu açıdan İran'ın politik tercihlerini doğru analiz edebilmek adına yaşanan olayları tarihsel perspektifte incelemek elzem görülmektedir.

3.1. İslam Öncesi Dönemde İran

İranlılar, binlerce yıllık kültür ve devlet gelenekleriyle Ortadoğu'nun en köklü medeniyetlerinden birisidir. Öyle ki, İran tarihini 7 bin yıl kadar geriye götürmek mümkündür. Coğrafi olarak Fırat ve Dicle nehirlerinin doğusunda kalan İran'ın sahip olduğu bu coğrafyada tarihin en büyük savaşları meydana gelmiştir. Buna bağlı olarak İran sayısız istila ve savaşla karşı karşıya kalmıştır. Dünya siyasetinde hala etkili olan bu köklü medeniyetin etkileri, erken dönemlerinde dahi Yunanistan'a kadar ulaşmıştır. Tarihte Yunun-İran mücadelesinin en çarpıcı örneği Büyük İskender ile İran arasında geçen Granikos Savaşıdır. İskender M.Ö. 334-331 yılları arasında doğu seferine çıkmış ve İran'a saldırmıştır. İskender bu savaşta, kendisinden sayıca daha üstün olan İran ordusunu bozguna uğratmış ve İran topraklarına sahip olmuştur. Aslında İskender'in yapmaya çalıştığı; Doğu-Batı sentezi olarak Helen uygarlığı ile İran medeniyetinin birleşmesini sağlamak böylece kültürel bütünleşmeyi gerçekleştirmek ve medeniyetleri tek bir imparatorluk bünyesinde toplayıp tek başına dünyaya hükmetmekti (Gündoğan, 2010). Ancak onun hayali, erken yaşta hayatını kaybetmesiyle son bulacaktı. Haleflerinin yanlış yönetimleri ile parçalanmış

imparatorluk İskender'den kısa süre sonra tarih sahnesinde silinecekti.M.Ö.248 yılından itibaren bugün ki İran toprakları ile Mezopotamya'yı kapsayan Part İmparatorluğu kurulmuştur. “M.S.220'de kurulan Sasani İmparatorluğu, Part İmparatorluğu'nu yıkarak iktidarı devralmış ve onun yerine kurulmuştur. M.S.637 yılına kadar süren iktidarları süresince batıdaki komşuları olan Roma İmparatorluğu ile amansız bir mücadeleye girişmişlerdir. Sasani yöneticileri devletin resmi dini olarak Zerdüştlüğü benimsedikleri için, Mitraizm'den kalan birçok eseri yakıp yok etmişlerdir.” (Tahran Ticaret Müşavirliği Raporu, 2019) M.S.637 yılında ise bugün Irak'ın bulunduğu topraklarında bulunan Kadisiye bölgesinde Arap orduları tarafından (İslam Halifesi Ömer Dönemi) bozguna uğrayan Sasani ordusu ilerleyen yıllarda tamamen dağılmış ve Sasani devleti ortadan kalkmıştır. Arap istilası ardından hâkim din olan Zerdüştlük, yerini İslam dinine bırakmıştır.

3.2. İslam Sonrası Dönemde İran

İslam Halifesi Ömer döneminde başladığı düşünülen fetihler silsilesinin sonucu olarak Sasani İmparatorluğu yıkılmış ve İran topraklarının İslam ile tanışması noktasındaki ilk kırılma yaşanmıştır. Bu durum aynı zamanda İran'da var olan; Mecusilik, Zerdüştlük gibi putperest dinlerin yok olmasına ve İranlıların hızla İslam dinini benimsemelerine sebep olmuştur. Bu geçişin hızlı ve sorunsuz olmasında, o dönem uygulamada olan kast sisteminin ve mevcut sosyal adaletsizliklerin dönemin yozlaşmış din anlayışına karşı, İslam'ın eşitlikçi ve yenilikçi fikirlerinin kabul edilebilir olmasının etkili olduğu düşünülebilir. Ancak İran halklarının genelinin Müslüman Arapların yönetimi altına girmeye hiç de gönüllü olmadıklarına dair görüşlerde mevcuttur. “İran'da antlaşma yolu ile alınan şehirlerde sürekli isyanlar çıkmış ve bazı kentler üç veya dört defa fethedilmiştir.” (Sivrioğlu, 2019)

Tarihte büyük imparatorluklar ve medeniyetler kurmuş bir halkın bir çırpıda yeni düzen ayak uydurmasını beklemek fazlaca iyimser bir bakış olacaktır (Gündoğan, 2010). Ancak özellikle Emevi Devleti zamanında yapılan uygulamalar zaten başından beri zor olan uyum sürecini çıkmaza sürüklemiştir. İran haklarının İslam'a geçiş süreçlerinin en sorunlu dönemlerinden biri de Emevi Devleti dönemi olmuştur. Emevi iktidarının sürdüğü dönemdeki Arap Milliyetçiliği uygulamaları bu durumun en önemli sebeplerinden birisidir. İranlıların İslam'ı kabul sürecinde, Emevi Devletinin, Müslüman olmayanlardan alınan cizye vergisinin hasılatının düşeceği endişesi ile,

İranlıların İslam'a geçişlerini zorlaştırması, İslam'a sonradan giren ve Arap olmayanlar için kullanılan "Mevali" kavramının ötekileştirici ve olumsuz etkisi zaten zor olacağı belli olan uyum sürecini daha da zora sokmuştur (Hourani, 1997).

İranlıların, İslam fetihlerine diğer devletlerin halklarından farklı yaklaştıkları ve Arap hâkimiyetine siyasal ve kültürel olarak daha fazla tepki gösterdikleri görülmektedir. İranlıların Araplara karşı duruşunun nedenlerinden biri; İslam'ı değil, Arapları düşman olarak görmeleridir. Araplar da mevalilere yaklaşımları ve diğer uygulamaları ile bu algıyı güçlendirmişlerdir. Bundan dolayı, İslam'a yakınlık duyan İranlıların dahi, Müslüman olmak ile Arap olmanın sınırlarının belirgin olmadığı bu zaman diliminde bu insanların egemenliğini kabul etmekte tereddüt etmişlerdir. Bir başka deyişle İslam dini İran'da kendisi ile mücadele içine giren bir devlet kültürü ile karşılaşmıştır.

"10.yy. dan bu yana Zerdüştlüğü benimseyen topluluklar Hindistan'a göç etmişlerdir ancak İranlıların büyük kısmı İslâm'ı kabul etmişlerdi. Ancak İranlıların Müslüman olmaları Arap egemenliğine karşı olan tutumlarında bir farklılık yaratmamıştır. Tam tersine bütün Orta çağ boyunca İranlıların Araplardan daha üstün olduklarına ve daha köklü bir geçmişe sahip olduklarına dair fikirler İranlı Müslümanlarca savunulmaya devam edilmiştir. Bu harekete bilindiği üzere Şuubiyye denilmektedir. Şuubiyye hareketi İran bürokrasisinin de desteğini almıştır. 10. Yy. dan itibaren fiilen bağımsız hale gelen (bağımsızlık Abbasilerden alınmakta) ve İran, Irak, Afganistan gibi Sasanilerin eski topraklarında egemenlik elde eden yönetimler kendilerini Sasanilerin varisi ilan etmişlerdir" (Sivrioğlu, 2015). İslam fetihleri sonucunda Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika'daki yerel dillerin yerini Arapça alırken; Arapça ile İran merkezli dillerin sınırı günümüzde de hemen hemen Sasaniler dönemindeki şekliyle korunmuştur. Suriye, Mısır, Filistin gibi eyaletler (Bizans) zamanla Araplaşma eğilimi gösterirken; İran'ın, Farslı kalmaya devam etmesinde ve kültürel alanda kendi kimliğini korumayı başarabilmesinde Şuubiyye akımının etkisinin olduğu savunulabilir. (Sivrioğlu, 2015)

Emeviler tarafından fethedilen İran topraklarının, İran İslamlaştıktan sonra yaşadığı ikinci kırılma noktası ise Şiiliğin kurumsal ortaya çıkmaya başlamasıdır denilebilir. Şii yazarları Şia'yı tariflerine bakacak olursak; hemen hepsinin Şiiliği ya İslam peygamberinin sağlığında ya da onun vefatıyla başlatmış olduklarını görebiliriz. Şii ulema arasında yaygın olan görüşün, Muhammed peygamber hayattayken Hz. Ali'yi kendisinden sonra vekil tayin etmesi olduğunu belirtmekte fayda olacaktır. Diğer bir

görüŖe göre ise Ŗiilik düŖüncesi Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra cinayetin faallerinin bulunması konusunda Hz. Ali'nin pasif davrandığını düŖünen kesim ile Ali taraftarları arasında çıkan ayrılıktan doğmuŖtur (Akyol, 1988: 27) Son olarak baŖka bir görüşe göre Ŗiilik Kerbela'da Ali'nin oğlu Hüseyin'in katledilmesinden sonra ortaya çıkmıŖtır. Evet, yukarıda bahsedilen görüşlerle ilgili yapılabilecek yorumlar farklı bir çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Ancak ilginç olan nokta; İslam tarihinde yaşanan bu ayrılıkçı olayların ve siyasi gerginliklerin sadece eski Fars coğrafyasında etkili olduğu gerçeğidir. Bu durumun sebeplerini doğru analiz edebilmek, günümüz Ŗii düŖüncesinin kodlarına anlayabilmek adına önemlidir. Bu açıdan, akademik çalışmaların bazılarında kadim Hint-Fars inançlarının o dönemin siyasi gerginliğini fırsat bilerek İslam'a sızdığı görüşünün dillendirildiğini belirtmek faydalı olacaktır. (Gündoğan, 2010)

Emeviler dönemi, Muhammed peygamberin amcasının soyundan olan Abbasi ailesi tarafından sonlandırılmıŖtır. Abbasilerin Emeviler ile olan mücadelesinde İran asıllı bir asker olan Ebu Müslim'in, Abbasiler lehine yoğun katkısı olmuŖtur (Seyithanoğlu, 1992: 159). Daha önce bahsedilen Emevi politikaları ve Ŗuubiyye hareketi birlikte düŖünüldüğünde, Abbasilerin Emeviler'i yıkması meselesini salt siyasi bir iktidar deđiŖimi olarak görmek yetersiz olacaktır. Bu noktada değinilmesinde fayda olan diğer bir husus Abbasi devletinin kurulmasında Fars ekolünün etkileridir. Gerçekten İran'ın güçlü devlet geleneği ve özellikle askeri alandaki etkili tecrübesi Abbasi Devletine güç katmıŖtır. "Bu etki çerçevesinde, Emeviler devrinde sadece ana ve babası Arap olanların gelebildiği devlet üst yönetiminde bundan böyle Farslar ve Türkler de temsil edilmeye başlanmıŖtır. Ayrıca daha da önemlisi, Sasani devlet ve ordu yönetim teknikleri tüm farklı etnik unsurların bilgi birikimine aktarılmıŖ ve kullanımlarına sunulmuŖtur" (Lewis, 2015: 97-78)

9.yy'a gelindiğinde Abbasi Devleti'nin geniş topraklara yayılmasından kaynaklı, yerel ve bölgesel güç kaybı yaŖadıđı göze çarpmaktadır. Abbasiler bu güç boşluğunu Türk savaŖçıları sistemlerine entegre ederek çözmeye çalışmıŖlardır. Ancak bu hamleleri de zayıflamalarına engel olmamıŖtır. Bunun sonucu olarak geleneksel fars bölgelerinde ortaya çıkan hanedanlar yönetim iddiasında bulunmuŖlar ve Abbasiler bu bölge üzerindeki hakimiyetlerini kaybetmiŖlerdir. Bu hanedanlardan biri Sasani soyundan geldikleri iddia edilen Büveyhilerdir. Kısa bir süre hüküm sürmelerine rağmen, etkileri yüz yıllar sürecek faaliyetlerde bulunan Büveyhileri dönemde Ŗii İslam

düşüncesinde önemli bir gelişme olmuştur. Bilindiği üzere Şii siyasi düşüncesinin temelini “İmamet” kavramı oluşturur ve Hz. Ali’yi takiben 12 imamın yönetme hakkı tereddütsüz kabul edilir. 12. İmam kaybolduğu için onun gelişine kadar zulüm idareleri hüküm sürecek (Sünni İdareler) ve bu süre boyunca sadece beklenecektir. Zalim idarecilerin zulmü arttıkça 12. İmamın gelişi de yakınlaşacaktır. (Gündoğan, 2016). Bu düşünce 1979 İslam Devrimine kadar gündemde kalmış ve devrimden sonra da pragmatist eğilimlerle, kendilerini beklenen imamın naipleri saymış olan idarecilere itaat gerekli hale gelmiştir (Uyar, 2004).

Evet, Abbasi ve Emevi dönemlerinde, İslam’ı kabul etmekle ilgili bir sorun olmamasına rağmen “Araplaşmak” düşüncesine karşı refleks gösteren Fars medeniyeti diğer İslam medeniyetlerinde de varlığını sürdürmüştür. Bu hususta Bernard Lewis şöyle söylüyor: “İran İslamlaştırıldı, Ancak Araplaştırılmadı. Farşlılar Farşlı olarak kaldılar. Ve bir müddet sessizlikten sonra İran İslam’ın içerisinde ayrı, farklı ve ayırt edilebilir, hatta netice de ıslama yeni şeyler katan bir ulus olarak yeniden ortaya çıkmıştı. Kültürel, siyasal ve hatta dini olarak İran’ın bu yeni İslam medeniyetine yaptığı katkı çok büyük önemdedir. İran etkisi Arap şiiri de dahil kültürel hayatın her bir ince ayrıntısında görülebilir. İran İslam’ı bizatihi İslam’ın ikinci serüvenidir. Ve bazen acem İslam’ı olarak da adlandırılır. Bu orijinal Arap İslam’ı olmaktan çok Fars İslam’ıdır” (Lewis, 2001).

Bugün ki İran topraklarının serüveni sadece Abbasiler ve Emevilerle sınırlı değildir. Gazeliler ve Selçuklular ’ın İran coğrafyasında etkili olduğu dönemlerde de bir taraftan kendi medeniyetlerini devam ettirmişler diğer taraftan bu devletlerin siyasal, kültürel ve idari yapıları üzerinde etki bırakmışlardır. Selçuklu Devleti’nin zayıfladığı dönemde bu durumdan istifade eden Harzemşahlar Devleti ortaya çıkmıştır. Ancak bu devletin ortaya çıkışı Cengizhan’ın Moğol Devletinin yükseliş dönemine denk geldiğinden, devletin ömrü uzun soluklu olmamıştır. Moğol Devleti ve devamında kurulan İlhanlılar ile birlikte aynı coğrafyada hüküm sürmüş olan Timur da bölgedeki Fars ve Türk şehirlerini yakıp yıkmış büyük bir kültürel ve sosyolojik kıyım gerçekleştirmiştir. Son olarak Akkoyunlu Devleti hükümdarı Uzun Hasan bölgenin kontrolünü ele geçirmiş ve bu hakimiyet Safevi Devleti kurulana kadar (1502) devam etmiştir (Gündoğan, 2016).

Safevi Devleti döneminde İran’ın kademeli olarak şiileştirilmesi ve kadim kültür aktarımının günümüz İran Devlet anlayışına etkilerini analiz etmeden önce İslam

kültürüne katkılarını gözler önüne sermek adına, Orta Çağ'da yaşamış ve bizzat Farisi olan ya da İran kültür coğrafyasının etkisi altında yetişen Arap veya Türklerden bazı isimleri sıralamakta fayda olacaktır.

“Hadis Alimleri: Müslim (Nişabur), Buhari (Buhara), İbn Mace (Kazvin),

Din Alimleri: İmam Gazali (Tus), Fahreddin Razi (Rey), Şeyh Tusi (Tus), Zemahşeri (Harzem)

İslam Bilginleri: Farabi (Otrar), İbn Sina (Buhara), Nasreddin Tusi, (Tus)

Mutasavvıflar: Mevlâna Celaleddin Rumi (Belh-Afganistan), Abdul Kadir Geylani (Geylan-İran)

Mezhep İmamları: İmam Azam Ebu Hanife (Kufe), İmam Ahmed Bin Hanbel (Bağdat)” (Gündoğan, 2016).

İran kültür havzasında yetişmiş bu isimler İslam kültürüne yüzyıllar sürecektir etkiler bırakmışlardır.

16. yüzyılın başlarına gelindiğinde, İran'ın inanç haritasına bakıldığında: İran'ın büyük bölümünün Sünni olduğu görülür. İmâmiyye Şîası daha çok Kufe ve Basra gibi Arap bölgelerinde ya da Rey, Eve, Kum ve Nihavend gibi İran'ın batı bölümlerinde etkindir. Sava şehrinde Safiler egemenken şehrin kırsalında İmâmi Şiiler egemendir. Keşan merkezde İmâmiler, kırsalda Sünniler yoğunluktadır. Horasan civarında kalan Beyhak ilinde de İmâmiyye Şîası çoğunluk durumundadır. Etrafında Elbruz dağları bulunan Tavalış. Deylem, Kuhistan'da İsmaililer hakimdir. Kısaca, İran'ın Mazenderan ve Gilan eyaletleri hariç, diğer tüm eyaletleri Sünni'dir (Doğan, 2008).

Safevi Devletinden önce İran coğrafyasında Sünnilik Şiilik gibi mezheplerin yanı sıra bu ekollerden beslenen, insanların manevi taraflarına yönelik bazı mistik düşünceler ortaya çıkmıştır. İslam literatüründe bu hareketler “tarikat” olarak adlandırılmıştır. Bu dönemden önce yaşanan işgaller, mezhep savaşları ve diğer yıkıcı olaylar insanları süfliliğin iklimine yatkın hale getirdiği düşüncesi makul kabul edilebilir.

Şiilik ile tasavvufi düşünceler arasında bir takım benzerlikler söz konusudur. Şii imamlara atfedilen masumluk ile tasavvufi düşüncedeki velilerin mahfuz kabul edilmesi, mezarlara ilahi mekanlar olarak bakma, cifr ve hurufiye anlayışı; müritlerin şeyhlerine olan koşulsuz bağlılığı, İslam peygamberinin ailesine olan aşırı sevgi, vb. konulardaki benzerlikler buna örnek olarak düşünülebilir (Kara, 2013).

Bahsedilen tarikatlardan birisi de Şeyh Safiyyüddin tarafından Erdebil’de kurulan Safeviyye tarikatıdır. Safeviyye, tasavvuf merkezli Sünni bir tarikat olarak ortaya çıkan tarikatlardan birisidir. Şeyh Cüneyd’in bu tarikatın başına geçmesiyle tarikat, sufizimden kopmaya başlamış ve siyasi bir oluşuma evrilmiştir. İlaveten, Şeyh Cüneyd zamanında tarikatın dönüşümü, Sünnilikten Şiiliğe doğru olduğu görülmektedir. Ayrıca Cüneyd yaşadığı süre boyunca, tarikat liderlerine duyulan saygıdan daha fazla denebilecek hatta neredeyse ilahi bir saygı görmüştür. Safeviyye cemaatine artan ilgi, Şeyh Cüneyd’in, eski tarikat liderlerinin yolunu tamamen değiştirerek Erdebil Dergâhının politik bir kimlik kazanmasına neden olmuştur. Şiilik yanlısı bir yapıya bürünen dergâh, Şeyh Cüneyd’in çabaları neticesinde askeri bir mahiyet de elde etmiş bunun sonucu olarak da kendisine alternatif oluşturabilecek yapılanmalar ile mücadeleye girişmiştir (Kurt, 2018). Şeyh Cüneyd’in bu mücadeleye girişmesinde ve Safeviyye tarikatının Azerbaycan ve İran sahasında daha sonra da Türkistan bölgesinde itibar kazanmasında öncelikle Moğol yönetimi tarafından himaye edilmesi, akabinde ise Timur’un bazı arazileri bu tarikata vakfetmesi ve maddi destekte bulunması etkili olmuştur (Karadeniz, 2014). Şeyh Cüneyd’ten sonra başa oğlu Şeyh Haydar geçmiş ve babasının mirasını devam ettirme yoluna gitmiştir. Onun ardından Şah İsmail 1501’de Safevi Devletini kurmuş ve hanedanının meşruiyetini sağlamak adına seyitlik iddiasında bulunup soylarının Hz. Ali’ye dayandığı tezini ortaya atmıştır.

“Şah İsmail’in doğduğu dönem, savaşların yoğun şekilde yaşandığı bir zamandı. Şah İsmail bir yaşındayken babasını (Şeyh Haydar) kaybetti. Ailesinin geri kalanı ise Akkoyunlu ordusu tarafından esir edildi. Dönemin Akkoyunlu hükümdarı olan Sultan Yakup ise İsmail’in öz dayısıydı. Yakup bu nedenle Kız kardeşini ve yeğenlerini öldürmedi fakat herhangi bir ayaklanma riskine karşı çıkarmasınlar yeğenlerini ve onların annelerini İstahr kalesine hapsedtirdi. Şah İsmail annesi ve kardeşleriyle 5 yıl boyunca aralıksız olarak gözetim ve denetim altında tutuldu. Karakteri ise bu ortamın vermiş olduğu travmaların gölgesinde şekillendi” (Ekici, 2010: 34). Şah İsmail 13-14 yaşlarına geldiğinde çevresindeki müritlerinin de desteğiyle Şirvan ordusunu ardından da Akkoyunlu ordusunu yenerek Tebriz’e girdi ve kendisini Şah ilan etti. Çaldıran savaşına kadar girdiği bütün savaşları kazandı. Bu savaşa kadar Türkçe şiirler yazdı temsil ettiği tarikatların düşünce dünyasını dile getiren eserler kaleme aldı. Kaleme aldığı eserler ise daha çok dini argümanlar içermekte ve devletin dini inancını yayma

maksatlıydı. Bahsedilen şiirlerden birini örnek vererek anlatmak istediğimizi somutlaştıralım.

Adım İsmail İbn Haydariyem
Ali'nin çâkerinin çâkeriyem
Hüseynî mezhebem rehberiyem
Mevali olanın men rehberiyem
Meni anlardan ayru sanmanız siz
Velakin anların men serveriyem
Menem hem pîr ü sultân-ı âlem
Hatâyî'yem Şah ın bir kemteriyem (Hatayi, 2019)

Görüldüğü gibi, beyitlerde Şah İsmail'in dini/mezhebi kimliğini vurgulanmıştır. Mısralarda Hz. Ali'ye köle, Hüseyin'in izinden giden ve o yoldan gidenlerin rehberi olan, onları kendisinden ayırmayan kendisini de onların başı ilan eden Haydar'ın oğlu İsmail anlatılmaktadır.

Şah İsmail Tebriz'i alıp Safevi Devletini kurduktan sonra On İki İmam Şiiliğini devletin resmi mezhebi olarak ilan etmiş ve bu mezhebe tabi olunmasını zorunlu hale getirmiştir (Kaplan, 2008: 192). Bu anlayışı yerleştirmek için On iki İmam adına hutbe okutmuş, mevcut ezana “eşhedu enne Aliyyen veliyyullah” ilavesini koydurarak Büveyhiler dönemindeki geleneği Büveyhilerden yaklaşık beş yüz yıl sonra canlandırmıştır (Kaplan, 2008). Şah İsmail, Türkmenlerin Şamanizm'i benimsedikleri dönemden bu yana çok iyi bildikleri bir ritüel olan ve saz eşliğinde söylenen şiirleri, hakimiyeti altında bulunan Şii topluluğa, On iki İmam Şiiliği'nin kültürel kodlarına uygun bir şekilde aşıladı. Böylece Türkmenlerin kabileci heterodoks İslam'ı, Şiiliğe ait temel motifler olan Ali ve On iki İmam retorikleri, Kerbela hadisesi ve buna benzer temel inançlarla karışarak Kızılbaşlık (Alevilik) haline dönüştü (Çelenk, 2014).

Bu dönemde İran'da istenilen şekilde yerleşik bir On iki İmamcı ulema sınıfı bulunmadığı için Safaviler, On iki İmamcı Arap merkezlerinden Necef, Bahreyn ve Güney Lübnan/Cebel-i Amil ulema davet etmek zorunda kalmıştır (Daftary, 2016: 109). Böylelikle ihtiyaç duyulan ulemanın ithal edilmesi ile dini ve kültürel devrimi, merkezîleşme ve kurumsallaşmayı gerçekleştirme amaçlanmıştır. Dışarıdan davet edilen ulema ile İran'da Şiiliğin yaygınlaştırılması önemli bir ivme kazanmıştır. Bu dönemde alimler ile Şah arasındaki sıcak diyalog, resmi mezhep olarak Şiiliğin

otoritesini ve devlet içerisindeki nüfuzunu artırmıştır. Şah'ın ulemaya "lütfettiği" güç, Şii alimlerin devlet yönetiminde etkili bir rol almasına olanak tanımıştır. Bu dönemde dışarıdan getirilen ulema ve devlet münasebetleri sonraki dönemlerde gelişen Merce'iyye müessesesinin ve Velayet-i Fakihle sonuçlanan sürecin oluşmasında köşe taşındır (Uyar, 2004:108).

On iki İmam Şiası'nın en önemli fakihi şeyh Ali el Kerekî'dir. Bu kişi Şah İsmail tarafından İran'a getirilen ilk alimlerden birisidir ve Safevi Şiiliğinin yayılması adına içerde ve dışarda Şah İsmail'e Hizmet etmiştir. Kerekî'ye atfedilen önem şüphesiz sadece göç ederek İran'a gelen ulema açısından bir model oluşturması değildir. O, görüşleri ve halkı yönlendirme kabiliyeti ile de Safevîler'in her alanda işini kolaylaştırmıştır. Ayrıca Safevi idaresinin manevra alanını genişletecek nitelikte fetvalar yayımlanmış öyle ki kendinden önceki alimlerin tereddütlü şekilde yaklaştığı birçok meselede cesaretli kararlar alabilmiştir. Etki alanı, Hille okulunun dini hususlardaki teorik fikirlerinin İran'ı dönüştürmesi ile sınırlı kalmamış ve ilk defa, Kayıp İmam'ın temsil hakkı Şii alimlerin eline geçmeye başlamıştır (Çelenk, 2014). Kerekî öncülüğünde başlatılan bu süreç, 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın ikinci yarısı boyunca devam etmiştir. Ayrıca Safevî ülkesine gelen Şii ulemanın büyük çoğunluğu Cebel Âmili ve Bahreyn bölgesinden olduğu gibi Kuzey Doğu Arabistan ve Irak'tan gelen Arap menşeli Şii ulema da mevcuttur (Çelenk, 2014).

Şah İsmail'den sonraki Safevî hükümdarları Şah Tahmasb ve Şah Abbas dönemlerinde Şii âlimler, İran'ın Şiileşmesi yanında Şii kültürün toplum tarafından kabul görmesi ve devletin meşruiyetinin sağlanmasına katkılar sağladı. Bu durumun bir neticesi olarak, devleti yönetenler Şii alimleri hem desteklerdi hem himaye etti. Ayrıca İran, diğer coğrafyalarda yaşayan Şii alimler açısından bir cazibe merkezi haline geldi ve bu durum, yönetime bağlı bir ruhban sınıfının meydana gelmesine zemin hazırladı. Bu uygulamalar, Şiiliğin Safevîler vasıtası ile İran'da bir devlet politikası haline gelmesinin önünü açtı. Toplum, devlet eliyle Şiileştirilirken, bunun siyasal ve teorik alt yapısı da yine aynı güç tarafından sağlandı. Ancak bu bağlamda İran coğrafyasının hangi gerekçeyle Şiileştirildiği hususu da dikkat çekici bir konu olarak durmaktadır (Akoğlu, 2018) Bazı yazarların (Fransız Henri Corbin gibi) Şiiliğin bu topraklardaki başarısının, İran'ın kadim kültürünün ve bu kültürün tezahürü olan entelektüel birikimin etkili olduğu düşüncesi de ayrıca düşündürücü olan konulardan birisidir.

3.3. Modern Dönem İran ve İslam Devrimi Sonrası İran

“Safevîler’in, 16. yüzyıl başından itibaren mücadele içinde oldukları komşuları Osmanlı ve Özbek Devletlerine, 17. Yüzyıl itibariyle kuzeyde Rus yönetimi, doğuda ise Babür Devleti bakiyesi Türk-Moğol Devleti de eklendi. Şah Abbas olarak tanınan I. Abbas’ın kudretli yönetiminden sonraki Safevî şahları; yönetim zafiyetleri, Avrupa ticaret yollarının değişimi ve yukarıdaki mücadelelerin etkisi ile ülkesel kontrol sıkıntıları yaşamaya başladılar” (Sarıkaya, 2012: 7). Bu dönemde siyasi bir güç merkezi olan Afşar Türkmenleri sahne almıştır. Nadir Şah Afşar dönemi Osmanlı-İran ilişkilerinin görece iyileştiği bir dönem olmuştur. Nadir Şah, Osmanlı İran ilişkilerinde gerginliğe sebep olan mezhep ayrılıkları fikrini ortan kaldırmak adına resmen Osmanlı Devleti’ne başvurmuş, ilk üç halifenin Şiilerce kabulü için bir ulema heyeti toplayıp bu heyete fetvalar yazdırmış, mezhep fikrini devlet düzeyinde ortadan kaldırma yolu gitmiştir.

Nadir Şah’ dan sonra Adil Şah ve İbrahim Şah devletin devamlılığını sağlamışlardır. Afşar Hanedanı döneminde Safevi Devleti sınırlarına ulaşılmış hatta daha fazlası elde edilmiştir. Daha sonrasında yaklaşık 40 yıl süren Zend hanedanı dönemi başlamıştır. Zend Hanedanına 1744’ de son verip Kaçar Devletini kuran ise Muhammed Han Kaçar’dır. 20. yüzyıl başlarında Dünya’da imparatorluklar çağı yavaş yavaş sona eriyordu. Sanayileşme ve güç rekabeti, iç hareketliklerle karşı karşıya kalma süreci, Doğu’yu bir bütün olarak etkiledi. İran’da Meşrutiyet hareketi, Osmanlıdaki ile yakın tarihlere, benzer motivasyonlarla gelişti.

İngiltere’nin, mücadele içerisinde olduğu Rusya’yı dengelemek istemesinden dolayı meşrutiyetçilere verdiği destek sebebiyle hatırı sayılır sayıda İranlı meşrutiyetçinin İngiltere’yi doğal müttefik olarak algılamasını neden oldu. Ancak Meşrutiyetçiler, Şahçuların taktik güçlerini hafife aldılar. 1907 yılına gelindiğinde İran’ı kendi nüfuz sahalarına bölmek isteyen İngiltere ve Rusya bölgede önemli iki dış güç olarak belirmişti. Muhammed Ali Şah ise bu durumu, meşrutiyetçi hükûmeti yıkıp bunun yerine mutlak monarşiyi tekrardan getirmek için bir fırsat olarak düşündü (Sarıkaya, 2012: 11). 1921 yılına gelindiğinde ise İngiliz destekli bir operasyonla devrilen Kaçar Ahmet Şah’ın yerini Şah Rıza almıştır. Devamındaki süreçte Başbakan Musaddık döneminde İran petrolünün millileştirilmesi hamlesi İngiltere ve onun desteklediği Şah yönetiminde rahatsızlık meydana getirmiş ve Musaddık, dünya tarihine “Ajax

Operasyonu” olarak geçmiş CIA-MI6 ortak operasyonu olan bir darbe ile 1953’te devrilmiştir.

1960’lı yıllarda İran toplumu bir takım yapısal dönüşümler yaşamıştır. Şah’ın nitelemesiyle “Beyaz Devrim” ülkenin tarihinde hiç görülmemiş sarsıntılar oluşturmuştur. Geleneksel monarşinin temel dinamikleri olan; toprak ağaları, ruhban sınıfı ve aşiret reisleri bu devrimden rahatsız olmuşlardı. Şah, kendi uygulamalarında kaynaklanan toplumsal rahatsızlıkların üzerine ülkeyi tek partili bir sisteme mahkûm etti. Yaşanan bu türlü toplumsal rahatsızlıklar 1979 devrimine zemin hazırladı ve akabinde Humeyni önderliğindeki “İran İslam Devrimi” gerçekleşti.

3.3.1. Kaçar Hanedanlığı dönemi (1974-1925)

Zend hanedanı çöktükten sonra anadili Türkçe olan hanedanlardan olan Kaçarlar iş başına gelmiştir (Abrahamian, 2006). Kaçarlar 1974 yılında kontrolü tamamen ele geçirmiş ve Ağa Muhammed Hanı’ı şah olarak başa getirmişlerdir. Muhammed han içeride kontrolü ele geçirmek için muhaliflere baskı uygulayıp otorite kurma yoluna gitmiştir. (Gündoğan, 2006: 63). Akabinde bir suikast ile öldürülmüş yerine yeğeni Fetih Ali Şah gelmiştir (Karadeniz, 2006).

Fetih Ali Şah döneminin belki de en önemli olayı Rus-İran savaşıydı. Savaşın çıkma nedeni ise Rusların Kafkasya’daki yayılmacı politikalarıydı. Savaşı Rusya kazandı ve Kafkasya’nın tamamı ve Gürcistan’ın bir bölümü Gülistan anlaşması neticesinde Rusların oldu. Bu anlaşma neticesinde Rusya ve İngiltere “ülkeyi bir tampon bölge, bazen de iki devlet arasında oynanan büyük oyunun karşılaşma alanına çevirdiler. Bu iki devletin temsilcileri İran’ın politikaları üzerinde kilit roller üstlenmişlerdi, o kadar ki yalnızca bakanların seçilmesine ve değiştirilmesine değil, yüzyıl boyunca monarşinin dengelenmesine ve vesayet sırasının belirlenmesine de el atmışlardı. Bu durum İran’ın iplerinin yabancı ellerde olduğu, olayların akışının yabancıların kurduğu tezgahlarla belirlendiği ve her ulusal bunalımın arkasında yabancı güçlerin yer aldığı anlayışını getirdi ki, izleyen yüzyılda bu görüşü daha da öne çıkacaktı.

Pek çok kişinin dikkat çektiği üzere, İran’ı şekillendiren “paranoyak siyaset tarzının” kökleri 19. Yüzyıla uzanıyordu” (Abrahamian, 2006: 50). Gerçekten bu dönem incelendiğinde göze çarpan belirleyici unsur İran politikalarının Rus İngiliz rekabeti perspektifinde şekillenmesiydi. İngiltere’nin Hindistan’daki hegemonyası açısından Afganistan ve İran’ın stratejik önemi ve Rusya’nın, literatüre “sıcak denizlere inme

politikası” olarak geçen stratejisi İran’ı İngiltere ve Rusya’nın hesaplaştığı bir alana dönüştürmüştü ki bu da İran’ın bağımsızlığının kâğıt üzerinde kaldığı düşüncesini kuvvetlendiriyordu. Bu rekabet, ikinci dünya savaşı sonrasında İngiltere’nin yerini Amerika Birleşik Devletleri almış olsa da aynen devam etmektedir.

Fetih Ali Şah’tan sonra yerine torunu Muhammed Şah geçmiştir. Muhammed Şah kendi vezirini boğdurarak İngiliz ve Rus elçilerine tahtının yanında yer vermiştir. Muhammed Şah’tan sonra ise Nasreddin Şah tahta geçmiş ve Kaçar hanedanının tahtta en uzun süre kalan şahı olmuştur (Gündoğan, 2006). Nasreddin şahın iktidarda kaldığı 1896 tarihine kadar özellikle dış politikada denge siyaseti taraftarı olduğu göze çarpmaktadır. O da çağdaşı olan diğer ülkeler gibi ülkesini batılılaşma sürecine sokmak istemiş batıya seyahatlerde bulunarak batıdaki entelektüel birikimi ülkesine getirme yoluna gitmiştir.

Modern İran ulusal bilincinin gelişimine katkı sağlayan travmalardan birisi de “Tütün İsyanı” olarak bilinen, İngiliz yayılcılığına tepki olarak ortaya çıkmış toplumsal hareketliliklerdir. 1891 yılında gerçekleşmiş olan bu hareketi İngilizlere verilen tütün imtiyazı yüzünden zarar görenler tarafından ateşlenmiş, Şii din adamları ve İran’ın önde gelen entelektüelleri tarafından da desteklenmiştir. Bu manada; Şii ulemanın modern dönemde İran siyasetine ilk doğrudan müdahalesi “Tütün İsyanı” sırasında olmuştur denilebilir. Şii ulemanın bu tavrı 1979 da yaşanacak olan İran İslam Devrimi’nin ilk kıvılcımı sayılabilir. Tütün İsyanı, Şah’ın İran’da üretilen tütünün üretilmesi satışı ve ihracatı hususlarında İngiltere’ye tanıdığı imtiyazların halkta rahatsızlık yaratması neticesinde meydana gelmiştir. Şah’ın bu politikasının, hali hazırda İran’da güç mücadelesine girişmiş olan İngiltere gibi güçlü bir ülkenin siyasi desteğini almak amaçlı olduğu düşünülebilir ancak oluşturulan dış politika stratejisinin ülke içinde yaratacağı dalgalanmaları hesaplayabilmek hem desteği veren güç için hem destek alan taraf için dikkatli şekilde analiz edilmesi gereken bir husustur. Zira bu türlü dalgalanmalar daha sonraki yüzyılları da etkileyebilecek sonuçlar doğurabilmektedir.

“19.yy’ın nüfuzlu İslam mütefekkirlerinden olan ve aynı zaman da siyasal alandaki etkili aktivistlerinden Cemalettin Afgani, Ayetullah el Uzma yani büyük Ayetullah Mirza Şirazi’ye bir mektup yazarak, kendisinin bu durum karşısında tedbir almasını diğer bir ifadeyle Şah’ın ülkeyi dünyanın büyük devletlerine peşkeş çekmesini engellemesini istedi. Bunun üzerine Ayetullah Şirazi bit fetva yayınlarak mevcut

koşullar altında tütün kullanımının İslami kurallara aykırı (haram) olduğunu açıkladı. Din adamları ile dayanışmaya giren İranlı tüccarlar da ülke çapında kepenk kapatarak fetvaya ve yapılan gösterilere destek oldu. Direnişin her geçen gün yoğunlaşması sonucunda 1882 yılında Şah bu imtiyazı iptal etmek zorunda kaldı.” (Gündoğan, 2006: 68-69).

Toplumların yaşadıkları olaylar ve bu olayların sonuçları hem halklar üzerinde hem de ülke politikaları üzerinde doğrudan etkilerde bulunmaktadır. Toplumsal hareketliliğe neden olan vakalar üzerinden doğru analizler yapıldığında devletlerin politikalarına yön veren kültürel ve psikolojik nedenler belirlenebilmekte, belirlenen bu nedenler bundan sonra olabilecek senaryolar ve oluşturulması muhtemel politikalar üzerine adeta bir gelecek projeksiyonu tutarak ön görülerde bulunabilmeyi kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda Tütün İsyanını analiz edecek olursak; ilk olarak Şii ulemanın ülkenin ekonomik politik ve sosyal dokusu üzerindeki tesiri artmıştır diyebiliriz. İkincisi, kalabalık halk kitlelerinin hareketliliği ülkedeki sivil toplum anlayışının gelişimine katkı sağlamıştır. Son olarak kadim İran toprakları üzerinde “Din” kavramının ne kadar etkili ve birleştirici bir güç olduğu bir kez daha anlaşılmış ve anti emperyalizm söyleminin öncülüğü artık dini grupların eline geçmiştir.

Nasreddin Şah bir suikastla öldürüldü ve yerine oğlu Muzaffer Şah 1896 yılında tahta geçti. Bu dönemde, bozulmuş ekonomik düzen ve artan dış baskılar sonucu toplumsal hareketlilikler ayyuka çıkmıştı. Bunun yanı sıra Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu eşitlik, özgürlük anlayışı da içeride şah yönetimini baskı altına almıştı. Toplumsal baskılar, sayılan sebeplerden dolayı, daha çok şahın yetkilerinin sınırlandırılması yönündeydi. “1906 yılında yine ulema tüccarlar ile pazar esnafının başı çektiği gösteriler sonucunda, Şah 5 Ağustos 1906 tarihinde bir bildiri yayınlarken, halk arasından seçilenlerden müteşekkil bir meclisin kurulması için hazırlıklar yapılmasının, bu meclisin bir anayasa hazırlamasının ve hanedanın yetkilerinin sınırlandırılmasının kabul edildiğini ilan etti” (Gündoğan, 2006: 70). Burada dikkat çeken hususlardan ilki; Anayasal güvence altına alınan konulardan birisinin devletin dininin belirlenmiş olmasıdır. Buna göre İslam, devletin resmi dini; Şiilik ise devletin resmi mezhebi haline getirilmiştir. “Kabinede sadece Şiiler yer alabilecekti ve din dışı ilan edilen her şey artık meclis tarafından yasaklanabilecekti” (Karadeniz, 2006: 277-290). Önemli gördüğümüz diğer bir husus ise İran genelinde yapılan değişikliklerde etkili olan ekibin batılı elit bir zümre olduğudur. Bu elit, İran'ın anayasal

dönüşümünde, Rıza Şah döneminde hatta Muhammed Şah döneminde yaşanan Ak Devrim sürecinde ön planda olmuştur. Örnek olarak; 1906 yılında anayasa yapım sürecine dahil olan Mirza Hüseyin Han Moskova ve Paris'te eğitim almış yöneticilerden birisiydi ve bu süreçten sonra yaşanan toplumsal hareketliliklerin hemen hepsinde kritik roller üstlenmişti (Abrahamian, 2006).

Halk arasında, yabancılara ve Şah'a yakın kimselere verilen ekonomik ve siyasi imtiyazlara karşı bir direniş kültürü gelişmeye başlamıştı. Sokak olaylarının ayyuka çıktığı bu dönemde Muzaffereddin Şah artan baskılar sonucu bir oluşturulan anayasa metnini imzaladı ve birkaç gün sonra öldü. Yerine oğlu Muhammed Ali Şah geçti. Muhammed Şah kendi yetkilerini sınırlayan anayasa metnine başta bağlı kalmış olsa da sonraları otoriterleşmeye başlayarak meclis üyeleriyle ihtilafa düşmeye başladı. Bir süre sonra meclis kapatıldı anayasa iptal edildi. Anayasanın feshine ve meclisin kapatılmasına karşı oluşan toplumsal direniş neticesinde 1909 yılında Tebriz ve İsfahan şehirlerinden Tahran'a doğru yürüyüşe geçen halk Şah'ı tahttan uzaklaştırdı ve anayasanın tekrardan geçerli olduğu ilan edildi. Olaylar neticesinde şah sürgüne gönderildi (Abrahamian, 2006).

İran hükümetinin bir yandan İngiliz ve Rusları dengelemek için diğer yandan İran ekonomisini düzenleyebilmek için ABD'den yardım talep etti. ABD'den gelen danışman Morgan Shuster 1911 yılında İran'ın kuzey bölgelerindeki vergi konularına müdahale etti durumdan rahatsızlık duyan Rusya aleyhine ultimatoma verildi. Rusya bunu üzerine tahrana yürüdü ve sivil ölümlere yol açan saldırılar gerçekleştirdi (Gündoğan 2006). Aynı zamanda İngilizlerde Buşehr, Şiraz ve Kirman arasındaki ticaret yollarını kontrol altına alabilme için Hindistan'dan birlikler getirdi (Abrahamian, 2006). İran işgal altındaydı, 1914 yılında birinci dünya savaşı patlak verdi anayasa bir kez daha feshedildi meclis kapatıldı. Burada önemli sayılabilecek bir diğer gelişme iste Rusya'da meydana gelen Bolşevik ihtilalidir. Bu ihtilal sonrası Sovyetler Birliği kurulmuş ve birlik kendi içerisindeki düzeni saptamak adına İran'daki nüfuz alanını daraltmıştır. Netice olarak İngiltere İran'da en etkin dış güç haline gelmiştir. İran tarihinin ve 1979 devrimine giden yolun önemli bir kesiti olan Kaçar hanedanlığı dönemi Şah Sultan Ahmet'in 1923 yılında sürgüne gönderilmesi ile sona erdi. İran Meclisi Şah Ahmet gittikten sonra yerine Şah Rıza Pehlevi'yi başa getirdi. Buraya kadar anlatılanlardan yola çıkarak, İran'ın yaşadığı iç karışıklıkların ve bu topraklar üzerinde yıllar süren Rusya İngiltere nüfuz mücadelesinin İran halkının

örgütlü direniş anlayışını geliştirdiği düşünülebilir. Özellikle tütün isyanı ve sonrasındaki süreçte yaşananlar, yabancı düşmanlığının halk nezdinde karşılık bulmasına neden olmuş ve yabancı düşmanlığı meselesi bundan sonraki süreçte özellikle din adamlarının kullandığı bir argümana dönüşmüştür. E. Durkheim'ın söylediği gibi; “Toplumsallık, kendisini dinsel olarak dışa vurmuştur”.

3.3.2. Şah Rıza Pehlevi dönemi (1925-1941)

İran coğrafyasında İngiltere'nin mücadele içerisinde olduğu Rusya, Birinci Dünya Savaşı yaşanırken ihtilale sürüklenmişti. İhtilalden sonra iktidara gelen yeni rejim, İran'daki askerlerini geri çekmiş ve İran'da İngilizlere mutlak güç haline gelmişti. İngiltere savaş öncesinde tarafsızlığını ilan etmişti. Toprakları İngiltere tarafından işgal edilen İran, Osmanlı Devleti gibi sömürüye açık hale getirilmiş, idari yönden yıpratıldıktan sonra İngiltere'ye bağımlı bir idarenin ülkede etkin olabilmesi için son planlar uygulanmaya konulmuştu (Karadeniz, 2013: 301). İçte ihtilal ile uğraşmak zorunda bırakılan Rusya, İran'daki askeri diktatörlük girişimine müdahale edememiştir (Karadeniz, 2006)

İngiltere İran'ı kendi nüfuz alanında tutabilmek adına Hasan Vusuk hükümeti (1919) ile bir anlaşma imzalamıştır. Ancak meclis bu anlaşmayı onaylamadığı için anlaşma yürürlüğe girmemiş bu durum Vusuk hükümetinin sonunu getirmiştir. Daha öncede bu tür girişimlerde bulunarak İran'ın iç işlerine müdahil olan İngiltere için askeri bir diktatörlük kendi dış politik amaçları için daha fonksiyonel görülmekteydi. Bunun için İran'ın içinde bu fikri destekleyecek bir kanala ihtiyaç vardı. Tam da burada Hintli bir Zerdüşt olan Ardeşir önemli bir rol oynamıştır. Ardeşir, Nasreddin Şah döneminden beri diğer Zerdüşt muhaliflerle birlikte hareket ederek İran'da askeri bir diktatörlüğün var olması gerektiği savunmuştur (Karadeniz 2013).

Çalışmanın ilgili bölümlerinde bahsedildiği üzere İran kadim bir uygarlıktır. İslam öncesi dönemden kalma bir inanış olan Zerdüşt ekolün yüz yıllar sonra İran'ın yönetim anlayışının belirlenmesine etki edebiliyor olması bu kadim kültürün bir sonucudur denilebilir. Zerdüştlük M.Ö. 600'lü yıllarda İran'da İbrahim Peygamber'in tevhit mesajının devamı olarak yaydığı tek tanrı fikri ile Hind politik etkisine hem de üst sınıfa isyanı temsil eder. İran zerdüştlük sayesinde Hind'e meydan okuyarak politik bağımsızlığını kazanmıştır (Özcan, 2016). Daha sonraları zerdüştlük Pers İmparatorluğunun resmi inancı haline gelmiştir. Orijinal zerdüştlükte Ahura Mazda

tek tanrıdır ve iyiliğin temsilcisidir. Zerdüştlükte iyilik ilkesi (Spanta Manyu) ve kötülüğün ilkesi (Ahura Manyu) sürekli bir çatışma halindedir. Bu iki ilkenin çatışması neticesinde kıyamet öncesi Şauşyant gelecek (Mesih) ve iyilik zafer kazanacak ve maddi alem son bulacaktır (Bekçi, 2018). Sonradan Pers Devletinin resmi inancı olan Zerdüştlükte Spanta Manyu ilkesi kaybolmuş ve Ahura Mazda-Ehrimen (Tanrı-Şeytan) şeklinde iyiliğin ve kötülüğün iki ayrı tanrısının ezeli çatışmasına dayalı değişmez bir düalizm tipi ortaya çıkmıştır ve bu düalist Zerdüş inaç Ortadoğu inançlarına sirayet etmiştir. (Özcan, 2016: 99).

Pers egemenliği döneminde ortaya çıkan İran etkisinde olan Manicilik, Yezidilik gibi akımlar ile Hristiyanlığın doğu yorumlarından olan Süryanilik gibi İslam'ın Şia kolu da bu iki çatışma nosyonunu bünyelerinde barındırmaktadır (Topaloğlu, 2012). Devlet düzeyinde Pers düalizmin pratik yansıması; İran'ın milli kimliğini oluşturmasında en etkili kavramlardan biri olan “öteki” yaratma ihtiyacıdır. İran politik tarihine bakıldığında Ehrimen (öteki), bir dönem Hind bir dönem Büyük İskender bir dönem ise Araplar olmuştur. “İran düalist teolojisindeki uzlaşmaz çelişki, pratik siyasette İran üst sınıflarının işgalcilerle uzlaşarak onları zaman içinde eritme geleneğinin (Fars Diplomasisi) kaynağıdır. Felsefi düzeydeki uzlaşmazlık, asli kimliği koruduğu için politik düzlemde uzlaşmacılık (takiyye) konusunda kendine güven vardır” (Özcan, 2016: 100). İran'da Şah döneminde, Antik Pers ile olan tarihi bağlantıları dikkate alınarak, resmi makamlar Hintli Parisilere İran tabiiyetine geçmede kolaylık sağlıyorlardı. Bugün İslam Cumhuriyetinde Zerdüştlük kültür ve folklör olarak İran'da etkili olmaya devam etmektedir. İlk baharın birinci günü (Nevruz), yılın en uzun gecesi (Şeb-i Yeldâ), veya yılın son çarşambası arifesi bayramı (Çaharşenbe Surî) hep zerdüştlük kökenli kutlamalardır. Aynı zamanda faal olan kütüphaneler, yayınevleri, oteller, tıp merkezleri de mevcuttur. Yasal dini azınlık olarak tanımlanan bu topluluğun mecliste de temsil gücü bulunmaktadır (Kellner, 2017). Burada vurgulanması gereken diğer bir husus ise; İngiltere'nin kendi çıkarları doğrultusunda İran'ın yönetim anlayışını şekillendirmek isterken içeride iş birliği yapabileceği güç odaklarını iyi analiz etmiş olmasıdır. Bu bölümün başında belirttiğimiz gibi, bir ülkenin politik ve siyasi kodlarını doğru analiz etmek o ülkeyle ilgili üretilecek olan politikaların isabet oranını arttırmaktadır. İran'da da keskin nişancılık ve yabancı elçiliklerde tuttuğu nöbetlerle meşhur olan Rıza Han, Ardeşir tarafından İngiliz subay

İron Side'a tavsiye edilmiştir (Karadeniz, 2013). Bu konu ile ilgili teferruatlı bilgi için İron Side'ın hatıralarına göz atılabilir.

Evet, İngiltere'nin desteğini alan Rıza Han darbe bildirisini yayınlamış ve Tahran'a girmiştir. 1923 yılına gelindiğinde Rıza Şah ülkenin büyük bölümünü ele geçirmişti. Onun otokratik bir yönetim kuracağından endişe eden kesimlerin (Din adamları tüccarlar toprak ağaları) tepkisi ile karşılaşmış olsa da Rıza Han, İslami kurallara bağlı kalacağını ve köklü reformlara girmeyeceğini taahhüt ederek bu baskıyı kırmıştır. Bunu üzerine meclis, Kaçar hanedanının yönetimine son vermiş Kaçarların tüm üyelerini sürgün etmiş ve Rıza Pehlevi'yi 1925'te Şah ilan etmiştir (Gündoğan 2010).

Rıza Şah, İran modernleşmesini otoriter tarzda yöntemler kullanarak başlatmıştı ve ilk icraatları devlet otoritesini hissettirmektir. "Rıza Şah, devletin başkent dışında pek az varlık gösterdiği bir ülkede başa gelmişti... Rıza Şah ister solda ister sağdan ister merkezden ister taşradan, soylu seçkinlerden ya da yeni kurulmuş işçi sendikalarından gelsin; her türlü muhalefetin başını ezerek bu hedefe dolu dizgin ilerliyordu. Az konuşan biri olan Rıza Şah'ın ne güzel konuşma sanatına ayıracak vakti vardı ne felsefeye ne de siyasi otoriteye. O'nun ideolojik dağarcığında öne çıkan şey; düzen, disiplin ve devlet kudretiydi. Kendisini monarşiyle özdeşleştirmişti, monarşiyi devletle, devleti de ulusla. Dine sarılmaya itirazı yoktu; devlete üç sözcükten oluşan bir slogan kazandırmıştı; Hüda (Tanrı), Şah, Mihan (Anayurt). "Kimileri O'nun kudreti arttıkça ortadaki sözcüğün diğer ikisini geride bıraktığını iddia ederlerdi. Oysa Şah'a muhalefet etmek devlete, ulusa hatta dine karşı çıkmak anlamına gelirdi. Diğer bir deyişle, siyasal görüş ayrılığı bölücülük ve vatan hainliğiyle eş anlamlıydı" (Abrahamian, 2006: 94-95). Faşizmin temel ilkelerini barındıran Şah rejimi, özellikle ordu ve bürokrasi üzerinden ülkenin en ücra köşelerine kadar ulaşmış ve otoritesini yerleştirmişti. Bunların yanında Şah'ın kişisel serveti, muhaliflerin en rahatsız olduğu konulardan birisiydi. Şah'ın temel ilgi alanı arazilerdi. Öyle ki Şah öldüğünde 1 milyon 200 bin hektara yakın bir çiftlik arazisi ile 3 milyon sterlin değerinde bir banka hesabına sahipti (Gündoğan, 2010). İran Meclisi bu dönemde faaliyetlerine devam ediyordu ancak otoriter rejimlerin doğasına uygun olarak millet vekilleri Şah'a sorun teşkil etmeyecek kişiler arasından seçiliyordu. Bu dönemde toplum hafızasında derin krizlerin başlangıcı sayılabilecek hadiselerde yaşanmıştır. Bu duruma örnek olarak; Şair ve yazar Mirza Ekşi'nin gündüz vakti suikast sonucu öldürülmesi, din adamı Müderrisi'nin tutuklandıktan sonra hapisanede öldürülmesi, ileride oğul Şah

dönemindeki çalkantılı dönemde önemli rol oynayacak olan Musaddık'ın yıllarca ev hapsinde tutulması gibi hadiseler örnek olarak gösterilebilir. Şah, muhaliflerini sert şekilde bastırılmış, onların mallarına el koymuş, hapishaneler işkence evlerine dönüşmüş, suikastlar yaşamın olağanı haline gelmişti (Abrahamian, 2006).

Şah; sanayi, tarım, karayolu, demiryolu, posta gibi alt yapı yatırımlarına önem vermiştir. Bu alt yapı çalışmalarının, devletin merkezi gücünü arttırmaya yönelik olduğunu savunan görüşler olmakla beraber 20.yy. da İran'da yapılan bu yatırımların İran'ın bugün ki modern halinin temeli olduğu yadsınamaz bir gerçektir. İlâveten; batı tarzı eğitim veren kurumlar da onun zamanında oluşturulmuştur. Bu kurumların başında halen İran'da faaliyet gösteren Tahran Üniversitesi gelmektedir. Şah, sanayi üretimini arttırmak amacıyla fabrikalar kurmuş böylelikle çok güçlü olmasa da bir işçi sınıfının doğmasına ön ayak olmuştur. İran'da bir işçi sınıfının var olması daha sonra kurulacak olan ve Humeyni devriminde kritik rol üstlenen komünist Tudeh partisinin temellerini atmıştır. Rıza Şah döneminde İran şehirleri Avrupa yaşam standardına uygun bir şekil almaya başlamıştı. Şehirlerde tiyatrolar, sinema salonları, müzik merkezleri yaygınlaşmış ve İran kültürünü besler konuma gelmişlerdi. “Rıza Şah, Mart 1935'te ülkesinin adının bütün uluslararası iletişimde “Pers” yerine “İran” olarak adlandırılmasına karar vermişti. Ülkenin tarihinde, bir önceki çöküş ve milli aşağılanma döneminden koparak yeni bir başlangıcı işaret etme söz konusuydu. Ayrıca halkının” aryan” tarafını vurgulayarak, halkı o dönemin zihninde Batı'ya daha fazla bağlamak da güdüleyen amaçlardan biriydi. Gerçekten de “İran” adı, “Persleri” tanımlayan teknik bir kelime olan “Arya” dan türeyordu” (Kellner, 2017: 30). Yine bu dönemde soy adı kanunu çıkarılmış kadim Pers takvimi uyarlanmış Hicri takvim Şemsi takvimle, ay adları Arapçadan Zerdüştî terimlerle değiştirilmiştir (Akyol,2019: 152). Fes giyilmesi yasaklanmış batılı tarzda şapka giyilmesi zaruri hale getirilmişti.

Yine bu tarihlerde İran'ı geri kalmış gösterdiğine inanılan “kara çarşaf” yasaklanmıştı. Bu durum ulema ve dindar halk tarafından tepki ile karşılanmıştı. Modernleşme ya da sekülerleşme olarak nitelendirilebilecek bu türlü değişiklikler Rıza Şah ile ulema arasında kurulan ittifaka zarar vermişti. “Yaygın kanaate göre Rıza Şah din karşıtı birisi değildi evlatlarının neredeyse hepsinin adlarını Şii Müslüman gelenekten seçtiği bilinmekteydi. O aynı zamanda materyalizm ve ateizm propagandası yapan tüm yayınları da yasaklamıştı. Önemli din adamlarını Kum'a yerleştirerek buranın Necef kadar kutsal bir yer haline gelmişini teşvik etti. Ancak onun anladığı din: Devlete

bağlı, devletin kontrolünde ve devletin amaçlarına hizmet eden inançlar bütünüydü” (Gündoğan, 2010: 86). Ayrıca Şah; halk arasında kurulan şeriat mahkemelerini lağvetmiş, evlenme ve boşanma kayıtlarının din adamlarınca tutulması usulüne son vermişti (Uyar, 2006).

“İran’da Rıza Şah döneminde eski yargı sistemini yıkan, yeni bir yargı sistemi kuran önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu reformlar, aslında modern devletin bir niteliği olan merkezîleştirme eğilimini temsil ederek, eski geleneksel iktidar odaklarının gücünü kırmış olmakla birlikte; toplumsal yaşamı Batılılaştıran, dini toplumsal alandan tamamen çıkaran düzenlemeler olma niteliğini taşımamaktadır. Modern devlet kurma süreci olarak ifade edilebilecek bu düzenlemeler ile bir taraftan mollaların ve müçtehitlerin ekonomik, toplumsal iktidarlarını yitirmeleri sağlanmaya çalışılırken, yeni modern devleti güçlendirmek amaçlanmış, olmakla birlikte diğer taraftan ikircikli bir tutumla Batılı tarzda hazırlanan kanunların içeriğinde şeriata ilişkin birçok düzenlemeye de yer verilmiştir. Bir anlamda şeriat doğrudan doğruya kaldırılmamıştır.” (Akyol, 2019: 160). Geleneksel halkı Şah aleyhine güdüleyen bir başka husus kamusal alanda ve eğitim kurumlarında kadın ve erkeklerin birlikte bulunmasının teşvikiydi. Bu uygulama sadece teşvikle kalmayıp, zorunlu hale getirilmişti.

Safeviler döneminde Şia’nın devlet dini olarak benimsenmesi ile Şiiliğin halk arasında yayılmasına çalışılmıştır. Şiiliği halk arasında yayma görevi ise ulemaya verilmiştir. Safevi hanedanlığı, ulemaya toprak vererek onları, toplumsal ve ekonomik yapıya dâhil etmeye çalışmıştır. Diğer taraftan zekâtın ulemaya verilerek, yine onlar tarafından dağıtılması mollaları ekonomik ve toplumsal olarak güçlendirilmiştir. Aynı zamanda bu durum mollaların siyasal iktidar karşısında bir dereceye kadar bağımsız kalabilmelerine olanak sağlamıştır (Dağı, 2002: 47-48). Kaçar hanlığı döneminde de benzer şekilde süregelen bu uygulamalar ulema için önemliydi. Ulemanın kazanç kapılarından biri olan bu uygulamalar vakıflar tarafından yerine getiriliyordu. Rıza Şah ’ın hayata geçirdiği reform alanlarından biri de bu vakıflar konusunda olmuştur. 1928-1935 yılları arasında çıkarılan kanunlarla devletin vakıflar üzerindeki yetkisini arttırmak amacıyla evkaf kurumu kurulmuştur. Çıkarılan kanunlarla, net biçimde hangi mülke vakıf mülkü denileceği ve vakıf gelirlerinin ne şekilde harcanabileceği belirtilmiştir. Bu yasal düzenlemelerle, denetimini ulemanın yaptığı, gelirleri ise dini işleri yerine getirmek üzere kullanılan vakıflar, devletin tekeline geçmişlerdi.

Anayasal devrim aslında geleneksel ve modernite yanlısı grupları bir araya getirmişti. Ulema, Kaçar Hanedanı sonrasında Anayasal Meşrutiyet rejimine destek vererek, oluşan yeni konjonktürde yerini almıştı. Fakat, özellikle son dönemde revaçta olan laiklik, sekülerizm, demokrasi gibi kavramların etkisiyle modernist entelektüel kesimler dünya standartlarına uygun bir devlet kurmak isterlerken, geleneksel gruplar bu durumu dış güçlerin müdahalesi ya da şeriat düzeninin yıkılması olarak okudular. Şah döneminde, yukarıda ana hatlarıyla bahsettiğimiz vakıflar, eğitim sistemi ve yargı düzenini kapsayan değişiklikler neticesinde geleneksel kesimlerin gücünü kırmış olsa da geleneksel düşünceler bir şekilde sistemin içerisinde kalmayı başarmıştır. Fakat özellikle ulema üzerindeki baskı geleneksel kanadın evvelden beri uyguladığı “politikadan uzak durma” prensibini gözden geçirmesinin önünü açmıştır denilebilir.

Evet, Rıza Şah diğer doğu kökenli yöneticiler gibi batılılaşmayı sağlamaya çalışmış nispeten seküler modern bir toplum inşa etme yoluna gitmiştir. Fakat bunu sağlamaya çalışırken kullandığı yöntemler ile, ulaşmaya çalıştığı batı standardının temel ilkeleri olan eşitlik, adalet, insan hakları gibi modern kavramlar çelişki içine düşmüştür. Şah, Demokratik açılımları plüralist sivil oluşumları hiçbir şekilde desteklememiş aksine bu türlü oluşumları kendisine tehdit olarak görmüştür. 1935 yılında Meşhed Türbesinde çıkan olayda din adamlarından bir tanesi Şah’ı açıkça kafir, iş birlikçi bir yönetici, “yeni Yezid” olarak nitelemiştir. Dört gün süren olaylarda asker, duruma müdahil olmuş ve yüzlerce gösterici öldürülmüştü (Abrahamian, 2006).

Rıza Şah’ın dış politikadaki durumu da oldukça sıkıntılı olmuştur. Bunun arka planında, İngiliz desteğiyle iktidar olmuş olmasının psikolojik rahatsızlığı ile sürekli olarak artan İngiliz etkisi ve buna da ek olarak özellikle 1930’lu yıllardan sonra artan Sovyet tehdidi bulunmaktadır (Gündoğan, 2010). Bu sıkışmışlık, zaten yaklaşık iki yüzyıl boyunca İngilizler ile Ruslar arasında kalmış olan İran’ın (özellikle petrol konusu cazibe unsuru olduğundan) farklı müttefikler arayışı içerisine girmesine sebep olmuştur. Bu dönemde Rıza Şah, daha dengeli ve bağımsız bir dış politika izlemek amacıyla Hitler Almayası ile yakınlaşmıştır. Sadece Almanya ile yakınlaşmakla kalmayan Şah, dış politikada bağımsız hareket edebilmek adına diğer devletlerle de çeşitli konularda iş birliği yapmıştır. 1928 yılında Avrupalı devletlere verilen kapitülasyonlar kaldırılmış, 1931 yılında İran hava sahasını Alman Lufthansa’ya açmış, İngiliz William Knox D’Archy’ye sağlanmış bulunan petrol imtiyazını iptal etmiş, kamu maliyesini toparlamak adına Amerikalı danışmanlar getirtmiş, İtalya’dan

savaş gemileri almıştır. Ayrıca, Britanya Emperyal Bankası'na ait olan para basma yetkisi yeni kurulan İran Ulusal Bankasına devredilmiştir (Gündoğan, 2010).

Rıza Şah, iktidarı boyunca batı komşusu Mustafa Kemal Türkiye'si ile yalnızca iyi ilişkiler kurmaya çalışmakla kalmamış, Kemalist Türkiye'yi ulus devlet inşasında ülkesi adına bir model olarak da görmüştür. Şah ilk yurtdışı gezisini 1934'te Türkiye'ye gerçekleştirmiştir. İran Aynı yıl Milletler Cemiyeti Konseyi adaylığından Türkiye lehine çekilmiş Şah, Atatürk'ün vefatı üzerine kendi Sarayında bir ay yas ilan etmiştir (Oran, 2001). Aynı dönemde Türkiye ile İran arasında "Dostluk ve Güvenlik Anlaşması ve 1937 yılında bölge ülkelerinden Irak ve Afganistan'ın da iştiraki ile "Sadabad Paktı" imzalanmıştır.

Şah'ın İngiltere ve Sovyetler Birliği karşısında alternatifler üretme çabaları başarısızlıkla sonuçlandı ve Almanya ile kanlı bir savaşa tutuşan İngiltere ve Sovyetler Birliği İran'ı işgal etti. Sonuç olarak işgalci devletlerin baskısı ile Rıza Şah 1941 yılında tahttan oğlu Muhammed Rıza lehine feragat ettirildi ve sürgüne gönderildi. 3 yıl sonra Güney Afrika Cumhuriyeti'nde hayatını kaybetti. Şah, İran'ın Rey kentinde toprağa verildi ve adına bir anıt yapıldı. Bu anıt Humeyni devriminden sonra Humeyni'nin emriyle yıkılmıştır. (Gündoğan, 2010).

3.3.3. Şah Muhammed Rıza Pehlevi dönemi (1941-1979)

Muhammed Şah başa geldiğinde henüz 22 yaşındaydı ve tecrübesiz bir devlet adamıydı. Yönetime gelir gelmez babasının mirası olan modernizasyon ve seküler milliyetçilik kavramlarına vurgu yaparak babasının izinden gideceğini vurguladı. Bu dönemde Sovyetler Birliğine gidecek olan malzeme ve mühimmatlar İran üzerinden gidiyordu. Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Sovyetler Birliği, İran'ın ulaşım yolları ile petrol kaynakları açısından stratejik olan bölgeleri işgal ettiler. 1942 yılına gelindiğinde yapılan anlaşmaya göre bu işgal geçiciydi, İran'ın bağımsızlığına saygı duyuluyordu ve 6 ay içerisinde tüm işgalci güçler ülkeyi terk edecekti. 1943 yılında yapılan Tahran Konferansında ABD bu anlaşmaya bağlı kalacağını teyit etti ancak; 1945 yılında Sovyetler Birliği İran topraklarından ayrılma hususunda bir takvim vermeyi reddetti (Gündoğan,2016). Bu açıdan bakıldığında İkinci Dünya Savaşı bittiğinde başlayan soğuk savaş döneminin Berlin'den sonraki en hareketli noktası İran olmuştur denilebilir. Sovyetler Birliği'nin aldığı bu tavır. ABD ve İngiltere için kabul edilemezdi. İran'a destek veren ABD ve İngiltere Sovyetler Birliğini İran'dan

çıkarak İran'ın toprak bütünlüğünü sağladılar. Görüldüğü üzere Şah, kendi ülkesinin toprak bütünlüğünü sağlamak için başka ülkelerin desteğine ihtiyaç duyan bir profil sergiliyordu. Bu durum ülke içindeki etkinliğine de zarar veriyordu. Şah bu açmazdan kurtulabilmek için birtakım adımlar atmak durumundaydı. “İlk olarak geçmiş dönemin izlerini silmeyi denedi. Bunun için bazen sembolik bazen ciddi ve önemli adımlar attı. Mecliste sivil giysilerle yemin etti, meşruti bir idare tarzını benimseyeceğini ifade etti. Her vesileyle İsviçre’ de eğitim aldığını ifade etti ve bu sayede ne kadar liberal ve hoş görülü bir yönetim sergileyebileceğini ima etti” (Gündoğan, 2016: 94). Bunlara ek olarak İran halklarının daha önceki dönemlerde tepkisine yol açan hileli yollarla el konulan arazileri sahiplerine iade edileceğini beyan etti. Babasının Eğitim bakanlığına devrettiği vakıfları serbest bıraktı. Meşed ve Kum kentlerine ziyaretlerde bulundu. Devletin, kadınların giyimlerine karışmayacağı konusunda taahhütlerde bulundu.

Yukarıda bahsedilen uygulamaların, İran’da siyasetin karmaşık olduğu ve milliyetçi dalganın yükseldiği yıllara denk gelmesi Şah adına dezavantajlı bir durumdu. Dış politikada Sovyetler Birliği, ABD ve İngiltere baskısı, içeride ise birtakım karışıklıklar söz konusuydu. İran’ın bir yanında, sonraları Musaddık’ı destekleyen Ayetullah Seyid Kaşani liderliğinde İslamcılar bulunmaktaydı. İslamcılar, Batıdan İran’a girecek modernleşme adımlarına itiraz ediyorlardı. Ülkenin diğer kesiminde ise komünist ve Moskova bağlantılı olduğu kabul gören bir organizasyon olan sol parti Tudeh bulunuyordu. Bunların yanında sistemi yeniden dizayn etmek isteyen milliyetçiler ve cumhuriyetçiler bulunmaktaydı.

Özetle, ülkede siyasi bir birliktelikten söz etmek o yıllar için zordu. Ülkedeki siyasi grupların tek birleştirici noktası, başta İngiltere olmak üzere Sovyetler Birliği ve ABD üzerinden gelişen batı düşmanlığıdır diyebiliriz. Batı düşmanlığı, İran halkı için haklı gerekçelere dayanan bir refleksti. Gerçekten, özellikle Kaçar Hanlığından beri İran yoğun şekilde yabancı etkisi altındaydı. Bu dönemin en belirleyici unsuru ise İran petrolünün yabancı şirketler aracılığı ile özellikle İngiltere ve Sovyetler birliği tarafından sömürülmesiydi. Bu Şirketlerin başında gelen Anglo-Iranian Oil Company üzerinden gelişen nefreti anlamak için şirketin ve İran’ın paylarına düşen karlara bakmak yeterli olacaktır. Bu şirket 1945 – 1950 yılları arasında 250 Milyon pound kar açıklamıştır. İran’a ise 90 Milyon pound düşmüştür. Bu meblağ, İngiltere hükûmetinin şirketten aldığı vergiden daha düşük bir rakamdı. Buna ilave olarak, İngilizlerin donanmalarına ucuz benzin sağladığı söylentileri halkın tepkisini daha da

şiddetlendirmiştir. Bir süre sonra yapılan siyasetler genelde bu şirkete karşı söylemlerle desteklenir olacaktır. Zira bu şirket Batı'nın "şeytanlığının" sembolü gibi görünmekteydi (Toğa, 2017).

Yukarıda belirtildiği üzere İran petroleri İngiltere için büyük öneme sahipti. Sonrasında BP'ye dönüşen Anglo-İran Oil Company şirketinin İran'daki tesisi o dönem dünyanın en büyük rafinerisiydi. Şirket 1950 yılında 24 milyon sterlin vergi ödemiş, 82 milyon sterlin döviz getirisi sağlamıştı. Ayrıca İngiltere'nin donanmasının yakıt ihtiyacının %85'ini bu şirket sağlıyordu (Uygur, 2016). Bu çıkarlarından vazgeçmek istemeyen İngiltere, Musaddık aleyhine harekete geçmek için ilk olarak ABD'nin desteğini almak amacı gütmüştür. Ancak Başkan Harry Truman İngiltere'nin bu teklifini geri çevirmiştir. Daha sonra yapılan seçimler neticesinde yeni ABD başkanı Dwight Eisenhower'ın olmuştu. Seçimlerin hemen ardından İngiltere ABD'ye kendi temsilcilerini göndermiş ve ABD, Musaddık'ın devrilmesi konusunda ikna edilmiştir. Bu saikle, eski Başkan Theodore Roosevelt'in torunu olan CIA Ortadoğu Direktörü Kermit Roosevelt, 1953'te Tahran'a gidip elindeki büyük miktardaki nakit gücü kullanarak rüşvet dağıtmış ve çok sayıda gazeteciyi, bürokratı hatta din adamını Musaddık aleyhine propaganda yapmaya ikna etmiştir (Roosevelt, 2007).

"Musaddık aristokrat bir aileden gelmektedir. Babası da kendisi gibi devletin çeşitli kademelerinde görevlerde bulunmuştur. Meşhur Tütün İsyanı patlak verdiğinde Musaddık sekiz yaşındaydı. İlk meclis için yapılan 1906 seçimlerinde İsfahan'dan adaylığını koymuş ve seçilmiştir. Ancak yaş sınırına takıldığından meclise girememiştir. Bu onun ilk siyasi adımıdır. Eğitimi için Paris'te Siyasal Bilimler Fakültesine gittiyse de teşhis konulamayan hastalıkları sebebiyle İran'a geri dönmek zorunda kaldı. Daha sonra o da oğul Şah Pehlevi gibi İsviçre'de eğitim almış, Lozan Üniversitesinde hukuk doktorası yapmıştır. Ailesinden gelen Es-Sultani unvanını kullanmaktan kaçınmış onun yerine aldığı doktora eğitimine isnaden "doktor" unvanını kullanmıştır. Ayrıca kendisi her ne kadar İran'ın orta sınıfının desteğiyle iktidara gelmiş olsa da aristokrat sınıfla kan veya evlilik yoluyla akrabalıkları bulunmaktadır. Kendisi Feth Ali Şah'ın Baş Veziri ünlü Muhsin Aştiyani'nin birinci göbekten torunudur" (Toğa, 2017).

Esasen Musaddık'ın muhalefeti bu döneme mahsus yeni bir hareket değildi. 1925'te Rıza Han Pehlevi kendi hanedanını ilan etmesiyle birlikte İran'da ciddi bir muhalefet ile karşılaşmıştı. O dönem İran parlamentosunda yer alan Musaddık ve arkadaşları bu

muhalefetin başını çekmiştir. Ancak Şahın gücünü arttırmasıyla bu grup Şah'a karşı muhalefetlerinin bedelini ödemek durumunda kalmışlardır. Musaddık, bir süre ev hapsinde tutulmuş Şah Rıza'nın devrilmesiyle özgürlüğüne kavuşmuştur. 1940'lı yılların sonunda Sovyetler Birliği'nin İran'ın kuzeyinde petrol arama imtiyazına karşı şiddetli muhalefet yürüten Musaddık bu hamlesinde başarılı olmuş ardından da Anglo-İranian Oil Company'ye karşı bir kampanya başlatmış ve geniş kitlelerin desteğini arkasına almıştır. Musaddık 1951 yılında İran petrollerinin millileşmesini içeren bir yasa tasarısı hazırlayıp meclise sunmuş ve yasa tasarısı meclisten geçmiştir. Muhafiz kitlelerin gücünü arkasına alan Musaddık, Şah tarafından başbakan olarak hükümetin başına getirilmiştir. Time dergisi tarafından 1951 yılında, yılın devlet adamı olarak seçilen (BBC, 2019) Musaddık'ın yükselen etkisine karşı koymak isteyen Şah, 1953 yılında onu görevden almak istedi fakat oluşan etkili muhalefet ve toplumsal hareketler yüzünden bunu başaramadı ve ülkesinden kaçmak zorunda bırakıldı. Bunun üzerine İngiltere-ABD ortak yapımı olan (Rast Haber, 2019) Ajax Operasyonu ile devrilen Musaddık 1967 yılında ev hapsindeyken öldü. Böylece Şah'ın 25 yıl sürecek olan despot rejimi başlamış oldu ve ABD, Ortadoğu'da demokrasileri değil, kendi çıkarlarını koruyacak güçlü adam rejimlerini desteklemeyi seçmişti (Yılmaz, 2017)

İran'ın çıkarlarının koruyucusu olarak bilinen Başbakan Musaddık'ın iktidardan uzaklaştırılması, İran halkının uzun yıllar sürecek bir travma yaşamasına sebep olmuştur. "İran uzmanları büyük bir ittifakla Musaddık olayının bir zincirleme etki yaptığını ve devrime varan sürecin tetikleyicisi olduğunu kabul etmektedirler. 1950 ile 1979 yılları arasında geçen dönemde Şah, Ak Devrim ile ekonomi ve toplumsal hayatın her alanına nüfuz eden politikalar geliştirmek istemiştir. Ak Devrim, temeli itibarıyla toprak reformu çerçevesinde bir modernleştirme programıdır. Doğal olarak, bu dönemde büyük ölçüde toprağa bağlı bir yaşam sürdüren geleneksel kitlelerin, toprak reformu marifetiyle yine geleneksel yapılarının parçalanması, ittifaklarının çözülmesi ve yaşam tarzlarına müdahale edilmesi, büyük toprak sahiplerini, ulemayı, esnaf, çiftçi ve tüccarı kızdırmış ve rejim karşıtı bir tutum benimsemelerine yol açmıştır" (Gündoğan, 2011: 96)

Ak Devrim, İran siyaseti açısından gelecekte olacak olaylar için çok önemli bir yere sahiptir. Modernizasyon çabaları Ak Devrimin en önemli metaforu olmuştur. Devlet eliyle toplumu dönüştürme çabalarının genel argümanlarından olan, kadının toplumsal rolünün belirlenmesi bu dönemde sıkça dillendirilmiştir. Diğer bir uygulama toprak

reformuydu. Toprak reformuyla amaçlanan; ulemaya destek veren muhafazakâr kesimlerin ekonomik gücünün zayıflatılmasıydı böylece Şah kendisine tehdit olarak gördüğü ulema sınıfının gücünü azaltmayı planlamıştı (Gündoğan, 2016). Şah'ın ulema üzerindeki baskısı sadece toprak reformu ile sınırlı kalmamıştı. Ulemanın çağın gerisinde kaldığı, onların verdikleri fetvaların modern şartlara uymadığı, ulema yetiştiren kurumların skolastik düşüncelere dayalı eğitimler verdiği gibi düşünceler birer propaganda aracı olarak kullanılmıştı (Ahavi, 1990: 230-240).

Ak Devrim, iş veren ve işçilerin hayatları ile ilgili de düzenlemeler getirmiştir. Yürürlüğe konulan özelleştirme programlarıyla; işçilerin çalıştıkları yerlerin hisselerine ortak olmaları sağlanmıştır (Gündoğan, 2016). Ekonomik sisteme bu şekilde direkt bağlan zümrelerin muhalefet etmek ya da bu alanda muhalefet edecek oluşumlara (sendikalar vs.) destek vermek gibi tavır almaları zorlaşmıştır. Ayrıca bu tür uygulamalar, Tudeh ve benzeri sol partilerin işçi sınıfından eleman kazanmalarını engeller ve bu kimseleri rejime bağlı hale getirir nitelikteydi. Bu dönemde Muhammed Şah'ın, babasının başlattığı uygulamalara devam ettiğini görmek mümkündür. İran ordusunun ülkenin köy ve kasabalarına kadar ulaşabilmesini sağlayan alt yapı çalışmaları desteklenmiştir. Ordu aynı zamanda köylülerin eğitimi için önemli olan uygulamaların merkezinde yer almıştır. Tüm ülkede modern ve batılı eğitim veren okullar yaygınlaştırıldı ve eğitim belli bir yaşa kadar zorunlu hale getirildi.

Şah, ülkesini Türkiye gibi batılı ülkeler sistemine entegre etme çabasındaydı. Bunun yanında Rusya ve Çin ile de iyi ilişkiler geliştirme yoluna gittiği görülmüştü. Yine de Şah ülkesinin reel politik konjonktürünün farkındaydı ve özellikle ABD'ye sırt çevirme imkanının olmadığını biliyordu. ABD ve İngiltere öncülüğünde orta doğunun batı güvenlik çemberi içine alınması kapsamında kurulan Bağdat Paketi'ne üye olmuştu. Bununla birlikte İsrail devletini tanıyan ikinci Müslüman ülke İran'dı. Şah kendisini hem bölgesel bir güç hem de körfezin koruyucusu olarak görüyordu. "Öyle ki, 1970'lerde Umman'daki ayaklanma ve karışıklıklar karşısında Sultan Kabus'a yardım elini uzattığında bu hayalinin gerçekleşmekte olduğunu düşünüyordu. 1962-1970 yılları arasında süren Yemen iç savaşı esnasında cumhuriyetçilere karşı kraliyet yanlılarını destekledi; İngilizlerin geri çekilmesi sonucu Bahreyn'in bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmesini kabul etti" (Gündoğan, 2016:102).

Bu dönemde Şah'ın izlediği dış politik uygulamalar Suudi Arabistan ile yakın diplomatik ilişkilere vesile olmuştu. İslam'ın Sünni gelenek anlayışı ile yönetilen

Suudi Arabistan ile Şii gelenekten gelen İran arasındaki bu diplomatik ilişkilerin gerisinde pragmatik gerekçeler bulunmaktaydı. Bir kere her iki devlet de ABD'nin petrol ihracatçısı dolayısıyla müttefikiydi. Bu durum bu iki ülkeyi, soğuk savaş döneminde ABD'nin politik hamlelerinin uygulayıcıları durumuna getirmekteydi. İki ülkenin dış politikadaki bu benzerliği devlet yönetim anlayışlarıyla da örtüşüyordu. “Siyasi mekanizmaların monarşinin özgün ilkelerine dayanıyor olması, demokrasinin temel ilkelerine uygun olmayan baskıcı yönetim anlayışı, temel hak ve özgürlükler konusunda kötü uygulamalar, hangi fikirden olursa olsun siyaset alanında muhalefete baskı uygulanması, her iki monarkın ortak özellikleriydi aslında bu özellikler sayesinde Şah'ın Ürdün Kralı, Fas Kralı ve Mısır devlet başkanı ile de arası hep iyi olmuştu” (Abrahamian, 2006:173).

İran Şah'ı, daha sonraki yıllarda da ülkesi için sorun teşkil edecek olan Irak meselesi ile ilgili diplomatik çatışmalar yaşamıştır. Onun döneminde iktidarda olan sosyalist Abdülkerim Kasım ve sonrasında kurulan Baas iktidarı endişe kaynağı olmuştur. İran-İrak çekişmesinin birçok sebebi olmakla birlikte temel sorunlar: Sosyalist ve Baas'çı Irak rejiminin monarşi karşıtlığı, iki ülke arasındaki sınır uyuşmazlıkları, Kürt sorunu ve Irak yöneticilerinin Arap dünyası üzerindeki liderlik çabaları olmuştur. 1979 devriminden sonra reel politik perspektifte düşünülebilecek bu anlaşmazlıklar, Şii İran hegemonyasına düşmanlık şeklinde gün yüzüne çıkmıştır.

Şah'ın Ak Devrim ile iç politikada yürürlüğe koyduğu uygulamalar ile Amerika Birleşik Devletleri gölgesinde ürettiği dış politika İran toplumunda ciddi rahatsızlığa sebebiyet vermişti. Çalışmanın sonraki bölümünde izah edilecek olan 1979 İslam Devriminin dinamiklerinin daha iyi anlaşılabilmesi için burada devrime iştirak eden farklı kitlelerin neden Şah aleyhine birleştiklerini belirtmekte fayda vardır. İlk olarak, Ak Devrim sürecinde uygulanan toprak reformu sebebiyle zarara uğrayan toprak sahipleri -ki bunlar İran'ın köklü aileleriydi ve muhafazakâr kesimlerle, ulema ile ittifak halindeydiler – Şah'a muhalefet eden kesimler içinde yerlerini almışlardı. Toprak sahiplerinin gelirlerinin, İslami kesimlerin faaliyetlerini finanse ettiği de düşünüldüğünde, Şah'ın toprak reformu uygulamasının neden tepki topladığı daha net anlaşılmaktadır. Toplumsal muhalefete sebebiyet veren diğer bir durum; kadınların çalışmalarının teşvik edilmesi, okullarda karma eğitime geçilmesi, kadın hakları savunucularının sosyal doku içinde aktif rol almaları gibi uygulamalardır.

Ontolojilerini toplumsal geleneklere dayandıran kesimler için bu türden uygulamalar, geleneklerin ve kültürün yok edilmesi olarak algılanıyordu.

Şah'ın İslam öncesi döneme sıklıkla vurgu yapması, konuşmalarında monarşinin ilelebet devam edeceği konusunda fikir beyan etmesi, 1971 yılında İran siyasi rejiminin devamlılığına vurgu yaparak monarşinin 2500'üncü yılını gösterişli törenlerle kutlaması, Sasanilerden kalma Persepolis'in yıkıntıları üzerine yeni bir şehir inşa edeceğini duyurması gibi uygulamalar ile geleneksel kesimlerin hayat anlayışlarına uymayan batı tarzı denilebilecek kokteyller, balolar ve benzeri lüks eğlenceler tertip edilmesi yönetimle halkın arasını açan diğer durumlar olarak düşünülebilir (Gündoğan, 2016).

Bunların yanında, kimilerine göre Şah'ın devrilmesinde kilit rol oynayan olay Musaddık'ın ABD ve İngiltere'nin desteği ile devrilmesidir. Gerçekten bu olay, yukarıda anlatılanlardan bağımsız şekilde düşünülecek olsa bile, İslam'ın bu topraklarda hızla yayılıp güçlendiği dönemde dahi "Araplaşmadan İslamlaşmak" şeklinde koruyucu bir refleks göstermiş, öz değerlerine sahip çıkmak konusunda güçlü bir toplumsal hafızaya sahip kadim bir toplum olan İran halklarının kabul edebileceği bir durum değildi. Bu sebeple Milliyetçiler, Liberaller, Ulema, Sosyalistler gibi toplumun her kesiminden taraftar bulabilen fikir akımları, Şah'ı "ABD'nin Şahı" ilan etmişlerdi. Toplumdan gelen muhalefete sert şekilde karşılık veren Şah, özellikle İslami kesime ve Sosyalist Tudeh partisi üyelerine, İran istihbarat örgütü Savak aracılığı ile her türden baskıyı uygulamış ve bu baskılar kendisine karşı geliştirilen muhalefeti konsolide etmiştir.

Toplumun Şah aleyhine birleştiren diğer bir neden ise kendisinin uygulamaya koyduğu patronaj sistemidir. "Daha önceleri Şah'a ait olan arazilerin ve toprakların millet adına idare edilmesi yetkisi Pehlevi Vakfı'na verilmişti. Pehlevi Vakfı 1958'de vergiden muaftı. Vakıf, Şaha ait olan gayrimenkullerin büyük bölümüyle birlikte şirket yönetim kurullarında hizmet ettikleri için, çoğu yüksek komisyonlar alan, Şah'ın ailesinden almış dört kişinin varlıklarını emanete aldı" (Abrahamian, 2006: 169). Şah, kurduğu bu sistem sayesinde hem maddi varlığını artırıyor hem de bürokrasiye kendi adamlarını rahat şekilde yerleştirebiliyordu. Şah reform programıyla batılı bir medeniyet inşa etmek istemiş özellikle ekonomik ve sosyal alanlarda bir dizi yenilik getirmiş ve ülkesini modernleştirme yoluna gitmişti. Fakat Şah'ın çabaları başarı elde etmek şöyle dursun, kendisine olan öfkenin günden güne artmasına sebep olmuştu.

Devletler çoğu zaman politikalarını üretirlerken kendi toplumlarını kültürel ve politik genetiklerine uygun metotlar benimserler. Eğer bir devlet kendi toplumunun genetiğine uygun politikalar geliştirmese, ki bu politikalar toplumun menfaatine olan, müspet, çağı yakalamış ve toplumun asıl ihtiyaçlarına yönelik de olabilir, toplum ile devletin arası açılır ve bu ikili ilişki zarar görür. Örneğin Şah'ın, kadınların sosyal hayatın içerisinde aktif olmalarını sağlayacak olan reformları, her ne kadar çağı yakalamış görünen uygulamalardan biri gibi görünsede, toplum tarafından anlaşılammış ve bu tür uygulamalar Şah'a muhalefet olarak dönmüştür. Şah'ın bir diğer hatası, ülkesini Batılılaştırmak isterken batı medeniyetini ayakta tutan ve geliştiren asıl dinamikleri görmemesi ya da görmezden gelmesi olmuştur. Şah, reformlarını uygularken demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi kavramları hiçbir zaman uygulamamıştır dolayısı ile yapılan reformlar sadece şekli olarak batılı olabilmıştır.

Gelişmemiş ya da az gelişmiş ülkelerin modernleşme çabaları genellikle aynı tarz sorunları beraberinde getirmiştir. Bu ülkelerin içinden çıkan "elitler" ülkelerin kâğıt üzerindeki geri kalmışlıklarını, gelişmiş medeniyetlere her anlamda öykünerek gidermek yola gitmişler ve bu da ülke içindeki geleneksel kesimlerin tepkisine yol açmıştır. Oysa; bir ülkenin doğasına en uygun yönetim şekli, o milletin özgün yapısı açısından durumuna ve menfaatine en uygun yönetim şeklidir (Montesquieu, 2017). Bu yönetim anlayışı İngiltere'de monarşi, İran'da şeriatla yönetilen bir cumhuriyet olabilir.

3.3.4. 1979 Humeyni ve İslam devrimi süreci

Şii din adamları Sünnilerden farklı olarak istikrarlı ve tutarlı bir yönetim anlayışı geliştirememişlerdir. Sünniler, Emevi ve Abbasi halifelerini peygamberin varisleri olarak tanıdılar ve yöneticilerin, İslami hükümlere karşı gelmedikleri sürece, meşru oldukları konusunda uzlaştılar. Orta çağın önemli düşünürlerinden biri olan Gazali'ye göre; devlet yöneticileri Allah tarafından atanmıştır ve onların otoritelerini reddetmek Allah'ın otoritesini reddetmekle aynıdır (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019) ve zalim bir hükümdarın altında kırk yıl yaşamak, anarşi içinde bir gün yaşamaktan daha iyidir. Kendi yönetim anlayışını bu fikirler çerçevesinde geliştiren Sünni gelenek siyasi otoriteye itaati dini bir vecibe olarak sunmuştur (Abrahamian, 2006). Şii ulema arasında bu konuda farklı görüşler mevcuttu. Şiiler, peygamberin gerçek varislerinin on iki imam olduğunu ileri sürerek Hz. Ali'nin peygamberin asıl varisi olduğunu

peygamber soyundan gelen imamlar dışında, diğer halifelere itaat etmeyeceklerini belirttiler ve ilk halifelerin otoritelerini reddettiler. Şii ulemaya göre Hz. Ali'den sonra onun oğlu olan Hz. Hüseyin'in hilafeti Yezid tarafından haksız biçimde gasp edilmiş ve Hz. Hüseyin, peygamberin vefatında 48 yıl sonra Kerbela'da şehit edilmişti. Şii ulemaya göre bu hilafet çizgisi on ikinci imam olan Muhammed Mehdi ile son bulmuş ve Mehdi Hz. Hüseyin'in vefatından yüz yıl sonra kaybolmuştu. Dünyada kaosun ve bozgunculuğun arttığı bir zaman ve yerde tekrardan dünyaya gelecek ve insanlığı kıyamet gününe hazırlayacaktır (Abrahamian, 2002).

Bu coğrafyada birbirinden farklı şekillerde de olsa bir “kurtarıcı” figürü tarihin her döneminde var olmuştur. Örneğin tarihin en eski uygarlıklarından olan Sümerler, yöneticilerini insan Tanrı karışımı bir varlık olarak kabul eder, onları mükemmel birer idareci ve Sümer'in kurtarıcısı olarak görürlerdi. Onlar kusursuz ve ideal insanlardı. (Kramer, 1990). İran 'ın en eski medeniyetlerinden olan Perslerde de “kurtarıcı” fikrinin var olduğunu gösteren deliller bulunmaktadır. Perslerin yükselme döneminin krallarından II. Kambis Mısır seferine gitmeden önce kendisine karşı isyan etmesinden korkarak kendi kardeşi Berdiya'yı öldürmüştü ve bu olay halkından gizlenmişti. Bu olayı kimse bilmiyordu ve halkın ayaklanmasını önlemek için onun Medya'nın ücrasaraylarından birinde hapsedildiği haberini yaydılar. Ancak Kambis 'in idarecilik alanında gösterdiği dengesiz davranışlar, orduyu çöllerde mahvetmesi, maiyetindekileri öldürmeye başlaması halkına karşı sert tutumu, insanların Berdiya'nın bir gün hapsedildiği yerden kurtularak geri geleceği ve onları zalim kralın elinden kurtaracağı düşüncesine itmiş ve onun ortaya çıkmasını beklemeye başlamışlardı (Günaltay, 1987).

'Kurtarıcı' düşüncesinin ilgi çekici örneklerinden birine ise İran kültürünün bir parçası olan Zerdüştlük inancında rastlanmaktadır. Avesta'nın (Zerdüştlüğün kutsa metni) önsözü mahiyetindeki Gatha'da geçen, genellikle “yardım eden ve “kurtarıcı” anlamında kullanılan “Saoşyant” kelimesi ön plana çıkmaktadır. Zerdüştlük'te kurtarıcı inancına göre, Ahuramazda ile Ehrimen arasındaki mücadelenin başlamasından sonra Ahuramazda insanlara yardım için Zerdüş'tü dünyaya gönderecek, Zerdüş'ten sonra ise zaman ilerledikçe dünyada ahlak bozulacaktır. İşte o zaman Ahuramazda, Zerdüş'tün bir gölde yıkanan saf bir bakireyi hamile bırakacak, bu kızın oğlu da bir peygamber olacak ve dünyayı düzelterek. Bu peygamberden

bin yıl sonra, yine mucizevî bir şekilde ikincisi, ondan bin yıl sonra ise üçüncüsü yani sonuncusu gelecektir. Bu sonuncusunun adı ‘Saoşyant’ olacaktır. (Sarıkcıoğlu, 2002).

Evet, bu topraklardaki kadim gelenek; bozgunculuk yapacak olan yöneticiler ile bozgunculardan yüz çevirerek kurtarıcının gelmesini bekleyecek olanlar olarak ikili bir sosyolojik taban inşa etmişti. Bu bölümün başında belirttiğimiz gibi Şii ulema bu konuda parçalanmıştı ve kendi aralarında ortak bir kanıya varamamışlardı. Altıncı İmam Cafer-i Sıddık’ın “Eğer yöneticileriniz kötüyse Allah’tan onu düzeltmesini isteyin, eğer iyiyse Allah’tan onun ömrünü uzatmasını isteyin” (İslami Davet, 2019) sözünden hareketle Gazali’nin Sünni geleneğe kattığı, yöneticiye itaat şuuruna yakın bir yol izleyenler de oldu, sadece gaip imamın meşru yönetici olabileceğini, yöneticilerin tamamının zalim ve bozguncu olduğunu, vergi verilecekse bunun gaip imamın temsilcisi olan ulemaya verilmesi gerektiğini savunarak hiçbir şekilde siyaset mekanizmasına dahil olunmaması gerektiğini savunanlarda oldu.

Yaklaşık bin yıl süren bu tartışmaların gölgesinde; literatürde Şii ulemanın açıkça, yönetimin gayri meşru olduğu ve yönetim yetkisinin kendilerinde olduğu yönünde bir çıkışının ya da talebinin olmayışı dikkat çekicidir. Ulemanın çoğunluğu ‘velayet-i fakih’ kurumunun siyaseti kapsamadığı, aksine siyasetin dışında kalıp Kuran ve hadisler perspektifinde çalışmalar yaparak topluma sadece dini anlamda yol gösterici olunması gerektiğini düşünüyordu. Sayıları az olsada ulemadan bazıları da velayet-i fakih düşüncesi için; eğer yöneticiler açık bir şekilde toplumu tehdit olacak uygulamalara girişirlerse, din adamlar -geçici olarak- siyasete girebileceği anlamı taşır gelir, demişlerdi. Örneğin genelde taklit merci (örnek alınan) olarak tanınan ilk alimlerden Muhammed Hasan Şirazi, 1981’de hükümetin tütün tekeli İngilizlere vermesi üzerine bir fetva çıkarmıştı. Ancak, bunu yaparken adalet sistemini olumsuz etkileyebilecek kurumlara ya da kişilere muhalif olduğunu, toplumda infiale sebep olan bu anlaşma yürürlükten kalkar kalkmaz siyasetten çekileceğini de belirtmişti. Aynı şekilde 1906’daki Meşruiyet Devrimi’ne katılan ulemanın amacı ne monarşiyi yıkmak ne de teokratik bir yapı oluşturmaktı; sadece parlamentodan geçen yasaları Kuran’a uyup uymadığını denetleyecek bir ulema kurulu oluşturmak istemişlerdi (Abrahamian, 2002: 27).

Ana hatlarıyla bahsettiğimiz geleneksel ulema anlayışı, Humeyni’nin fikirleriyle birlikte değişmeye başlamıştı. 1970’li yılların başında siyasetin dışında kalan ulemayı ve Şah rejimini yoğun şekilde eleştiren Humeyni on yedi derslik açıklamasıyla

geleneksel dini yapıyı derinden sarstı. Bu suçlamaların hedefinde, dindarların siyasetten uzak durması gerektiğini söyleyen Necef'teki en yaşlı müçtehit olan Ebu'l Kasım Hui vardı (Abrahamian, 2002). Humeyni'nin en şiddetli iddialarından biri de Şah'ın, İran'ın ABD çıkarlarına sattığı ve İran'ın milli kimliğine zarar verdiği idi (Cleveland, 2008). Humeyni kendi fikirlerini Necef'in merkezinde dersler vererek anlatmaya başlamıştı. Bu derslerde beyan ettiği fikirlerini, daha sonradan İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşunda temel ideolojik referans kaynağı olacak olan, Velayet-i Fakih: Hükümet-i İslam adıyla kitaplaştırarak halka dağıttı. Humeyni burada Kuran'a dayanan bir İslam devletinin kurulabileceğini, ulemanın devleti idare edebileceğini, monarşinin dine aykırı bir yönetim şekli olduğunu ve Şah rejiminin devrilmesi gerektiğini söyleyerek halkı Şah'a karşı isyana teşvik ediyordu.

1962 yılında Şah 'ın Ak devrim ile İran, İslam devrimine biraz daha yakınlaşmıştır. Toplumdan aldığı tepkiler üzerine zarar gören otoritesini düzeltmek ve halk tarafından destek görmek amacı ile Şah 1961 yılında yasalaştırdığı toprak reformuna ilaveler yapmış, bunun yanında kadın hakları ve okuma yazma seferberliği alanlarında yenilikler getirmiştir (Ceylan, 2009). Humeyni, yapılan reformların İslam 'da yeri olmadığını söyleyerek reformların şeytan ABD ve onun işbirlikçileri tarafından dayatıldığını öne sürmüştür. Böylece bu reform sürecinde şeytan ABD figürü çok etkili bir biçimde halka empoze edilmiştir. İyilik ve kötülüğün, çok uzun zamanlardan bu yana devam eden mücadelesi, bu dönemde batı ile doğu arasındaki çatışma olarak karşımıza çıkmıştır (Taflioğlu, 2010). Humeyni'ye göre Şah bu şeytani güçler ile iş birliği yaparak İran halkının git gide fakirleşmesine sebep olmuş buna karşın burjuvazi ise servetine servet katmaya devam etmiştir (Ceylan, 2009).

Şah'ın uygulamalarından memnun olmayan halk, Humeyni'nin etkisiyle tepkisini daha şiddetli şekilde ortaya koymaya başlamış ve sokak eylemleri baş göstermiştir. Şah ise otoritesini kaybetmemek amacıyla SAVAK'ı kullanarak protestoları şiddet yolu ile bastırmak istemiştir (Balkan, 2014). Çıkan olaylar neticesinde Humeyni tutuklanmış fakat gelen tepkiler üzerine tutuklandıktan birkaç gün sonra salıverilmiştir. Humeyni bu olaylardan sonra muhalefetini daha da şiddetlendirdi. 1963 yılında düzenlenen Hz. Hüseyin'i anma programında Şah'ı zavallı ve lanetli biri olarak lanse etti ve onun gizli bir Yahudi olabileceğini duyurdu. Bu olaydan sonra Humeyni tekrar tutuklandı ancak Tahran'da bu törenlere katılan yüzbinlerce kişi Şah ve hükümet aleyhine protesto gösterilerine başladı. Gösteriler esnasında Şah'a karşı

cihad ilan edildiğini duyuran broşürler dağıtırdı. Şah'a karşı birbirlerini destekleyen ve ortak düşman olarak Şah'ı belirleyen "İran Milli Cephe'si" bu olaylar esnasında Humeyni'ye destek verdi (Gündoğan, 2016). Bu krizden sonra Humeyni tekrar tutuklandı ve Tahran'da iki ay kadar göz altında tutuldu. Bu tarihten sonra Humeyni'nin artık siyasetten uzak duracağı yönünde söylentiler yayılmaya başlanmıştı ancak 1964 yılının sonlarında Şah, ABD'li askeri danışmanlarının dokunulmazlıklarını uzatınca Humeyni'nin eline yeni bir koz geçmiş oldu ve Humeyni sert muhalefetine devam etti. Aynı yıl Türkiye'ye sürgüne gönderilen Humeyni burada bir yıl kadar kaldıktan sonra Irak'ta Şiilerin kutsal mekanlarından biri olan Necef'e geçti. 1978'de Paris'e gönderilene kadar Necef'te yaşadı (Adıbelli, 2017).

Humeyni için milliyetçilik, toprak ve sınır kavramları geçmişin tasvip edilmeyen kalıntılarıydı. Devrim; sınırları olmayan, kültürel farklılıkları ve ulusal duyguları bünyesinde barındıran, İslam dininin bağlayıcılığının kullanan ve tüm farklı görüşleri, kurulacak olan teokratik devlet çatısı altında birleştirecek olan bir hareketti (Adıbelli, 2017). Devrime giden yolda sadece Humeyni'nin fikirleri kullanılmıyordu. İran'lı entelektüellerin görüşleri, Mücahidan-ı Halk, Ali Şeriatî'nin görüşleri ve Marksizm devrim sürecinde etkili olmuşlardı. Bu kesimler arasında en etkili olanlardan biri Komünist Tudeh partisiydi. Komünist ideoloji İran'a 1920 yılında girdi ve 1941 yılında Tudeh Partisi kuruldu (Hüseyin, 1991). Şah yönetimi otoriterleştikçe Tudeh de diğer muhalif hareketler gibi güçlenip Ferdayan-ı Halk adı ile bir gerilla hareketi kurdu. Bu ekip Şah'a karşı İslami gruplarla birlikte hareket ederek yine Şah'a karşı eylemlere girişti fakat İran İslam Devrimi gerçekleştikten sonra parti yasaklandı ve üyeleri cezalandırıldı.

G. Reffo Liderlik ve Politik Zekâ isimli kitabında: "Kültürel olarak ehil liderler, bir kültürü neyin desteklediğini bilir. Bunlar inançlar, değerler ve o kültüre sahip insanlar için neyin önemli olduğudur" (Reffo, 2017:142) demek suretiyle aslında liderin, kendi toplumunu iyi analiz etmesi ile liderin başarılı olması arasında bir paralelliğin olduğunu belirtmektedir. Humeyni, halkın rahatsızlık duyduğu durumları, halkın kendi değerlerine saldırı olarak gördüğü uygulamaları iyi analiz etmişti. Ayrıca tüm bu problemlerden kurtulmak için ortaya attığı fikirler yine halkının kendi kültürel genetiğine uygundu.

1965 yılında Başbakan Hasan Ali Mansur dini kesimden olduğu iddia edilen bir militan tarafından öldürüldü. Yönetimde istikrar bir türlü sağlanamıyordu. İstikrarı

sağlayamayan Şah, halkın yönetime dahil olmasını engelleyen uygulamalarla sistemi iyice çıkmaza sokmuştu. Şah tüm siyasi oluşumların Rastakhiz Partisi çatısı altından toplanmasını emretmiş ve tek partili bir yönetim anlayışını dayatmıştı (Gündoğan, 2016: 111). Halkın, rahatsız olduğu uygulamalara muhalefet etmek, mevcut siyasi sistem içindeki haklarını kullanarak, meşru yollarla sistem içindeki açmazlara müdahale etmek fırsatı kalmamıştı. Bu durumda özellikle Tudeh, Mücahidan-ı Halk ve Ferdayan-ı Halk örgütleri şehirlerde silahlı eylemler düzenlemeye başladılar. İran halkı Şah yönetimine 26 yıl dayanabildi. Aralıklı şekilde düzenlenen ayaklanmalar Şah yönetimini iyice yıpratmıştı. 1979 yılına gelindiğinde Humeyni'nin başını çektiği dinci ayaklanmaya, toplumun her kesiminden destek gelmeye başlamıştı Şubat 1979'da Şah devrildi ve Fransa'da sürgünde bulunan ve bu tarihe kadar halk ayaklanmalarını ve Şah'a olan muhalefeti buradan yöneten Humeyni Fransız Havayollarına ait bir uçakla Paris'ten Tahran'a getirildi (Mahalli, 2018).

Evet, Şah devrildikten sonra yüzlerce yıllık monarşi geleneği de son bulmuştu ve İran artık teokratik bir rejim tarafından yönetilecekti. Devletin anayasasından bürokrasisine hatta sivil topluma kadar her şey değişmişti. İslam Devrimi'nin ayırt edici özelliği; devrimin, tarihte hiç görülmemiş şekilde, din adamları önderliğinde yapılmasıdır. Modern dönemde, din adamlarının siyasi olaylara dahil olduklarına dair örnekler mevcut olmakla beraber, din adamlarının bizzat topluma önderlik ederek iktidarın yıkılması ile sonuçlanan bir harekete imza atmaları ile ilgili başka bir örnek bulunmamaktadır.

4. İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKASINI ETKİ EDEN UNSURLAR

Bilindiği üzere ülkelerin kendi kültürleri, bürokrasileri, anayasal kurumları ve sosyolojik yapıları; dış politik siyasetleri açısından önem arz etmektedir. Zira dış politika, bahsedilen kurumların birlikte aktif oldukları bir sahadır. Bu yüzden biz burada öncelikle İran'ın dış politik hamlelerinin dinamiklerini izah etmeye çalışacağız.

'İran İslam Cumhuriyeti', devrimden sonra yapılan halk oylaması sonucunda halkın büyük çoğunluğunun kabulü ile anayasallaşmıştır. Bu hüküm anayasanın birinci maddesinde zikredilmektedir. Devletin politikalarına yön veren diğer bir anayasa hükmü ise devletin dininin İslam ve resmi mezhebinin Caferilik (Şiiliğin bir kolu) olduğudur. İran halkının yüzde 89'u, Şii'dir. İran 'ın komşularında ve etrafında (Bahreyn, Irak, Lübnan, Suudi Arabistan, Pakistan, Afganistan ve Körfez ülkeleri) Şii azınlıklar bulunmaktadır. Bu azınlıklar ile, İran Şiilik paydasına dayanarak, yakın ilişkiler kurmaktadır (Sandıklı, 2006). 1979 yılından sonra, İran devleti, ulusal güç dinamiklerine din boyutunu da eklemiştir. İslami konular, İran 'ın bölgedeki duruşunu ve komşu devletlere ilişkin politikalarını doğrudan etkilemiştir.

1980'li yıllardaki İran 'ın yayılmacı Şiilik anlayışı, bölgedeki diğer ülkeler tarafından kaygı ile izlenmiş, tehdit olarak algılanmıştır. Devrimden sonra İran 'ın bölgesel duruşu, dini jeopolitik perspektifinde belirlenmektedir. Bu politikasından ötürü, özellikle Suudi Arabistan ile sorunlar yaşamıştır ve günümüzde de bu sorunlar boyut değiştirerek devam etmektedir (Efegil, 2012). İran'ın yayılmacı dış politika anlayışının temelinde İslam Devriminden sonra, her devrimin karakterinde olan, rejimin "Devrim İhracı" çabası yatmaktadır. Bu çaba Humeyni'nin belirttiği İslam birliği olarak tarif edilmekteydi. Bu düşünce İran İslam Cumhuriyeti'nin anayasasının 154. maddesinde yazılı halde bulunmaktadır (İran Anayasası, 2019). Humeyni rejiminin mücadeleye giriştiği ve yıktığı monarşik düzen, uluslararası sistemle uyum halindeydi. Bu açıdan bakıldığında devrim gerçekleşikten sonra İran büyük bir yalnızlığın içerisine düşmüştü. Uluslararası sistemde izolasyon (yalnızlık) hiçbir ülke için istenilen bir durum değildir. Ülkeler bu açmazı yok etmek için, Humeyni'nin yaptığı gibi, kendi dokusuna uygun olan ülkelerin rejimlerini kendi ideallerine yakın

hale getirmek ya da kendisine düşman olan ülkeler harici alternatif dengeler kurmak durumunda kalmaktadırlar. Bu anlamda devrimin ihraç edilmesi çabasının arka planında olan, yeni rejimin güvenlik kaygılarıdır denilebilir.

Şii ekolünün kültürel kodlarını bünyesinde barındıran İslam Devrimi, Humeyni'nin fikirleri doğrultusunda dünyadaki insanları iki sınıfa ayırmıştı. İlk sınıfta ezenler (müstekbirin), diğer sınıfta ise ezilenler (mustazafın) yer almaktadır. Genel İslam düşüncesinde inananlar-inanmayanlar ya da hak-batıl olarak literatüre giren bu ayrım Humeyni ile birlikte daha politik bir söyleme haline gelmiştir. Humeyni'ye göre; ABD dünyadaki mazlum insanları en azılı düşmanıdır. Ajansları vasıtasıyla Müslüman olan veya olmayan tüm ülkelerde halkları kendi hakimiyetlerini altına almıştır... İran mustazaf halklar için bir numunedir. Dünya mustazafları eli boş olan İran halkının iman, birlik gücü ve İslam'a dayanarak büyük güçler karşısında direnebildiğine ve onları mağlup ettiğine bakmalıdırlar... Toplumun bütün kesimlerinde Müslümanlar hatta mustazaflar ayaklanmalıdırlar. Allah mustazaflara söz vermiştir onlara yardım edip onları yeryüzünün önderleri ve varisleri kılacağını buyurmaktadır. İmamet ve veraset mustazafların hakkıdır. Bu hak müstekbirler tarafından gasp edilmiştir (Humeyni, 1992). Esasen İslam inanınca genelinde, inananlar zulme uğrayanlar, inanmayanlar ise zulmedenler olarak nitelenmiş ise de Humeyni, politika uygulanırken bu durum farklılaştırmıştır. Bunun delili; ileride tafsilatlı olarak izah edileceği üzere, zengin körfez ülkelerinin bazılarının yöneticileri itikadi olarak İran'a yakın olsalar da bu ülkelerin politikalarının İran'ın menfaatlerine uymaması onları İran nezdinde zulmedenler olarak görülmesine sebep olmuştur. Humeyni'nin fikirleri İran İslam Cumhuriyeti dış politikasına yöne veren temel ilkeleri oluşturmaktadır. Humeyni sadece ABD'ye karşı tavır almamış aynı zamanda Sovyetler Birliği'ni hedef alarak bu ülkenin ABD'den geri kalır tarafının olmadığını ve yine bu ülkenin zulmeden tarafta olduğunu belirlemiştir (Humeyni, 1992). Bu ilkeler o dönem için genel olarak yorumlandığında İran'ın uluslararası ilişkiler literatürdeki yerinin "bağlantısızlar" ekolü olduğu söylenebilir.

Herhangi bir devletin, diğer devletlere karşı ürettiği politikalar sadece dini argümanlar esas alınarak yorumlanamaz. Bu türden politikalar genel olarak diğer ülkelerin politik çıkarlarının eleştirilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır ki, burada söz konusu olan aslında tarihsel tecrübelerdir. İran'ın ABD'ye karşı izlediği sert tutumun Sovyetler Birliği'ne karşı bu denli sert olmamasının gerisinde reel politik bakış açısı yatmaktadır.

Çünkü İran'ın her iki süper güce karşı aynı ölçüde ve aynı anda düşmanlık etmesi kısa ve orta vadede reel politika açısından anlamlı olmayacaktır. Bu çerçevede Şiiliğe ve ideolojik bakış açısına ilave olarak İran İslam Cumhuriyetinin dış politikasına etki eden diğer faktörler de göz önünde bulundurmaya zorunluluğu vardır.

İran, doğuda ve batıda karayla, kuzeyde bir iç denizle güneyde ise Basra Körfezi ile çevrilmiş ülkedir. Ayrıca karaya kilitlenmiş bir ülke değildir ve dünyaya Basra Körfezi ve Hint okyanusu üzerinden açılma imkanına sahip bir ülkedir. Özellikle Basra Körfezi önemli bir enerji havzası olması sebebiyle hem İran'ın dış politikasında hem bölge ve dünya siyaseti açısından da stratejik bir öneme sahiptir. Dünya petrol rezervlerinin büyük bölümünün bu bölgede olması, ABD, Körfez ülkeleri ve batılı ülkelerin İran ile olan diplomatik temasları açısından önemlidir. İran'ın ABD ile olan ilişkilerinin gerildiği dönemde Hürmüz Boğazını kapatma tehdidini öne sürmesi de bu bağlamda açıklanabilir. İran'ın, önemli geçiş noktaları üzerinde bulunması tarih boyunca Makedonların, Rusların, Moğolların, Türklerin, İngilizlerin istila ve işgallerine maruz kalmaları şeklinde netice vermiş olsa da İran üzerindeki kadim Fars etkileri tümünden silinmemiş ve bu halk devletler kurmayı başarabilmiştir (Gündoğan 2016). Bu açıdan İran'ın coğrafi konumunun, toplumsal ve dini yapısının İran'ın dış politikasını belirleme gücü bulunmaktadır denilebilir.

İran'ın dış politikasını belirleyen unsurlardan bir tanesi de ülkenin demografik yapısıdır. Etnik olarak heterojen yapıda olan İran'ın nüfusunun %61'i gibi bir çoğunluğu Farslar oluşturmaktadır. %23'ü Azeri, geriye kalan yaklaşık %15'lik kesimi de Kürt, Arap, Türkmen, Beluç, Ermeni ve Musevi gibi unsurlardan oluşmaktadır (Doğan, 2019). İran'ın zayıf noktalarından biri olarak görülebilecek demografik yapının dezavantajlarını minimum seviyeye indirmek için İran, ideallerine yakın gördüğü farklı ülkelerde kendi nüfuz alanını oluşturmaya çalışmaktadır. İran'ın bulunduğu bölge içindeki Şii nüfuz devrimin ilk yıllarından itibaren İran Devleti'nin öncelik verdiği durumlardan biri olarak görülmüştür. Bunun için verilebilecek iyi örneklerden bir tanesi Lübnan'daki Şiiilerle kurulan ilişkilidir. Gerçekten dini ortaklığın sağladığı avantajlar sayesinde İran, Doğu Akdeniz'de önemli bir güce kavuşmuştur. İran'ın Lübnan'daki bu avantajlı durumu, aynı konuda, Suriye ile yakın ilişkiler geliştirebilmesine vesile olmuştur.

Diğer bir önemli husus İran'ın dini liderinin statüsüdür. Dini liderlik, İran siyasi sisteminde çok önemlidir. Dini lider hem Peygamberleri hem de 12 İmamı temsil eder, devletin tüm kurumlarının üstünde yer alır ve bu yönleri ile Lider, devletin en üst makamı konumunda durmaktadır (Yeğin, 2013). Dinî liderin toplum üzerindeki etkisi; kendisine kanunlar tarafından verilen yetkilerden çok, liderin dinî kimliğinden ve bu kimliğin halk üzerinde oluşturduğu köklü sosyolojik etkiden kaynaklandığı için lider her türlü kanunun üzerindedir. Bu sosyolojik etkiden dolayıdır ki hükümet ile dini lider karşı karşıya gelirse yada ihtilafa düşerlerse dinî liderin görüşü esas alınır. Dini Liderlik makamı, ülkenin çıkarlarını temsil eden en üst merci olduğundan, mevcut siyasal sistemin resmî kurumları dışında inisiyatif alabilmektedir. (Doğan, 2019).

Diğer taraftan, her devlette olduğu gibi İran'da da parlamento tarafından oluşturulan hükümet, dış politikada hesap vermekle mükellef ana kurumdur. Hükümetin yapısı ise öncelikle Cumhurbaşkanı, Milli Güvenlik Konseyi ve Bakanlar Kurulu'ndan oluşan bir yapı arz etmektedir. Bunlara ilaveten İslami Danışma Meclisi de dış politika açısından karar alıcı kurumlardandır. Bölgesel bir güç olarak var olmak özellikle Körfez ülkeleri üzerinde hegemon bir güç olarak varlığını sürdürmek, İran'ın temel dış politik gerçeklikleridir. İran, kadim kültürünün de etkisi ile kendisini bölge ülkelerin hamisi olarak tanımlamaktadır. Ayrıca İran'ın dış müdahalelere karşı tarihsel hafızasında biriktirdiği travmalar, kendi coğrafyasını savunurken savunma blokunu ülkesinden uzakta tutma eğilimi olarak gün yüzüne çıkmaktadır denilebilir. Zbigniew Brzezinski, aktif jeostratejik ülke: mevcut jeopolitik durumu değiştirmek amacıyla, sınırlarının ötesinde güç uygulama ya da etkide bulunma yeteneğine sahip olan devlettir (Brzezinski, 2010). İran, Brzezinski'nin aktif jeostratejik ülke tanımlamasına girip giremeyeceği tartışılabilir. Fakat bu kadim kültür, geçmişte olduğu gibi günümüzde de hem bölge hem dünya siyasetini etkileyebilecek donanıma sahiptir.

5. İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN DİNİ JEOPOLİTİĞİ

Önceki bölümlerde bahsedildiği üzere din, İran'ın politik parametrelerinden birini teşkil eder ayrıca din, bu zemin üzerinde teşekkül eden stratejik zihniyet ve dış politika uygulamalarının da belirleyicisi ve yönlendiricisi konumundadır. Tüm inanç sistemlerinde olduğu gibi İran'ın resmi mezhebi olan Şii'likte de ülke içinde ya da ülke dışında bazı mekanlara kutsiyet atfedilmekte ve bu mekanlar üzerinden politika üretilmektedir. Meşed kentindeki İmam Rıza türbesi ve müştemilatının bir devlet politikası olarak tadile edilmesi ve Şii hac faaliyetlerinin önemli merkezlerinden biri haline getirilmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Sekizinci İmam olan İmam Rıza'nın türbesi İran devriminden sonra, İran'ın Şii'liğin merkezi ve başlıca temsilcisi olduğu fikrinin Ortadoğu'da Şii kitleler arasında yaymaya yönelik bir siyasi argüman olarak kullanılmıştır. Ortadoğu'nun her yerinden ve İran'ın içinden olmak üzere yılda yaklaşık 12 milyon Şii, İmam Rıza türbesi ve devletin özellikle sahiplendiği bu türden kutsal yerleri ziyaret etmektedir. Irak özelinde ise; 2006 yılında, başta Meşed ve Kum olmak üzere İran'daki Şii kutsal mekanlarına hac ziyaretinde bulunmak isteyen Iraklılara, İran'ın Bağdat, Basra ve Nəcəf konsoloslukları tarafından günde üç bin vize verilmektedir (Barzegar, 2008).

Diğer taraftan, ülke dışı kutsal mekanların ilgili ülkenin dışarıya dönük sosyal ve siyasi ilişkilerinde, kısaca dini jeopolitiğinde oynadığı rolün İran özelinde bir örneği de İran'ın Suudi Arabistan ile ilişkilerinde, İslam'ın şartlarından biri olarak her Müslümana farz olan Haccın konumudur. 1979 devriminden sonra yapılan ilk hac esnasında İran'lı hacıların "kafirlerden kurtuluş" gösterilerinin düzenlenmesi olayında olduğu gibi, İran için hac ibadeti sadece dinin emrettiği bir vazife olarak görülmemiş, Suudi Arabistan için bu açıdan bir iç güvenlik meselesi olarak algılanmıştır. Bu algı İran'la hacılar ile Suudi güvenlik güçleri arasında zaman zaman çatışmalara da sebebiyet vermiştir. İran ile Suudi Arabistan arasındaki mücadele Irak, Suriye ve Bahreyn'de de görülebilmektedir. Şii'lik ve Vahhabiliğin birbirini tekfir eden ekoller oluşu bu çatışmaya zemin hazırlamaktadır. (Erbaş, 2019)

Şii mezhebinin tarihsel evriminde Irak coğrafyasının ve Irak'ta kutsiyet atfedilen yerlerin itikadi bir önemi bulunmaktadır. Örneğin; Hz. Ali'nin kabri Nəcəf şehrinde

Hız. Hüseyin'in Kerbela şehrinde, yedinci imam Musa Kasım'ın Bağdat'ta bulunmaktadır. Irak'taki Şii Müslümanlarca kutsal kabul edilen mekanlar İran'ın Irak münasebetlerinde her dönem belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Örneğin; 1906 İran Anayasa Devrimi ile 1979 İran İslam Devrimi arasındaki süreçte, Necef havzasındaki alimler İran toplumu ve siyasetindeki nüfuzları ile İran iç siyasetine müdahil olmuşlar ve İran'daki iç siyasi gelişmelere etki de bulunmuşlardır (Kedourie, 2019). Buna ilave olarak İran'ın Irak iç siyasetini etkilemesi hususunda Iraklı Şiiiler İran için kullanışlı bir argüman olarak öze çarpmaktadır. Öyle ki Irak siyasetinin en güçlü figürlerinden biri olan İslami Dava Partisi 1957 yılında Necefli alimler tarafından sekülerleşme karşıtı olarak kurulan bir partidir. Bu parti ilerleyen süreçte, özellikle ABD'nin Irak işgali sonrasında, önemli siyasi bir aktör haline gelmiştir. Şii din anlayışının sembol siyasi aktörlerinden biri olan bu parti halen faaliyetlerine devam etmektedir.

İran'ın Ortadoğu'ya dair geliştirdiği dış politik tavrı açısından en önemli coğrafyalardan birisi de Kudüs şehridir. Kudüs sadece Şiiiler için değil tüm İslam alemi için kutsiyeti tartışmasız mekanlardan birisidir. İran'a göre Kudüs halkı mustazafın, İsrail Devleti ise müstekbirin hüviyetindedir. Bu açıdan, Kudüs'teki müslümanların kurtarılması ve İsrail'in yok edilmesi gerekmektedir. Kudüs'ün İran'ın dini jeopolitiği açısından önemine söylemler üzerinden de örnek verilebilir. İran Devrim Muhafızları ordusunun gayri nizami harpte uzmanlaşmış kadrosu olan elit özel kuvvetlerinin ismi "Kudüs Gücü" dür. Söylem düzlemindeki bu uygulamaya ek olarak eylem düzleminde icraata geçirilmiş bir örnek de 1979 devriminden beri Müslümanlar için kutsal kabul edilen Ramazan ayının son Cuma gününün, Kudüs günü olarak kutlanmasıdır. Burada vurgulanmasında fayda olan diğer bir husus söylem ve eylem açısından Kudüs meselesinin gündemde olmasının ülkeler için hem iç hem de dış kamuoyu açısından büyük bir meşruiyet zemini oluşturduğudur.

5.1. Humeyni Dönemi (1979-1989)

Devrimden sonra İran dış politikası birkaç önemli hususa dayanmaktaydı. Bunlardan birincisi "tarafsızlık" ilkesiydi. Bunun anlamı İran'ın hiçbir yabancı ülkeye herhangi bir ayrıcalık vermeyeceği ve ülkenin bağımsızlığına zarar veren ayrıcalıkların geri alınmasıydı. Diğer taraftan İran, dönemin hegemon güçleri arasındaki Soğuk Savaşta da hiçbir bloktan yana olmamış, bağlantısız kalmıştır. Diğer bir dış politika ilkesi ise İslami ilişkiler kurmayı ve bu ülkelerdeki devrimci hareketlere destek vermeyi

öngörmekteydi. Devrim yaşanırken Humeynî hem ABD hem de SSCB'yi 'kötü güçler' olarak lanetlemişti. Ancak Şah rejimi ile yakın ilişkilerinden dolayı devrimlerine en yakın tehlike olarak ABD'yi görmüşlerdir. "Bu yüzden ABD'ye 'büyük şeytan' adını takmışlardır. Şah rejimi ile yakın ilişkileri olmadığından dolayı SSCB'yi ise "küçük şeytan" olarak adlandırmışlardır (Keneş, 2011: 267). İran'lı devrimcilere ve onların fikir önderleri Humeyni'ye göre İran ne ABD kapitalizminden ne de Sovyet Sosyalizminden yana olamazdı. Bu düşünce, devrimden sonra İran'ın dış politikasının temel fikir altyapısını oluşturmuştur.

Humeyni ne Doğu ne Batı sadece İslam fikrini savunurken aslında her iki bloktan uzak duracağını ilan ediyordu. Humeyni'nin görevlendirdiği Başbakan Bazargan "bağılantısızlık" ve "bağımsızlık" fikirlerine uygun olarak İran'daki Amerikan nüfuzunu sona erdirmek, bundan sonraki temaslarda karşılıklı eşitlik ilkesine göre hareket etmek istiyordu. Bu anlamda Şah rejiminin yıkılışının açıklandığı 11 Şubat 1979 tarihinden bir gün sonra İran 'ın CENTO'dan (Türkçe Bilgi, 2019) ayrılma kararı açıklandı. Bunu Kasım ayında 1959 tarihli Sovyet-İran Savunma Anlaşmasının feshedildiği ve 1921 tarihli Sovyet-İran Dostluk Anlaşmasının 5.ve 6. Maddelerinin tek taraflı olarak feshi izledi (Arı, 1998).

Humeyni'nin ideal idare anlayışı, alternatif bir yol olarak gördüğü; devrimin ihraç edilmesi planıydı. İran ilk diplomatik krizi, devrimden hemen sonra Humeyni'nin genç sempatanlarından bir grubun ABD büyükelçiliğindeki diplomatları 4 Kasım 1979'da rehin almasıyla yaşamıştı. Krize giden süreçte ABD Başkanı Carter'ın danışmanlarının ve istihbarat birimlerinin karşı çıkmasına rağmen Şah Muhammed Pehlevi 'nin tedavisinin ABD'de yapılması hususuna Carter'ın izin vermesi, asıl sebep olarak yorumlanmaktadır. Aslında bu kriz Amerikan Büyükelçiliğindeki ilk rehine krizi değildi. Bundan birkaç ay önce Tudeh Partisi üyeleri aynı şekilde ABD Elçiliğini basmış ve diplomatları rehin almıştı. Ancak rehinelere kısa süre içerisinde bırakılmışlardı ve kriz 444 gün sonra çözüme kavuşmuştu. Kriz yaşanırken Carter ve Reagan başkanlık için kıyasıya yarışıyorlardı. Carter rehinelere kurtarıp üzerindeki bu kurtarma operasyonunu kendi lehine bir seçim propagandasına dönüştürmek niyetindeydi ancak bunu birkaç defa denemesine rağmen başarılı olamadı. Yaşanan başarısızlık Reagan tarafından karşı propagandaya dönüştürülerek Carter aleyhine kullanılmaya başlandı. Reagan seçimi kazandı ve ABD'nin başkanı oldu. Reagan senatoda yemin ederken İran, rehinelere serbest bıraktı (Adıbelli, 2017). Bu olayın bir

diğer boyutu ise eylemin Viyana Konvansiyonun yabancı görevlilerin güvenliği ilkesine aykırı oluşudur. Bu ortamda rehinelere salıverilmesini isteyen ve isteği kabul görmeyen Cumhurbaşkanı Bazargan istifa etmiştir (Arı, 1998). Başbakan Bazargan 'ın istifası İran İslam Cumhuriyeti'nin iç işlerinin, dış ilişkileri önemli ölçüde belirlediğinin kanıtı olarak kabul edilebilir. Ayrıca bu hadise, İran Devletinin eski Dış İşleri Bakanlarından Dr. Kerim Sanjabi'nin; Hükümet dışında başka hükümetlerin bulunmasına dikkat çekmek için istifa ediyorum” demek suretiyle görevi bırakması olayı ile birlikte değerlendirildiğinde İran politikalarının karmaşıklığının sebepleri daha iyi anlaşılabilir (Tülümen, 1998).

Dikkate değer olan başka bir husus ise; Carter'ın, Rehine krizi gölgesindeki seçim mağlubiyeti, Reagan'ın Başkan olarak seçilmesi, İslam Devrimi öncesinde ABD karşısında edilgen konumda olan İran'ın, devrimden sonra kazandığı yeni hüviyet ile ABD'nin iç işlerinde mevcut olan dengeleri değiştirebileceği gerçeğinin anlaşılmasıdır. ABD'nin bu krize kapsamlı şekilde müdahil olmamasının arkasında, tek neden bu olmasa bile, Vietnam'da yaşanan hezimetin etkili olduğunu düşünmek yanıltıcı olmayacaktır. Ayrıca devrim yanlısı radikallerin, rehine krizini fırsata çevirip arkalarındaki halk desteğini arttırmış olduğunu ve ülke yönetimi konusunda daha efektif hale geldiklerini söyleyebiliriz.

5.1.1. Irak-İran ilişkileri

Humeyni döneminde, din ve jeopolitik kavramlarının dış politikaya kriz olarak yansıdığı diğer bir olay İran ve Irak arasında yaşanan ve 8 yıl süren savaştır. Aslında İran ile Irak arasında yaşanan savaşın sebeplerine bakınca, bir bölümünün Şah döneminden kalma sorunlar olduğu göze çarpmaktadır. Bu sorunları çalışmanın devamında inceleyeceğimizi belirtmekle birlikte burada akla, sorunların bir bölümünün Şah dönemini ilgilendirmesine rağmen savaşın, devrim sonrası döneme kadar çıkmamış olmasının sebepleri nelerdir? şeklinde bir soru gelebilir. Burada hemen belirtmekte fayda var ki; Şah'ın tek başına hükmettiği askeri güç (müttefik güçler hariç), Şah'a Irak ile savaşacak cesareti vermiyordu. İkinci bir sebep; Şah döneminde İran özellikle ABD'nin desteğini arkasına almıştı ve bu durum Irak için caydırıcı bir durumdu. Son olarak, İran İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra hızla izole olan İran, artık Irak karşısında yalnızdı.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Irak'ın İran' a karşı hasmane tutumu sadece o günkü koşullar içerisinde şekillenmemiştir aksine tarihten gelen bir rekabete dayanmaktaydı. "1968 yılında İngilizler, üç yıl içinde Süveyş'in doğusundan çekileceklerini açıklayınca doğacak güç boşluğunun kim tarafından doldurulacağı gündeme gelmişti" (Adıbelli, 2017: 52). Vietnam savaşının etkilerini yoğun şekilde hisseden ABD, bölgeye direkt müdahale etmek yerine o dönemde müttefiki olan İran'ı kullanarak bölgedeki etkinliğini kalıcı hale getirme yoluna gitmişti. Fakat İran yayılcılığını körükleyen bu siyasi konjonktür Irak nezdinde, Arap halklarının aleyhinde bir durum olarak okunuyordu. Bu durum, Irak Yönetiminin Sovyetler Birliğine daha da yaklaştırmış, 9 Nisan 1972'de Sovyet- Irak Dostluk Anlaşmasının yapılmasına zemin hazırlamıştır. Bu ve benzeri sorunlar (Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Abu Musa ve Tunb Adaları sorunları gibi) Irak'ın İran kaşısında radikalleşmesine sebep oluyordu (Akgün, 1991). İran ve Irak devletleri jeopolitik durumlarının etkisiyle İran ve Irak'ın güneyinde yer alan Şattularap su yolu üzerinde sürekli bir çatışma içinde olmuşlardır. Şattularap aşağıdaki haritada görüleceği üzere İran ve Irak devletlerinin güneyinde, Fırat ve Dicle nehirlerinin kesiştiği noktada bulunmaktadır. Şattularap, bugünkü Türkiye-İran sınırını belirleyen 1639 Kasr-ı Şirin Anlaşmasında da yer almıştır. Osmanlı, Şattularap 'ın her iki tarafında Arap nüfusunun yoğunlukta olmasını gerekçe gösterip bölgenin kendilerinin olduğunu savunmuştu. Ancak bu antlaşma sınır belirlemek amacını gütmeyip daha çok hangi toprak parçasının kimin olacağını deklere eden bir antlaşmaydı (Yıldırım, 2005). Bu bölgedeki Arap ve Kürt kökenli aşiretler iki devlet arasındaki sorundan yararlanarak bu devletlerle çatışma içerisine giriyorlar ve ayaklanan aşiretler başlı başına sorun teşkil ediyorlardı. 1821'de iki ülke arasında çıkan savaş İngiltere ve Rusya'nın olaya müdahil olması akabinde 1823'te Erzurum Anlaşması nihayete erdirilmiş ancak devletlerin, anlaşma hükümlerine uymaması nedeniyle yine İngiltere ve Rusya'nın arabuluculuğu sonucunda 1847'de ikinci Erzurum Anlaşması imzalanmıştı (Yıldırım, 2005). 20.yy'a gelindiğinde ise Huzistan'da (Şattularap içine alan bölge) petrolün varlığının tespiti ile sınırlar konusunda yeni gelişmeler yaşanmıştır. Yeni sınırlar neticesinde yaşanan yeni krizler sebebiyle Tahran ve İstanbul hükümetleri masaya oturmuş ve Tahran protokolü imzalanmıştır. Bu protokole göre oluşturulacak komisyon sınırları yeniden belirlemiş olsa da bu konudaki anlaşmazlığa kalıcı bir çözüm getirememiştir.

Şekil 1: Irak-İran ve Şattularap Su Yolu

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sattularap>

Evet, I. Dünya savaşı sonrasında Osmanlıdan koparak yarı bağımsız bir devlet hüviyetine bürünen Irak'ın Osmanlı bakiyesi olarak devraldığı sorunlardan birisi de Şattularap meselesiydi. Ancak Irak, 1932 yılında bağımsızlığını kazanana kadar bağımsız politikalar geliştiremediğinden, bu konu ile ilgili İran ve Irak çatışmaları çok ses getirmemiştir. 1932'den sonra ise İran, bu bölgede nehrin trafiği ve Basra ile Körfez arasındaki sınırların gözden geçirilmesi gerektiğini talep etse de bu talep Irak tarafından kabul görmemiştir. Nihayet uzlaşma 1937 yılında sağlanmış ve buna göre Şattularap üzerindeki Irak denetimi kabul edilmiş beş kilometrelik bir bölge orta hat (Talveg) sınır olarak kabul edilmiş, ancak bu anlaşma da iki ülke arasında yaşanan diğer gerilimlerin gölgesinde, uygulama alanı bulamamıştır (Akgül, 1991).

Bu sorun, iki devlet arasında yaşanan iç ve dış olaylar neticesinde ilerleyen zamanda da devam etmiştir. 1975 yılına gelindiğinde İran'ın Irak'taki Kürt gruplara Irak aleyhine destek vermesi neticesinde zor durumda kalan Irak yönetimi Şattularap konusunda taviz vermek zorunda kalmış, İran ise Kürt gruplara verdiği desteği kesmesi karşılığında Şattularap 'da geçiş üstünlüğü kazanmıştır (Akgül, 1991). İmzalanan Cezayir anlaşması neticesinde Irak Şattularap'daki talveg uygulamasını kabul etmiştir ancak 1979'da İran'da yaşanan devrim ve 1980'de iki ülke arasında yaşanan savaş sebebiyle bu anlaşmada bu sorunu çözememiştir. Humeyni yönetimine

bakiye olarak kalan bu sorun Irak-İran savaşının gerekçelerinden birisi olarak düşünölmektedir.

Burada Kürtlerin İran ve Irak arasında yaşanan çatışmalara ve uzlaşmalara nasıl konu olduğu hususunda bir parantez açmakta fayda vardı. 60'lı yılların başından itibaren Şah'ın yükselişte olan Irak Kürt hareketini desteklemesi Türkiye açısından da endişeyle izlenen konulardan birisi olmuştur. Bu sebeple Türkiye kendi çıkarları açısından kaygı verici bir duruma gelmeye başlayan İran-İrak ilişkilerinde uzlaştırıcılık rolü oynamaya çalışmıştır (Çetinsaya, 2008). Oysa Şah için, Türkiye'deki Kürt nüfusundan ziyade, Iraklı Kürtler yıllardır kavgalı çatışma içerisinde bulunduğu Irak'ı istikrarsızlaştırmak ya da ihtilafli olunan konularda kendi elini güçlendirmek amacıyla kullanabileceği önemli bir kozdu. Bu dönemde Sovyetler Birliği ile ilişkilerini kuvvetlendirme yolunda adımlar atan Irak'a karşı, ABD ve Batı'nın desteğini alan İran, Şattülarap su yolu konusundaki anlaşmazlıktan dolayı, Bağdat yönetimine karşı Irak'ta yaşayan Kürtleri Irak yönetimine karşı kullanmıştır. Ancak 1975 yılında Irak ile Şah rejiminin Cezayir Anlaşmasını imzalamasıyla Irak, İran'ın uzun zamandan beri uğraş verdiği, Şattülarap'ın eşit kullanım hakkı meselesinde esnek davranmayı kabul etmiştir. Cezayir Antlaşması imzalanmadan önceki süreçte Iraklı Kürtleri kullanarak Bağdat yönetimini bir çeşit açmaza sürükleyen İran, Şattülarap konusundan kazandığı tavizden sonra Şah, Irak yönetimine Kürtlere verdiği desteği keseceği konusunda taahhüt vermiştir. Bu sözünde durmuş, anlaşmadan hemen sonra Kuzey Irak sınırı kapatılmış ve Kürtlere yapılan tüm yardımları bir anda kesilmiştir. Bunu burumu fırsat olarak değerlendiren Irak yönetimi, düşmanı ile iş birliği yaptığını düşündüğu, Kürtlere karşı büyük bir askerî operasyon düzenlemiş ve Kürt tarafından on binlerce can kaybı yaşanmış, Kürtler geri çekilmek zorunda kalmıştır. Canını zor kurtaran Molla Mustafa Barzani ise ABD'ye kaçmıştır.

İran İslam Devrimi gerçekleşikten sonra, devrimin yarattığı ortamda İran'daki azınlıklar birtakım haklar talep etmeye başlamışlardı. Sünni Türkmenler, Kürtler ve Güneydoğudaki Araplar farklı taleplerini, yönetime dayatma saikiyle hareket ediyorlardı. Humeyni, bu karışık ortamda İran'da gerçekleştirdiği devrimin ilkelerinin diğer ülkelere ihraç edilmesi gerektiğini söylemekteydi. Bu çağırısı Suudi Arabistan'da, zengin petrol kuyularının bulunduğu Hasa şehrinde bazı ayaklanmalara sebebiyet vermişti. Yine Şii'lerin yaşadığı Bahreyn de aynı şekilde ayaklanmalar yaşanmaya başlamıştı. Ancak Humeyni'nin "devrim ihracı" fikrinden en çok etkilenen ülke,

demografik yapısında Şiiilerin yoğun şekilde bulunan Irak olacaktı. Uzun yıllar Irak'ın Kerbela şehrinde yaşamış olan Humeyni'nin. Iraklı Şii liderlerle yakın ilişkileri (Adıbelli, 2017). Fakat 1979 yılının sonlarına doğru Irak yönetimi altındaki Şii'lere karşı yaptığı operasyon neticesinde yeraltındaki birçok Şii oluşum dağıtıldı ve birçoğu sürgün edildi ve İran'daki ayrılıkçı Kürt ve Arap oluşumları destekledi. Bu gelişmelerden sonra Mart 1980'de İran Irak'taki büyük elçisini çekti (Akgün, 1991). Dönemin bu şartları göz önünde bulundurulduğunda iki ülkenin barış içinde kalamayacağı aşikardı. Ne İran "devrim ihracı" fikrinden vazgeçiyordu ne de Irak Baas yönetimi Arapların hamisi olduğu düşüncesinden geri adım atıyordu. İran'ın Kuzistan bölgesindeki Arapların özerklik talebi ise çatışmaların büyümesinde hızlandıran etkisi yapmaya başlamıştı. İran yönetimi bu talebe olumsuz yanıt verince 1979'un mayıs ayında Araplar ile Devrim Muhafızları arasında sıcak çatışmalar başlamıştı. Irak Araplara silah ve cephane yardımında bulundu ve sınır çatışmaları daha da alevlendi (Adıbelli, 2017). İran ise Irak'ta bulunan Şii örgütlenmelere destek vererek Iraklı yöneticilere suikastlar düzenlenmesine zemin hazırladı. 1 Nisan 1980'de Irak Başbakan yardımcısı başarısız olan bir suikast girişimine maruz kaldı. Bu olaydan birkaç hafta sonra ise Irak Enformasyon Bakanı benzeri bir girişimden yara almadan kurtulacaktı. Aynı ay içerisinde yine Iraklı Şii örgütlerin üstlendiği bir bombalı saldırıda yirmi kadar Iraklı yönetici öldürüldü (Akgün, 1991). Böylelikle sekiz yıl sürecek İran-Irak savaşı başlamış oldu.

Evet, ilk taarruzu Irak yapmıştı ve savaşın başlangıcında hızla ilerleyen Irak birliklerinin bu taarruzu, savaşın devamındaki süreçten sonra yerini gerilemeye bırakmıştır. Savaştan hızlı ve kesin bir galibiyetle ayrılacağı inancında olan Saddam Hüseyin, savaşın süresi uzadıkça zor duruma düşmekten kurtulamamıştır. İran 'ın topraklarının yüzölçümü olarak geniş olması Irak için en sorunlu durumlardan biri olmuştur. Bu duruma bir de savaşın uzamasıyla birlikte artan insan kaynağı ihtiyacı eklenince İran avantajlı duruma gelmiştir (Arı, 1998). İran 'ın yönetiminde hâkim durumda olan radikal kanadın en önemli hedefi savaşın Kudüs alınana kadar devam etmesiydi (Çetinsaya, 2002). Ancak savaş ilerledikçe durum idealizm de realizme doğru evrilmiş ve radikal kanadın dış politikadaki etkinliği ılımlı olarak nitelendirilebilecek kesimler lehine azalmıştır. İran'ın savaş esnasında zayıf düşmesinin sebeplerinden birisi de Şah döneminde ABD'nin yardımları ile modernize edilmiş olan ordunun savaş araç ve gereçleri bakımından dışa bağımlı olmasıydı.

ABD'nin ambargo uygulamaları ile birlikte İran bu durumun dezavantajını savaş esnasında şiddetli şekilde yaşamıştır. İran-Irak savaşında ABD görünürde Irak'ı desteklemekteydi ancak patlak veren "İrangate" skandalı ile birlikte (1986) dünya kamuoyu ABD'nin (Reagan yönetimi) el altından İran'a da silah sattığını öğrenmiş ve bu durum Reagan için büyük bir prestij kaybına sebebiyet vermiştir. Reagan bu olayı açıklarken aslında amacının Şah'tan sonra bozulan İran-ABD arası ilişkileri iyileştirmek ve savaşı onurlu bir biçimde sonlandırmak amacıyla olduğunu belirtmiştir (Arı, 1998).

İran-Irak savaşının yıllara yayılmasının yanında ve büyük yıkımlara sebep olmasının yanında, mevcut rejimin kusurlarını da ifşa etmiştir. Halkın, İran yönetimine ve onun ideallerine olan inancı da sarsılmıştır. Savaşta ilk saldırıya uğrayan tarafın İran olması gerçeğine rağmen İran rejimi cezalandırılmış, izolasyona mahkûm edilmiş ve sonunda de bir kısım toprağını Irak işgaline terk ederek ateşkes imzalamak zorunda kalmıştır. Humeyni'nin zehir içmekten beter olarak belirttiği bu kararı ile İran, Birleşmiş Milletlerin kararını kabul etmiş ve sekiz yıl süren savaş sona ermiştir (Arı, 1998)

İran İslam devriminin genetik yönelimleri, körfez ülkelerinin Arap idarecileri ve Ortadoğu'nun diğer ülkeleri ile olan diplomatik ilişkilerinin kopmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda, İran açısından bakıldığında; İran-Irak savaşı, devrimin dini, ideolojik ve jeopolitik tercihlerinin sonucudur denilebilir. Ayrıca; İran'ın yayılmacılığı ve diğer ülkelerin iç işlerine müdahale olarak algılanabilecek dış politikası, bölgedeki Arapların milli reflekslerini güçlendirmiş ve harekete geçirmiştir denilebilir. Humeyni'nin "Mini Şeytanlar" olarak lanse ettiği Körfez ülkelerinin savaş sırasında takındığı tavırda, aslında İran'ın dış politikadaki yalnızlığının daha iyi anlaşılmasına vesiledir. Özellikle İran'ın devrimi ihraç etme düşüncesinden ziyadesiyle çekinen körfez ülkeleri, aslında iki tarafın da kazanmasının kendilerine tehdit olabileceği endişesiyle resmi olarak tarafsız kalmayı seçtiler. Ancak devam eden süreçte Saddam'ın ilk taarruzu ile birlikte Irak lehine saf tutmuşlar ve kendi aralarında Körfez İş Birliği Teşkilatını kurmuşlardı (Arı, 2004). Burada, kurulan bu teşkilatın tek amacının İran yayılmacılığını dengelemek olduğunu düşünmek eksik bir değerlendirme olacaktır. Zira bu dönemde Sovyetlerin Afganistan'ı işgali de körfez ülkelerini tedirgin etmiştir.

5.1.2. İran-Suudi Arabistan ilişkileri

İran İslam Devrimi körfez ülkelerinin hemen hepsinin İran ile olan ilişkilerini etkilemiştir. Diğer bir ifade ile, bölgede yüz yıllardır süren ekonomik, siyasi ve stratejik yapıların tamamı alt üst olmuştur. İran İslam Devrimi, kökeni iki bin yıldan daha eski olan monarşi geleneğini yerle bir etmiş bu durum ise bölgede, yönetim anlayışı monarşiye dayanan diğer devletleri rahatsız etmiştir. Bu yüzden özellikle yönetim anlayışı mutlak monarşi olan devletler İran'dan yayılan devrimci dalgayı engellemek istemişlerdir. İran'da gerçekleşen devrimin körfez ülkelerince hoş karşılanmamasının tek sebebi onların yönetim anlayışları değildir. Çalışmanın ilgili yerlerinde de belirttiğimiz üzere İran köklü bir medeniyettir. Kadim Fars medeniyeti kendisini Selçuklular ve Abbasiler döneminde de muhafaza edebilme başarısını göstermiş ve Safeviler döneminde ise Şii siyasi söylemler neticesinde farklı bir hüviyete bürünerek varlığını bugüne kadar sürdürebilmiştir. Tarihte bu dönemden itibaren Fars bölgelerinde (İran-İrak) Şia ile Arap yarımadasındaki Sünni Müslümanlar arasında çatışmalar söz konusu olmuştur.

Aslında, Şiilik ya da Sünnilik modern dönemde, İslam dininin politize olmuş “devrimci” (İran, radikal örgütlenmeler vs.) yorumu ile yıllardır bu bölgede hâkim olmuş siyasi ve kültürel dokuyu oluşturan “geleneksel” (Suudi Arabistan ve diğer körfez ülkeleri) yorumunun kendi aralarındaki mücadelesi olarak görülebilir. İran'ın İslam yorumu idealisttir, devrimcidir, bağımsızlıkçıdır dolayısı ile anti emperyalist ve ADB karşıtıdır. Bunu aksine başta Suudi Arabistan olmak üzere körfez monarşileri gelenekseldir, kabilecidir, pragmatisttir, muhafazakardır büyük güçlerle iyi geçinmek taraftarıdır. İran İslam Devriminden sonra Suudi yöneticilerin çekincelerinin başında kendi ülkeleri içindeki Şii nüfusun İran manipülasyonuna açık halde bulunması geliyordu. Öyle ki Suudi Arabistan'ın zengin petrol yataklarına sahip olan Hasa bölgesinde Şii nüfus çoğunlukta ve devrimin ilk yıllarında buradaki nüfusta siyasi hareketlilikler oluşmaya başlamıştı (Gündoğan, 2010). Gelişen olaylar devrimin, güvenliklerini tehdit ettiğini düşünen Irak ve Suudi Arabistan'ı birlikte hareket etmeye zorlamıştır. İran, Irak-Suudi Arabistan iş birliğini tepkiyle karşılamıştır. Bu noktada, İran'ın devrim sonra izlediği dış politika körfez ülkelerini birbirlerine yakınlaştırmıştır denilebilir. Yani İran'ın devrim ihracı düşüncesinden kaygı duyan Suudi Arabistan, kendi rejimine yönelmiş bir tehdit ve alternatif olarak gördüğü Baas ideolojisine ve Saddam'ın kendilerinden toprak talep etmiş olmasına rağmen Irak ile yakınlaşma

ihtiyacı duymuştur. Saddam Hüseyin 1980 yılında Suudi Arabistan'ı ziyaret etmiştir. Bu toplantıda Saddam'ın İran'a yapacağı saldırının da konuşulduğu iddia edilmiştir. Bu görüşmeden iki ay sonra patlak veren İran-İrak savaşında Suudiler, Saddam'a destek vermişlerdir ve Suudi Arabistan Irak'a yaklaşık 30 milyar dolar maddi yardımda bulunmuştur (Keskin, 2008).

İran Devrimi, Suudi Arabistan'daki Şii muhalefeti canlandırmıştır. Devrimden sonraki yıllar boyunca hac ibadeti, çatışmalara dönüşen yoğun İran propagandasına maruz kalmıştır. Ayrıca, 1988 ve 1989 yıllarında, Suudi Hizbullahı olarak ortaya çıkan ve kim oldukları tam olarak kestirilemeyen bir grup Petro-kimya tesislerine saldırılarda bulunmuşlar ve Suudi diplomatlara suikastlar düzenlemişlerdir. Bunların bildirilerinin çoğu Beyrut'tan gelmiştir. 1989 yılı temmuz ayında da Kâbe civarında iki bomba patlamıştır. Takip eden Eylül ayı içinde Suudiler olaya karıştıkları iddiası ile 16 Kuveytli Şii'yi idam etmiştir (Keneş, 2011). Ancak ilerleyen tarihlerde İran'ın Suudi Arabistan'daki Şiiler üzerindeki etkisi azalmıştır. Hassa'daki karışıklık bölgeye devamlı para akışı sağlanarak giderilmiştir. İran'ın Suudi Arabistan ile fikri uyuşmazlığı, vasiyetnamesinde Suudi ailesini lanetleyen (Tasnimnews, 2019) Humeyni hayatını kaybettikten sonra dahi, devam etmiştir.

5.1.3. İran-Lübnan ilişkileri

İran'ın etkin olduğu ülkelerden biri de Şiilerin büyük bir sosyo-ekonomik mahrumiyet yaşadığı, hatta vatandaşlık haklarından bile mahrum bırakıldığı Lübnan olmuştur. Lübnan Şiilerinin bu durumu Musa Sadr'ın 1959 yılında Lübnan'a gelmesi ile değişmeye başlamıştır. Musa Sadr 1969 yılında, Şii İslam Konseyini kurmuş ve bu konseyin lideri olarak seçilmiş Şiiler için hassasiyet konusu olan tüm dini argümanları kullanarak ayrı halde bulunun Şiileri konsolide etmeyi başarmıştır (Adıbelli, 2017). Şii İslam Konseyinin asıl mahiyeti, Lübnan'da yaşayan Şii nüfusun haklarını ve menfaatlerini gözetmektir. 1975 yılında yaşanan Lübnan iç savaşına hazırlıksız yakalanan Lübnan Şii hareketi dışarıdan da destek alamadığından zor zamanlar geçirmiştir. Bu dönemde Musa Sadr Emel hareketini kurdu ve bu hareket, Şiilerin askeri gücünü temsil edecekti. Musa Sadr'ın 1978 yılında Libya'ya yaptığı bir gezi sırasında kaybolması, zihinlerde Şii inancının temelindeki "Gaip İmam" metaforunu canlandırmıştı. Musa Sadr'ın yerine Nebi Berri geçti. Kaybolan Sadr'ın, Kaddafi tarafından yakalanarak öldürüldüğüne dair (Gladstone, 2019) çıkan söylentilerin

gölgesinde; Berri, dini bir kişilik değildi, kendisi bir avukattı ancak onun döneminde özellikle Emel hareketi Şii milliyetçisi bir hüviyete bürünmüştü (Adıbelli, 2017).

Buradaki İran etkisini net şekilde ifade edebilmek adına Lübnan'daki Şii topluluğun haklarının koruyucusu olarak ortaya çıkan Sadr'a yakından bakmak yerinde olacaktır. Sadr, Lübnan'da akrabaları olan bir molla ailesinin çocuğu olarak İran'da doğmuştur. Kendi döneminin diğer mollaları gibi bir siyasal aktivist olan Sadr da eğitiminin tamamını Kum ve Necef'te almıştır. Sadr doğduğu yer olan Tahran'dan ayrılmadan önce Savak'ın yöneticilerinden biri General Hasan Pakhravan'ı ziyaret etmiş ve Lübnan' gidebilmesi için onun desteğini arkasına almıştı. Savak'ın Sadr'a olan desteği 1972 yılına kadar sürdü. Fakat Humeyni hareketi canlanmaya başladığında Sadr, Şah yönetimi ile arasına mesafe koyarak Humeyni'yi desteklemeye başladı (Ülkü, 2019). Buna rağmen Lübnanlı Sadr'ın akrabalarının bir bölümünün Lübnan'da olması, onun Lübnan'daki Şiiler tarafından kabullenilmesini ve onların siyasallaştırmasını kolaylaştırmıştır. (Theroux, 1992).

Evet, İran 1982 yılında İsrail'in Lübnan'ı işgal ederek Filistin Kurtuluş Örgütünün gücünü zayıflatmasından ve bu durumun yarattığı güç boşluğundan yararlanarak bu bölgedeki etkinliğini arttırmak istemiştir. İşgal sonrası doğan güç boşluğu, Lübnan'da bir iç savaşın başlamasına sebebiyet vermiştir. Bu minvalde İran, Lübnan'a asker göndererek bölgedeki Müslümanlar ve bil hassa Şiiler için güçlü bir müttefik imajı çizmiştir. Lübnan'daki Şii silahlı unsurların İran tarafından eğitilip donatıldığına ve bu grupların yine İran tarafından radikalize edildiğine inanıldığı bu dönemde, ABD büyükelçiliğinin ve bazı Fransız karargahlarının bombalanması, Lübnan Şiası'nın İran ile olan ilişkilerinin sağlamlaşmasını kolaylaştırıyor ve bu durum, iki ayrı coğrafyanın, "dini söylemler ve ortak idealler" vasıtası ile bir bütün olarak algılanmasını sağlıyordu. Humeyni'nin politik fikirleri hem İranlı Şiileri hem diğer coğrafyalardaki Şiileri geleneksel takiyye prensibi dışına çıkaracak türdendi. Bu fikirlerin en çabuk yayıldığı coğrafyalardan birisi de Şii nüfusun yoğunlukta olduğu ve yukarıda bahsedildiği üzere devrim öncesinde de bağlantıların bulunduğu Lübnan olmuştur. İran'ın bu bölgedeki Şiileri sahiplenen politikaları Musa Sadr'ın kurduğu Emel örgütüne olan ilgiyi yavaş yavaş azaltmıştır. Lübnan toplumu geçmişte yıkımlar yaşamış, dışarıdan yapılan müdahalelere maruz kalmış ve azınlık olarak Sünni yönetimlerin idaresinde yaşamıştır. 1975'te iç savaşın başlaması, Lübnan'ı, Sadr'ın plüralist Lübnan idealini gerçekleştirebilecek bir hayal haline getirdi ve Şiiliğin mezhepsel kimliğinin ve

bilincinin daha da güçlenmesini sağladı. Birkaç yıl içerisinde Emel Örgütü, yaşanan iç savaşın en güçlü unsurlarında biri haline geldi. Bu çerçevede Şii hareketi de daha çok kimlik siyasetine dönüşmeye başladı ve 1980'lerin ilk yıllarında Lübnan Şiiliği büyük oranda Emel bünyesinde birleşti. Fakat 1970'lerin sonlarından itibaren uluslararası unsurlar hem Lübnan'a hem Şii unsura özgü bazı dinamikleri devre dışı bırakmaya başlamıştı bu yüzden, ilerleyen zamanda Emel hareketinin temsil ettiği Lübnan Şii hareketi Hizbullah'ın ortaya çıkmasıyla gücünü kaybetmeye başlayacaktı.

1970'lerin sonlarında ABD ve Sovyetler arasında yaşanan mücadelenin yumuşama dönemi sona ermiş, iki blok arasındaki çatışmalar tekrar hızlanmış Batı Bloğu 1950'lerin ortalarında başlayan ve kendini Nasırcılık ya da Baasçılık (ya da diğer sosyalist akımlar) olarak tanıtan, Sovyet Birliğinin desteklediği anti-emperyalist sol rejimlere karşı mücadeleyi, Ortadoğu politikalarının merkezine koymuştur. Bunun konumuz açısından en mühim olan yansıması 1978'de uygulamaya sokulan Carter Doktrini'dir. Bu doktrine göre; sosyalist akımlara karşı Ortadoğu'daki dini akımların desteklenmesi gerekmektedir. Bu politika sonradan, fundamentalist akımların, özellikle de radikal örgütlenmelerin güçlenmelerine sebebiyet verecektir. Hizbullah da bu radikalleşmenin Lübnan Şiiliğine olan yansıması olarak ortaya çıkmıştır denilebilir.

Ortadoğu'daki sosyalist hareketler ve bunun en nüfuzlu örnekleri Nasırcılık ve Baas Hareketi 1967 Arap İsrail Savaşı'ndaki büyük mağlubiyet sonrası önemli ölçüde güç ve prestij kaybına uğramışlardı. Ayrıca 1970'lerde dünya ekonomisinin girdiği dönüşüm süreci, Arap sosyalizminin biriken ve her geçen gün boyut değiştiren toplumsal sorunları çözme iddiasına büyük darbe indirmiş, özellikle petrol üreticisi olmayan Mısır ve Suriye gibi ülkeler çok ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Bu da toplumsal ihtilafları ve toplumsal muhalefeti güçlendirmiş, sol tandanslı fikirleri zayıflatmıştı. Bu durum Emel gibi sol fraksiyonlu fikirlerden beslenen örgütlerin derin krizler yaşamalarına sebep olmuştur. Yukarıda bahsedilen siyasi ortamdan ve İran devriminden sonra Humeyni'nin açık desteği ile 1985 yılında "Hizbullah" adlı örgüt kurulmuş olacaktır.

Burada, Hizbullah'ın İran'ın dini jeopolitiğine olan etkisini daha iyi izah edebilmek adına Lübnan-Suriye ilişkilerinden bahsetmek faydalı olacaktır. "Suriye'nin kuruluş ideolojisi ve kurulduğu andan itibaren süre gelen siyasi ortamı ve Lübnan'ın Suriye'den ayrıldığı ve Suriye'nin Lübnan üzerindeki etkisini ve rolünü tarihsel incelediğimiz vakit her alanda Lübnan ve Suriye'nin ne kadar iç içe geçtiğini hatta

dost-düşman, çıkar ve menfaat algılarının hemen hemen aynı olduğu göze çarpmaktadır” (Adıbelli, 2017: 166). Bununla birlikte Hizbullah’ın mezhep anlayışının ve ideallerinin Esad ailesinin mensubu olduğu mezhepsel gruba çok yakın olduğu ve Hafız Esad’ın İslam Devrimi sürecinde devrimci kadrolara verdiği desteği ve buna karşılık ulemanın, Hafız Esad’ın mensup olduğu mezhep ekolüne dair yakınlığı hatırlanacak olursa Suriye-İran-Lübnan (Hizbullah) üçlüsünün ilişkilerinin derinliği daha iyi anlaşılacaktır. Ancak belirtilen üçlünün dış politikadaki yakınlıklarının tek sebebinin mezhepsel ortak payda olduğunu söylemek eksik olacaktır. Dolayısıyla tarafların özellikle güvenlik ve ticaret alanlarında karşılıklı çıkarlarının da etkili olduğu unutulmamalıdır. “İran, Suriye ve Lübnan arasında bu kadar ortaklığa rağmen siyasi sınır komşuluğunun olmaması bazı alanlarda veya sevkiyatlarda engel teşkil etmekteydi” (Adıbelli, 2017: 166). Buna karşılık Irak’ın ABD tarafından işgali sonrasında iktidara gelen Şii Maliki yönetimi sayesinde mevcut olan sınır kopukluğu giderilmiştir. Batıların belirttiği şekli ile “Şii Hilali” denilen alan bu sebeplerden dolayı oluşmuştur.

5.1.4. Sovyetler Birliği İran ilişkileri

Tüm dünya da olduğu gibi Sovyetler de Şah sonrasında İran’ın nasıl bir yönetim anlayışı geliştireceğini merakla izlemekteydi. Çünkü İran ’la Sovyetlerin Birliği’nin ilişkilerini bu yeni sistemin duruşu belirleyecekti. Buna ilave olarak, Sovyetler İran’daki yeni rejimin kendileriyle kuracağı diyalogdan kadar, ABD ile kuracakları ilişkide önemliydi. Şüphesiz ki, ABD düşmanı bir İran Batılılarla Sovyetler arasında daha önceden olduğu gibi bir diplomatik tampon rolü üstlenecek ve bu da Sovyetler için avantajlı bir durumdu. Bu nedenlerden dolayı Sovyetler Birliği İran İslam Devrimi gerçekleşir gerçekleşmez diyalog geliştirmek için yollar aramış ve bulduğu her fırsatı değerlendirmek istemiştir. Humeyni’nin Başbakanlığa atadığı Mehdi Bazargan Hükümeti Sovyetler tarafından ivedilikle tanındı aynı zamanda Humeyni’nin, Tahran’daki ilk mitingine katılan tek yabancı diplomat da Sovyet Büyükelçisi M. Vinogradov idi. Aynı yıl Pravda Gazetesi’nde İran’daki yeni rejime destek mahiyetinde yazılar yayımlandı. “Açıklamada; İran Halkı’nın çok zor ve kanlı bir süreçten büyük bir zaferle çıktığına vurgu yapılıyor ve Amerikan Emperyalizmine karşı kazanılan zafer kutlanıyordu” (Erkan, 2014: 168).

Sovyetlerin yeni İran rejiminden bazı beklentileri vardı. Bu beklentiler arasında Şah döneminde yasadışı ilan edilen, komünist örgütlerin elemanlarının ve bunların

faaliyetlerinin serbest bırakılması da yer alıyordu. Şah 'ın devrilmesinde başta Tudeh olmak üzere İslamcı Solcu Halkın Mücahitleri ve Marksist Leninist Halkın Fedailerini gibi yapılanmalar çok önemli roller üstlenmişlerdi. Şimdi Sovyetler İran 'la gelişmekte olan iyi ilişkilerden de faydalanarak rejimin solcu grupları dışlamamasını ve mümkünse yeni sisteme dahil etmesini sağlamaya çalışıyordu. Sovyet Basın organlarında İran'daki solculardan ve işçilerden devamlı olarak haberler çıkıyordu. Şah zamanında yurtdışında bulunan sol görüşe mensup lider kadrosundan bazılarının İran'a dönmesi de Sovyet basınında geniş şekilde yer almıştı (Mahmood, 2006). Bunlara rağmen İran tarafından, devrimden önce askeri anlamda, düşman kabul edilen Sovyetler Birliği, devrimden sonra ideolojik açıdan düşman kabul edilmişti. Sovyetler Birliği'nin devrim sonrasında İran ile yakın ilişkiler kurma amacı Humeyni'nin ABD ve Sovyet Birliği'ni İslam düşmanları olarak ilan etmesi sebebiyle karşılıksız kalmıştır. (Özbay, 2019)

1979 Temmuz ayından itibaren ilişkiler kötü gitmeye başlamıştı. Ağustos ayında İran 'da Devrim Muhafızlarının Tudeh 'in yayın organının bürosunu basması ve Tudeh hareketini kanun dışı ilan etmesi ve Sovyetlere gaz taşıyan bir boru hattının iptal edilmesi Sovyetlerin büyük tepkisine yol açtı. Sovyet basınında aylardır süren Humeyni'ye ve İran Devrimi'ne yönelik övgü dolu ifadeler yerini birden sert eleştirilere bıraktı. Sovyetlerle İran arasındaki ilişkilerin bozulması sadece İran 'ın Tudeh ve diğer sol fraksiyonlu gruplara karşı cephe almasıyla sınırlı değildi. Sovyetlerin Afganistan'ı işgali de iki ülkenin ilişkilerinin daha da bozulmasına yol açtı (Gündoğan, 2016).

Sovyetler Birliği Aralık 1979'da Afganistan'ı işgal ettiğinde, İran'daki İslami Devrim henüz bir yılını bile bitirmemişti. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali Kasım Ayı içerisinde Humeyni yanlısı İran'lı bir grubun ABD Elçiliği'ni basarak ABD yetkilisi olan onlarca kişiyi rehin almasının hemen akabinde gerçekleşti. Olayların işleyiş seyrine ve zamanlamasına baktığımızda; Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal ederken, yaşanan bu olayları ve İran 'ın yaşadığı farklı iç politik sorunları iyi analiz ettiğini düşünebiliriz. İç ve dış politika açısından sorunsuz bir İran 'ın, Afganistan gibi Müslüman bir ülkenin işgaline karşı vereceği tepki şüphesiz ki Sovyetler Birliğinin işine gelmeyecekti. Ayrıca işgalin İran'ı ilgilendiren özel bir nedeni de Sovyetlerin Afganistan'a yerleşmesi, tarih boyunca kuzeyden her zaman tehdit altında kalan İran 'ın aynı tehditle doğudan da kuşatılması anlamına gelmesidir. Afganistan'ın Sovyetler

Birliği tarafından işgali, İnan'ı dış politikada yeni bir duruma getirmiştir. Humeyni, şah Doneminde İnan'a karşı izlediği tutum ve yaşanmakta olan rehine krizi nedeniyle Amerika'yı "Büyük şeytan" ilan ederken Afganistan'ın işgalinden dolayı da Sovyetler Birliğini "Allahsız" diye lanse ediyordu. Ancak İnan'lı yoneticiler ABD'den sonra Sovyetlere karşı da cephe almaktan kaınmadılar ve Afganistan'ın işgaline tepki gostermekte diğer İslam ülkelerinden geri kalmak niyetinde değildiler (Erkan, 2014).

1980 yılının sonbaharında, İnan-Irak Savaş'ının patlak vermesi Sovyetleri Afganistan konusunda şüphesiz rahatlatmıştır. İnan, Afganistan'ın işgali konusunda Sovyetlere karşı aldığı tavırdan vazgeçmemiş olmakla birlikte nispeten daha temkinli ve sakin bir tavır geliştirme yoluna gitmişti. 1982 Yılında, Sovyetlerle İnan arasında imzalanan bir anlaşma ile; Afganistan'ın işgali, tutuklanan komnstler ve Irak'a silah yardımı gibi durumların masaya yatırılması, krizlerden sonra ilk yumuşama işareti anlamına geliyordu. Anlaşmada Sovyetlerin desteği ile şah zamanında başlatılan fakat devrim nedeniyle durmuş olan termik santrallerin tamamlanması konuşulmuştu (Keskin, 2008).

Evet, İnan ve Irak arasında yaşanan savaş, Sovyetler Birliği ve İnan arasındaki diplomatik ilişkiyi etkileyen hususlardan birisidir. İslam Devriminden sonra ABD ile olan tüm ilişkilerini donduran İnan Sovyetler Birliği için kazanılması gereken bir müttefik gornmnde ydi. Bu nedenle Irak İnan'a saldırıdığında Sovyetler Birliği bu saldırının derhal durdurulması gerektiği yonnde tavır almıştı. Ancak yukarıda belirtildiği üzere Humeyni'nin Sovyetler Birliği konusundaki uzlaşmaz açıklamalarına karşı Irak'a comerte silah yardımında bulunmaya başlamıştır. Irak'a yapılan bu yardımların bir diğer sebebi ise Saddam'ın ABD ile arasına mesafe koyan ve ABD'nin İnan'a da silah yardımı yaptığına dair açıklamalarıdır. Bu açıdan bakıldığında Sovyetler Birliği, ABD ile olan ilişkileri yıpranan ülkelerle vakit kaybetmeden diyaloga girme ve onlarla ilişki geliştirme politikası uyguladığı gorlmektedir. İnan ise Sovyetler Birliği ile arasındaki soğuk ilişkinin kendisine zarar verdiğini gorek yeniden pragmatik bir dış politikaya donme sinyalleri vererek Sovyetler Birliği ile birtakım goruşmeler gerçekleştirmiştir. Ancak Afganistan'daki durum Sovyetler açısından kritikti ve İnan'ın bu konuya bakışı Sovyetler için dezavantajlıydı. Ayrıca İnan ve Irak arasında süren savaş iki ülkeyi Sovyetler Birliğine silah ve mühimmat konusunda mahkûm etmekteydi. Bu sebeplerden dolayı Sovyetler Birliği savaşın devamlılığından yana bir diplomasi izlemekteydi. Donemin hassas dengeleri ve

özellikle Irak ile girdiği savaş nedeniyle İran, Sovyetler Birliğini karşısına almak istememiştir. Öyle ki; İran, devrim ihracı politikasının en revaçta olduğu bu dönemde bile Humeyni'nin "dinsiz komünistler" olarak nitelendiği Sovyetler Birliği'nin boyunduruğu altında kalan Orta Asyalı ve Kafkasyalı Müslümanlarla ilgilenmemiştir. Humeyni'nin kurduğu yeni rejimin sloganlarından birisi de "Ne Doğu Ne Batı" söylemiydi. Bu söylem devrimden sonra oluşan rejimin Sovyetler Birliği ve ABD için kullandığı idealist bir algı yönetimi yöntemi idi. Yukarıda ana hatları ile değinildiği üzere İran'ın bu idealist söylemlerinin arkasında durduğunu söylemek pek doğru gözükmemektedir.

Humeyni döneminde İran ve Sovyetler Birliği bir yandan ilişkilerini geliştirmenin yolunu ararken bir yandan da birbirlerine karşı temkinli olmayı elden bırakmamışlardır. İran'ın Sovyetler ile geliştirdiği ilişkilerini bazı kesimler "Ne Doğu ne Batı" politikasının artık işlevini yitirdiği şeklinde yorumlamıştır. Bu tür eleştirilerin dozu gittikçe artmış ve İran Dışişleri Bakanı Velayetî basın yayın organları aracılığı ile bu sloganın amacının yabancı hâkimiyetinin reddedilmesi olduğunu ve iletişimi tamamen kesmek manasına gelmeyeceği söyleyerek Moskova ile olan ilişkileri savunmak zorunda kalmıştır.

Karşılıklı olarak değişken durumlara sahne olan bu tarihsel ilişkilerin devamı içerisinde Humeynî, 1 Ocak 1989 tarihinde, Sovyet Lider Gorbaçov'u İslam'a davet eden bir mektup yazmış ve komünist sistemin artık son zamanlarını yaşadığını ifade etmiştir. İran ile Rusya arasındaki yüzyıllar süren istikrarsız ilişki 1989 yılı başlarında SSCB Dışişleri Bakanı Eduard Şevardnadze'nin Tahran'a bir ziyaret gerçekleştirerek Humeynî ile görüşmesi ile iki ülke ilişkilerini daha istikrarlı hale getirecek ortak bir zemin hazırlamıştır. 1989 yılı içerisinde Humeyni'nin özel mesajı ile SSCB'yi ziyaret eden Meclis Başkanı Rafsanjanî, Gorbaçov ile görüşmüş ve bu görüşmede daha çok askerî alanlarda olmak üzere toplam değeri 5,1 milyar doları bulan dört önemli anlaşma imzalanmıştır. (Oğan, 2008: 183).

5.1.5. İran Mısır ilişkileri

İran İslam devriminden sonra İran'ın temel jeopolitik bakış açısını oluşturan unsurun Şiiilik olduğunu, bu ideal bakış açısının coğrafyanın ve değişen dengelerin dayattığı gerçeklikleri göz ardı etmeden uygulanmaya çalışıldığını belirtmiştik. Fakat şu söylenebilir; İran diplomasisi dini hassasiyetleri merkeze alarak oluşturulur ve mevcut

şartlara göre esneyerek reel politik düzleme oturur. Bu açıdan, İran'ın herhangi bir ülke ile olan ilişkilerini incelerken bahse konu ülkenin dini yapısının niteliği önem taşımaktadır. Şiilik ekolünün Mısır üzerindeki etkisi yeni bir sayılabilecek bir durum değildir. 969 yılından 1171 yılına kadar Mısır'da Şii bir hanedanı (Fatımiler) hüküm sürmüştür. Bu durum Mısır'ın kültürel genetiğine muhakkak birtakım kodlar eklemiştir ancak bunun buradaki Şiiliğin İran ile doğrudan bir ilgisi bulunmamaktadır. Hanedan ve onunla Şiiliğin tüm izleri 16. yüzyılın başında Safevîler'in İran'da merkezî bir Şiî devleti kurmasından yüzyıllar önce kaybolmuştur. Bu dönemden sonra, İran ve Mısır aralarında fazla bir etkileşim olmaksızın birlikte var olagelmüşlerdir. (Ahavi, 2019)

1940'ların sonlarında Şiilik ve Sünnilik arasında yakınlaşmayı meydana getirecek bir hareketlilik yaşanmış ve bu hareketlilik Şiilerin “merci-i taklid” olan Ayetullah Muhammed Hüseyin Brucerdi'nin çabaları ile hayata geçirilmiştir. Mısır'da ise bu çaba, Ezher Şeyhi Abdülmecid Salim ve çok sayıda öğrencisi ve Müslüman Kardeşler'in lideri olan Hasan el-Benna tarafından destek görmüştür. Şiî-Sünnî yakınlaşmasını kurumsallaştırmak için 1947 yılında Kahire'de Mezhep el-İslâmiyye adında bir kurum oluşturulmuştur. Ancak Ezher'in önde gelenlerinin tamamı da böyle bir yakınlaşmaya destek olmamıştır. 1 Ekim 1958 tarihinde Şaltut, İmâmiyye Şia'sının İslam'ın müspet bir ekolü olduğunu bildiren bir fetva yayımlamış ve fetvanın hemen sonrasında Ezher'de bir Şiî fıkıh okulu oluşturulmuştur. 1962 yılı mart ayındaki ölümüne kadar Brucerdi de Şiî-Sünnî yakınlaşması çalışmalarına aktif bir katılım sağlamıştır (Şahruh, 1990).

Bahse konu gelişmeler Cemal Abdülnasır'ın Arap milliyetçiliğiyle İran'ın Batı yanlısı tavrı arasındaki çatışma atmosferinde gerçekleşmiştir. 1960 yılı temmuz ayında Mısır, İran'ın İsrail'i tanınması sebebiyle, İran ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir. Ağustos ayında Ezher'de yapılan bir toplantıda, bütün Müslümanları İsrail yanlısı politikası nedeniyle İran Şahına karşı cihad tavrı almaya çağıran bir bildiri yayımlamıştır. Üç yıl sonra Şah, “Beyaz Devrim'i” hayata geçirmiştir. Çalışmamızın ilgili bölümünde bahsedildiği üzere bu durum, o zamanlar çok fazla tanınmayan Humeyni'nin önderliğinde geniş bir muhalif tepkiye sebep olmuştur. Humeynî hem bu reformları hem de Şah'ın İsrail ve ABD ile ilişkilerini kınamıştır. İran'daki bu muhalefetle Nasır'ın Şah'a karşı başlattığı milliyetçi Arap kampanyası arasındaki çıkar birlikteliği

İran Şiiliği Arap Sünniliği arasında ortak bir paydanın meydana gelmesine ortam hazırlamıştır (İnayet 1995: 95).

İran Devrimine en kuvvetli destek, Müslüman Kardeşler 'den gelmiştir. Devrimin bölgesel ve global etkileri konusundaki bakış açısıyla İran'daki İslam devrimine desteklerini belirten Müslüman Kardeşler "Devrimin, kafalardaki çağdaş siyasal güçleri ve onların siyasî teorileri değiştireceğini" iddia etmiştir. Müslüman Kardeşlere göre, Kuran'da referansı olan 'istişare emri' Şah tarafından reddedildi. Ayrıca İslam Peygamber'inin lanetlediği bir şekilde davranan her yönetim zelil olmaya mahkûmdu, şayet Müslümanlar böyle bir rejimi devirirlerse ve ulemaya, aydınlara yani İslam'a layık olanlara itaat etmeye ant içerlerse dünyanın her yerindeki Müslümanların ortak görevleri onları desteklemektir. (Ahavi, 1990).

Mısır'da Humeyni hareketi gibi bir organizasyonun hiçbir zaman var olmadığı gerçekliğinin gölgesinde, İran Devrimi Mısır'daki İslamî hareketlerin daha aktif hale gelmesine vesile niteliğinde olmuştur. Bu açıdan, Mısır'da zaten hali hazırda var olan İslami ekoller İran Devriminden güç almışlardır denilebilir. Mısır'da İran Devrimi'nden en çok Müslüman Kardeşler ve radikal İslamî gruplar etkilenmiştir. Ayrıca İran'a sempatiyle bakan entelektüel çevrelerin İran üzerine yaptıkları nitelikli araştırmaların yayımlanmasıyla, toplumda İran'a sıcak bakmayan nitelikli ve eğitilmiş kesimlerin görüşleri de değişmeye başlamıştır. Mısır devlet başkanı Enver Sedat'ın bir suikasta kurban gitmesi sonrasında, Humeyni rejiminin Şah'a karşı yürüttü mücadeleyi akıllara getirmiş ve Humeyni sempatisi Mısır'lı İslami çevreleri zan altında bırakmıştır.

5.1.6. İran-Türkiye ilişkileri

Tarihsel perspektiften baktığımız zaman; iki devlet arasındaki ilişkilerin ideolojilerin, rejimlerin ve liderlerin jeopolitik nedenlerden kaynaklandığını söylenebilmektedir. Türk-İran jeopolitiği arasında yapılacak bir mukayesenin hem İran'ın jeopolitik özelliklerini hem de Türk-İran ilişkilerinin coğrafi zorunluluk alanlarını ortaya koyabileceği söylenebilir. İran da Türkiye gibi Asya-Avrupa güney bağlantısının geçiş güzergahında bulunmaktadır ve bu iki ülke kuzeyde Rusya'nın sağladığı geçişin alternatifini güneyde daha karmaşık ve iç içe bir doğal coğrafya üzerinden birlikte sağlamaktadır. Her iki ülke de Avrasya kıtasının kuzey ve güney geçiş hattını oluşturan Kafkaslar ile direkt olarak sınıra sahiptir ve Türkiye bu kuzey ve güney hattının batı

yakasını oluşturan Balkanlara, İran da doğu tarafını oluşturan Orta Asya-Afgan-Hint hattına sınırdır. Avrasya'nın dört önemli iç denizi ve körfezinden ikisinin bağlantısı Türkiye üzerinden (Karadeniz ve Akdeniz), diğer ikisinin bağlantısı ise İran (Hazar Denizi ve Basra Körfezi) üzerinden sağlanmaktadır. Her ikisi de temel özellikleri itibarıyla Batı Asya gücü olan bu iki ülkeden Türkiye Güney Avrupa, İran ise Güney Asya ile direkt olarak irtibatlıdır ki bu Avrasya kıtasının güney bağlantıları açısından çok önemlidir. Bu çerçevede Türkiye Avrasya ana kıtasının kesişim alanında bulunan Ortadoğu bölgesinin Avrupa bağlantısını, İran ise Asya bağlantısını oluşturmaktadır. Avrasya ana kıtası için geliştirilen jeopolitik terminoloji kullanılarak bir tanımlama yapılırsa Rimland'ın (kenar kuşak) merkezî hattını meydana getiren bu iki devlet Heartland'a (mihver alan) egemen olan gücün (Rusya) ilgisini ve baskısını sürekli olarak hissetmişlerdir ki bu durum iki ülkenin her dönemdeki siyasî ve stratejik tercihlerine yansımıştır (Davutoğlu, 2014).

Bu jeopolitik özellikler Türkiye ile İran'ı stratejik anlamda birbirine bağımlı hale getirmiştir. Anadolu'nun Balkanlar ile olan irtibatı da düşünüldüğünde Avrasya kıtasının güney kuşağını oluşturan büyük siyasî yapılar bu bağımlılığı stratejik bütünlüğe dönüştürebildikleri kadar başarılı olmuşlardır. Perslerden Büyük İskender'e, Bizans'tan Samanilere Selçuklulara, Osmanlı Devletinden Safevîlere kadar uzanan bölgenin tarihi, Balkanlar- Anadolu-İran hattının karşılıklı diplomasinin eseridir (Davutoğlu, 2014). Tarihî ve coğrafi açıdan düşünüldüğünde Osmanlı/Türkiye ve Safevî/İran ilişkisi Almanya-Fransa ilişkisine benzemektedir. Jeokültürel ve jeopolitik anlamda aynı düzlemde bulunan bu devletlerin kaderleri şartlar ne olursa olsun birbirlerinden tamamen ayrı düşünülemez (Davutoğlu, 2014). Büyüklükleri geniş bir alanda her iki tarafa da iş birliği fırsatı ve ihtiyacı sunmaktadır. İran, Türkiye için Orta Asya karayolu ulaşımı fırsatı sunarken, Türkiye ise İran için Avrupa'ya açılan güzergahtır. Jeopolitik konumları, her iki ülke açısından önemli bir stratejik kıymet oluşturmaktadır. İran'ın, doğal kaynaklarını Türkiye üzerinden Avrupa pazarlarına sunma imkânı varken, Türkiye de İran vasıtası ile Orta Asya ile farklı ekonomik ilişkiler kurma potansiyeline sahiptir. Bu durum her ülkeye çeşitli stratejik, jeopolitik ve ekonomik avantajlar ve bölgesel olaylarda kendine has etkinlik imkânları sunmaktadır (Keskin, 2008).

İran ve Türkiye Doğu Anadolu-Azerbaycan ve Irak-Batı İran hatları üzerinde bir açıdan dinî ve siyasî başka bir açıdan ise stratejik ve malî sebeplerle toprak kazanma

amaçlı mücadelelerini 19. yüzyılın başlarına kadar sürdürmüşlerdir. Osmanlılar için Azerbaycan ve Kafkasya, İran için Irak hedef durumunda olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti dönemi Türkiye-İran diyalogunda ise Şah ya da Humeynî rejimi ayrımı olmaksızın iki temel boyut ortaya çıkmıştır: ilki Sadabad Paketi ile başlayıp Bağdat Paketi, CENTO, RCD ve EİT çizgisinde devam eden siyasî ve iktisadî -bir ölçülerde de güvenlik- iş birliği boyutu; diğeri genellikle Kürtler ve ideolojik konular üzerinde gelişen rekabet boyutudur. Bunlara ABD-Rusya gerilimi sonrasında yeni meseleler (Orta Asya, Kafkasya, Kuzey Irak) de eklenmiştir.

Musaddık dönemi Türkiye-İran ilişkilerinin bozulduğu ve diplomasi gerildiği bir dönem olmuştur. Musaddık'ın Batı karşıtlığı Türkiye aleyhtarlığı olarak değerlendiren Türkiye, Musaddık'ın politikalarının ülkeyi Batı ekseninden koparacağı ve Sovyetler Birliği etkisine kaydıracağından endişe ederek Musaddık hükûmetine karşı tavır almıştır. Türkiye Musaddık politikalarına bir Sovyet komplosu olarak bakmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin petrol meselesinin gündeme getirildiği uluslararası platformlarda İngiltere'yi desteklemesi iki ülke arasındaki ilişkileri en alt seviyeye düşürülmüş ve yeni "basın savaşlarına" yol açmıştır. Bu dönemde Türkiye İran'a uygulanan petrol ambargosuna da uymuştur (Çetinsaya, 2008). Dolayısıyla Musaddık'ın iktidarı elinde bulundurduğu dönem boyunca Türk-İran ilişkileri olumsuz bir seyir izlemiştir. Musaddık'ın CIA destekli bir darbeyle devrilmesi ve Muhammed Rıza Pehlevi'nin tekrar başa gelmesiyle birlikte ilişkiler eski olumlu seyrine geri dönmüştür (Bulut, 2009).

Batılılaşma süreçlerinde benzer durumları tecrübe eden Türkiye ile İran arasındaki rekabet siyasî ve ideolojik alanda devam etmiştir. 1970'li yıllarda her iki ülkede gerçekleşen kitle hareketleri İran'da 1979 yılında gerçekleşen bir devrime, Türkiye'de ise 1980 yılında gerçekleşen askerî müdahaleye yol açmıştır. Ancak siyasî durumlar ne olursa olsun İran'ın kadim devlet geleneği ve devletin refleksi devamlılık arz etmiştir. 1979 Devriminden sonra sistem içinde gerçekleşen radikal değişiklik, ideolojik bakış açısını değiştirmiş olsa da İran jeopolitiğindeki süreklilik farklı şekillerde de olsa devam etmiştir.

Türkiye, İran İslam Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden birkaç gün sonra, yani 13 Şubat 1979 tarihinde, yeni rejimi tanıdığını duyurmuştur (Aljazeera Turk, 2019). Bu durum, Türkiye'nin İran'a bakışının olumlu olduğunu ve geçmiş dönemlerden kalan sorunların çözülebileceği umudunun var olduğunu gösteriyordu. Zira, Şah döneminde

İran'ın Kürtlere yönelik izlediği politika ve dış politikada izlediği milliyetçi çizgi Türkiye'yi ziyadesiyle rahatsız ediyordu. Türkiye, iç ve dış politika tercihleri anlamında sürekli olarak Şah'a ve CENTO'ya eleştirilerde bulunmaktaydı. Bu yüzden Türkiye açısından, bağımsız, bağlantısız ve bölünmemiş bir İran'ın ortaya çıkması çıkarlar açısından daha avantajlı görülmekteydi. Ayrıca Türkiye'nin diğer bir endişesi, I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı sonrasında bir iç savaş sonucu İran'ın parçalanmasıydı. Böyle bir senaryo, İran'daki Sovyetler Birliği nüfuzunun artmasına ya da İran'da oluşabilecek bir Kürt ayrılıkçı hareketinin Türkiye'yi etkilemesine yol açabilirdi. Bu yüzden Türkiye, devrim sonrası yeni İran rejiminin Kürt nüfusu ile ilgili politikalarını yakından izlemiştir. Diğer taraftan, izole edilmek suretiyle zayıf düşürülmüş olan İran Türkiye'nin zor durumda olan ekonomisi için iyi bir ekonomik ortak olabilirdi. Bunlara ek olarak bölgesel bir güç olma potansiyeli olan Türkiye, İran'ın bölge siyasetinde prestij ve güç kaybetmesinden memnundu. Bahsedilen bu faktörler Batı yanlısı, seküler Türkiye ile İslamcı ve Batı karşıtı İran arasındaki ilişkileri gelişmesinde farklı önem derecelerinde rol oynamıştır.

Batı'ya ve karşı şiddetli bir öfke besleyen İran İslam Cumhuriyeti, söz konusu ülkelerle ve onların bağlı oldukları kurumlarla ilişkilerini tamamen koparmak istemiştir. Böylece yeni rejim, 11 Mart 1979 günü İran'ın CENTO'dan ayrıldığını ilan etmiştir. İran'ın RCD'de (Kalkınma İçin Bölgesel İş birliği) kalacağını belirtmesi ise Türkiye tarafından olumlu bir durum olarak algılanmıştır. Zira, Türkiye İran ile askerî ilişkilerden ziyade ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine önem vermekteydi. Nitekim ilerleyen süreç içerisinde Pakistan ve Türkiye de CENTO'dan ayrılarak bu örgütü lağvetmişlerdir (Bulut, 2009).

Bununla birlikte, İran rejiminde oluşan, Türkiye'nin Azeri Türkleri ve milliyetçiliği destekleyecek adımlar atabileceği endişesi, ilişkileri olumsuz yönde etkileyecek bir konjonktürün oluşmasına sebep olmuştur. Ayrıca, dönemin Türk Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün'ün 1979 yılı haziran ayında İran'a gerçekleştirdiği resmî ziyarette, taraftarlarının büyük bölümünü Azerilerin oluşturduğu Ayetullah Şeriatmedâri'yi ziyaret etmesi, İran yönetiminin bu yöndeki endişelerini daha da artırmıştır (Akdevelioğlu, 2005). İlişkilerin seyrini olumsuz etkileyen bir başka sebep ise Türkiye'deki hükûmet değişikliği olmuştur. Ecevit hükûmetinin yerine göreve gelen Süleyman Demirel yönetimindeki Adalet Partisi hükümeti bariz bir şekilde ABD yanlısı politikalar üretmiş, özellikle ABD'nin Tahran Büyükelçiliği'nde yaşanan rehin

alma olayına yeni hükümet son derece sert tepki vermiştir. Türkiye, yine de ABD'nin İran'a uyguladığı ambargoya katılmayacağını açıklamış ve ABD'nin İran'a yapabileceği muhtemel bir müdahaleye destek vermeyeceğini kendi topraklarını kullandırmayacağını ilan etmiştir (Akdevelioğlu, 2005). 12 Eylül askerî darbesi öncesinde olduğu gibi bu darbe sonrasında Türkiye, İran'da olanların, İran'ın kendi iç meselesi olduğu, olumlu ya da olumsuz bir tavır almak konusunda Türkiye'ye söz hakkı düşmeyeceği minvalinde açıklamalarda bulunmuştur (Saray, 2006). 22 Eylül 1980 tarihinde patlak veren İran-İrak Savaşı, Türkiye-İran arasındaki ilişkileri olumlu manada etkilenmesi sürecini hızlandırmıştır (Akdevelioğlu, 2005).

İran Devriminden sonra Türk-İran ilişkileri ilk akla gelen tahminlerin aksine Türkiye'nin seküler, Batı yanlısı tutumundan dolayı kötü gitmemiştir. Her iki ülke arasındaki münasebet, çatışmaların ve uzlaşımın aynı zeminde ve geleneksel şekilde devam etmiş, hatta ticarî ilişkiler ivme kazanmıştır. Tarihten bu yana devamlılığı olan, iki ülke arasındaki çatışma ve iş birliği şartları İran İslam Devriminden sonra da aynı şekilde sürdürülmüştür. Diplomasi, inişli çıkışlı bir seyirle, dönemin şartları değişiklik gösterse de genel olarak aynı konular çevresinde gelişmiştir: Sınırlarla ilgili konular, azınlıklar (özellikle Kürt azınlıklar ve Azeri azınlıklar) ekonomi ve ideolojik meseleler. "Başka bir ifadeyle, devrimin yol açtığı tüm olumsuz faktörlere rağmen jeopolitik ve jeostratejik faktörler iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrini belirlemiştir" (Keskin, 2008:122)

Birbirine yanlışlayan dinî mezheplerin İran ve Türkiye arasında meydana getirdiği çatışma zeminine rağmen Türkiye ile İran arasındaki ilişkilerde devamlılığı sağlayan etkenlerin başında, iki ülkenin birbirlerini tamamlar özellikteki jeopolitiği gelmektedir. İran'ın bu dönemdeki politikalarının revizyonist görünümü olduğu, Türkiye'nin ise statükodan yana bir ülke olarak düşünülebilir. Bu dönemde tıpkı İran'ın uluslararası sistemden dışlanması gibi, Türkiye'nin de 12 Eylül askerî darbesinin etkisiyle Avrupa'dan ve uzaklaşması ve hali hazırda en önemli global tehdit olarak Sovyetler Birliğini görüyor olması ve NATO'nun stratejik alanına daha fazla yönelmesine sebep olmuştur. Esasen bu dönemde Türkiye-İran ilişkileri küresel tercihlerle bölgesel denge kurma çabaları ile geçmiştir denilebilir. Türkiye'nin 80'li yıllar boyunca, İran'dan farklı olarak, küresel dış politika tercihi anlamında ABD'ye yönelmesinin sebebiyet verdiği çatışma alanının Türk-İran ilişkilerine yansımaları olası gözükürken, ekonomik ve bölgesel zorunluluklar, tersine bir politik tercih atmosferini

beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin 1970'li yılların sonlarında yaşadığı ekonomik bunalımdan sonra takip ettiği, ihracata yönelik ekonomi politikaları, Ortadoğu piyasalarını Türkiye açısından önemli alanlar haline getirdi ve İran-Irak Savaşının sebebiyet verdiği bölgesel dengeler Türkiye'yi "aktif tarafsızlık" politikasına yöneltti (Saray, 2006).

1984 yılı Ocak ayına gelindiğinde ise İran ve Türkiye yaklaşık altı yıldır etkisini iyice yitirmeye başlayan (Milliyet, 2019) Kalkınma İçin Bölgesel İş birliği (RCD) ticaret sözleşmesini yenilemişlerdir. 1985 yılında da RCD yerine Türkiye, İran ve Pakistan arasında Ekonomik İş birliği Teşkilatı'nın (EİT) kurulması hem siyasî hem de ekonomik bakımdan önemli bir gelişme olarak kayıtlara geçmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, 2019) İran zaman zaman EİT'in sadece bir ekonomik iş birliği teşkilatı olarak kalmayıp Tahran merkezli siyasî ve askerî özellikleri de olan bir bölgesel organizasyona dönüştürülmesine dair taleplerini dile getirmiş olsa da Türkiye dahil olmak üzere diğer devletler bu talebe karşılık vermemişlerdir. Bu dönemde Türkiye ile İran arasında enerji sahasındaki ilişkiler de olumlu bir seyir izlemiş ve 1986 yılında Kuzistan'dan İskenderun'a uzanacak bir petrol boru hattının inşasına dair anlaşma imzalanmıştır (Keneş, 2011). İran-Irak Savaşı boyunca Türkiye ve İran ilişkilerin çatışmasız bir biçimde ilerlemesinde yana olsalar dahi, İran bazen beklenmedik ekonomik taktikler uygulayarak Türkiye'ye baskı kurmaya çalışmıştır. Örnek olarak: Türkiye'den daha önceden aldığı ve hali hazırda alabileceği bazı malları bazen kasten farklı ülkelerden alan İran, Türkiye'ye, vazgeçilmez olmadığı ya da kendisinin alternatifler oluşturup bu alternatifleri değerlendirebilecek kapasitede olduğuna dair bazı mesajlar vermeye çalışmış ve bu mesajlar aracılığı ile denge kurma yoluna gitmiştir.

1988 yılı ağustos ayında İran-Irak Savaşının sona ermesiyle birlikte iki ülke arasında o güne kadar zaten var olan ve genellikle ekonomik kaygılarla ertelenmiş problemler hızla gün yüzüne çıkarak belirginleşmiş, şiddetli krizler yaşanmasına sebep olmuştur. Bu yoğun kriz dönemi, Türkiye'deki İran Büyükelçisinin ülkesine dönüşü ile son bulmuştur. İran Devriminden sonraki dönemde Türk-İran ilişkilerinin inişli çıkışlı bir seyir izlemesinde iki ülkenin karşılıklı sorumluluğu bulunmaktaydı. Humeyni'nin devrim ihracı çabaları, Türkiye'deki İran rejimi muhalifleri, İran-Irak Savaşı, bazı Türk aydınlara düzenlenen suikastlarda İran etkisinin olduğuna dair şüpheler, (Hürriyet, 2019) İran'ın doğal kaynaklarından elde ettiği gelirlerinin büyük bir kısmını

silahlanmaya akıtması, bölgedeki Şiî nüfuzunu artırma gayreti, Lübnan’da ve Körfez ülkelerinde kendisine yakın gruplar aracılığı ile manipülasyonlara kalkışması ve Kürt sorununda tutarsız tavırlar sergilemesi Ankara ile Tahran arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur. Tahran’dan bakıldığında ise Ankara’nın Batı ekseninde yer alması, Brüksel ve Washington’a karşı direnç göstermemesi, ilişkilerdeki en sorunlu alanlar olarak görülmüştür. Yukarıda belirtildiği üzere; Türkiye topraklarının İran aleyhine kullanılmayacağına dair Türkiye’nin verdiği güvenceler İran’da belli bir rahatlamaya vesile olmuş olsa da ülkede bulunan hatırı sayılır miktardaki Azeri nüfusun yumuşak karnı olduğunun farkında olan İran, Türkiye’nin Orta Asya’ya doğrudan açılmasını engellemede Rusya ve Ermenistan ile yakın ilişkilere girmekten kaçınmamıştır (Öğütçü, 2008). Son belirtilen hususta Rus jeopolitikçi A. Dugin’ in NATO’nun güçlü karakolu olan Türkiye’nin Asya’ya açılan kapısının Ermenistan olduğunu ve bu ülke ile olan ilişkilerin bu açıdan önem arz ettiğini belirtmiş olması Rusya ve İran’ın Türkiye’nin başını ağrıtan Ermenistan meselesine bakışlarının paralel olduğunu göstermektedir. Ayrıca Dugin, tıpkı Türkiye’nin Çeçenleri desteklediği gibi Rusya’nın da Türkiye’nin güneydoğu bölgesindeki PKK militanlarını desteklemesinin Rusya’nın menfaatine bir durum teşkil edeceğini belirtmiştir. Kürt meselesindeki ikili tavırları göz önünde bulundurulduğunda İran’ın bu konuda da Rusya ile çıkar ortaklığının bulunduğunu çıkarsamak yanlış olmayacaktır. Zaten Dugin bu açıklamaları yaptıktan sonra İran’ın jeopolitik ve jeostratejik gücünün Rusya’nın menfaatleri açısından kullanışlı bir argüman olduğunu belirtmekte ve İran’ı, Rusya’nın Ortadoğu’daki “Doğal Müttefiki” olarak nitelemektedir. (Dugin, 2016).

İran’ da yer alan ve özellikle Azerbaycan ve Türkmenlerden oluşan unsurları, bu ülkenin Türk Cumhuriyetlerine yönelik tavırlarında sorunlar meydana getirmektedir (Erol 2010: 439). Kafkaslarda İran’ ın politikalarını belirleyen hususlar Türkiye ve Rusya’nın bölge politikalarıyla Azerbaycan’ın yönelimlerinden oluşmuştur. Kafkaslarda İran’ ın Türkiye’nin lehine olacak durumlardan endişe ettiği, bunun aynı kaygıyı taşıyan Rusya ile jeopolitik bir uzlaşmaya sebebiyet verdiği ifade edilebilir. İran ‘da nüfusun büyük bir bölümünü meydana getiren Güney Azerbaycan’ı Kafkaslar konusunda belirleyici hale getiren, Güney Azerbaycan meselesinin gelecekte alacağı önemdir (Sinkaya 2012). Bu gelişmeler öncelikle Azerbaycan Cumhuriyeti olmak üzere İran, Türkiye ve Rusya’nın bölgesel politikalarını belirlemektedir.

Evet, bu dönemde özellikle ABD merkezli olarak ortaya konan Azerbaycan'ın parçalanmasına yönelik senaryolara Türkiye temkinli bir tavır göstermiş ve bu tavrı küresel ve bölgesel alternatifler arasında korumaya çalıştığı dengenin bir yansıması olarak görmüştür (Davutoğlu, 2014). Bu konuda Türkiye'den kaynaklanan bir milliyetçi destek olmamasına karşın Türkiye'nin ABD bloğuna yakın jeopolitik bakışı İran'ı sürekli tedirgin etmiştir. Bu yüzden de kendi bölgesindeki Türk unsurlara yönelik baskıcı tavırlar geliştirmiştir. Mesela, Farsçanın yanı sıra kendi anadillerini de kullanmak isteyen Güney Azerbaycan Türkleri ile Horasan'da yaşayan Türkmenler, Devrim Muhafızları tarafından cezalandırılmışlardır. Devrim Muhafızları, özellikle Türkmenlere karşı son derece sert davranmış, Kümbeti Kavas'ta yüzlerce Türkmen katledilmiştir (Saray, 2006).

“Türkiye'nin barışa yönelik politikalarına rağmen Humeynî rejimi Türkiye'ye aynı iyi niyetlerle yanıt vermemiştir” (Koru, 1990). Bu sayede İran İslam Devrimi'nin Türkiye'deki İslamcılar üzerinde bazı etkileri olmuştur. İran rejimi Türkiye'nin laik kurumlarına ve Türkiye'nin Batı yanlısı dış politikasına karşı Türk kamuoyuna etki etmeye çalışmıştır. Laik Türk devletinin icraatlarının Müslüman halkın tercihlerini ters olduğuna dair propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur. Liderler, yaptıkları açıklamalarla Türkiye'ye ve en önemli kurucu önderlerinden biri olan Mustafa Kemal'e karşı saygı sınırını hiçe sayan ifadeler kullanmışlardır (Saray, 2006)

Gerilimlerin yaşandığı Türkiye İran ilişkilerine itidalli yaklaşma gayretinde olan Başbakan Turgut Özal, Şubat 1988 tarihinde İran'a resmî bir ziyarette bulunmuştur. Nispeten sakinleşen ilişkiler neticesinde Ocak 1989 tarihinde Türkiye ile İran arasındaki sınır güvenliği, terörizme karşı birlikte hareket etme, suçluların karşılıklı olarak iadesi ve sınır bölgelerinin kontrolünün iyileştirilmesi gibi konulara dair fikir alışverişinde bulunulmak amacıyla bir güvenlik zirvesi yapılması kararlaştırılmıştır (Olson, 2005). Ancak çok zaman geçmeden, 12 Mart 1989 tarihinde, Ankara ve İstanbul'da ele geçirilen bazı İran uyruklu kişiler “Humeynî için savaşıyoruz” sloganları attıklarından dolayı tutuklanmışlardır. Bu duruma misilleme olarak düşünülebilecek nitelikte bir karar 21 Mart tarihinde İran Meclisinden gelmiş ve kadınların Türkiye'deki giyim kuşamları ile ilgili yasağı (başörtüsü yasağını) eleştirilerek Türkiye ile siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkilerin tekrardan gözden geçirilmesi istenmiştir (Saray, 2006). Humeynî İran radyosunda bir konuşma yaparak “Dünya Müslümanları Türkiye başörtüsü yasağı getiren Cumhurbaşkanı Kenan

Evren'e niçin sessiz kaldılar?" diyerek bu yasadışı uygulamaya tepki göstermiştir. Kenan Evrenin ise İran'da gerçekleşen devrimin Türkiye'deki İslamcılara harekete geçirebileceğini ve bu durumun Türkiye için istenilen bir durum olmadığını ifade ediyordu (Yenişafak, 2019)

İran'ın Türk kamuoyunu etkilemek amacıyla giriştiği çabaların pek başarılı olduğu söylenemez, bu çabalar sadece İslamcı hareketlerin aşırı unsurlarına moral ve cesaret aşılamıştır denilebilir. Örneğin İslami Büyük Doğu Akıncıları Cephesi (İBDA-C) İran Devrimi'ni eleştiriyordu. Sünni İslam 'ın sert bir tavrını benimseyen bu gruba göre Şia'nın savunulacak bir tarafı yoktu. Onlara göre, bugün İran' da kılıklar tamamen değişmiş olmasına rağmen İranlıların ruhunda o devrim gerçekleşmemiştir. Şah Dönemi'nin İranlısıyla İslam Devrimi sonrası İranlısı, ruh itibarıyla köklü demeyi hakedecek bir değişim yaşamamış olduğu gibi, kimi alanlarda geriye sayma başlamıştır (Çakır, 2017).

İran-Türkiye arasında jeopolitik çatışmalara sebep olan bıçak sırtı konulardan olan "Kürt Demografisi" için ayrı bir parantez açmakta fayda vardır. İran nüfusunun yaklaşık %10'u Sünni Kürtlerden oluşmaktadır (CIA Library, 2019) 1979 İran Devrimi, İran yönetiminin Kürtlerle olan ilişkilerinde yeni bir dönem başlatmıştır. Şah'ın baskılarından ve otoriter yönetiminden kaçıp çalışmalarını yurtdışında sürdüren İKDP (İran Kürdistan Demokrat Partisi) lideri Abdurrahman Kasımlı ve çeşitli sebeplerle yurt dışında bulunan diğer Kürt liderlerin Devrimden sonra ülkeye dönüşü, Kürt siyasi hareketini yeniden aktif hale getirmiştir. İKDP İran'a döndükten sonra, Humeyni'den birkaç maddelik talepte bulunmuş ve o dönem federal İran içerisinde bütün Kürtlerin tek bir eyalette birleştirilerek Kürtlere özerklik verilmesini istemiştir. Büyük çoğunluğu Sünni Müslüman olan Kürtlerin bu talepleri, Humeynî tarafından kabul edilemez olarak nitelenmiş ve bu istekleri reddetmiştir, Kürtlerin taleplerinin yerine getirilmemesi ve devrim muhaliflerinin kışkırtmaları üzerine tarihinde Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde, Maku'nun güneyi, Loristan ve Kuzistan 'ın kuzey bölgeleri (Yeğin, 2013) karışıklıklar yaşanmaya başlamıştır. Bu ortamdan istifade etmek isteyen İKDP, özerklik ve ilerleyen safhalarda bağımsızlık verilmesi talebiyle büyük bir ayaklanma başlatmıştır. Humeynî rejimi 1983 yılına kadar süren bu olayları kontrol altına almakta çok zorlanmıştır (Global Security, 2019) Devrim sonrasında İran'daki Kürtler arasında nüfuz sahibi olan diğer bir grup da "Marksist" olarak nitelendirilebilecek olan İran Kürdistan Emekçiler Birliği (KOMALA)

olmuştur. Çin, Sovyetler Birliği, Küba gibi komünist rejimlerle irtibatı olmayan Komala hep bağımsız duruşunu korumaya çalışmıştır. Komala, TAKISH isimli örgüt hücreleri kurmuş, propaganda yapmak amacıyla bazı yayınlar çıkarmış ve radyo yayınlarının yanı sıra Kürtçe aylık dergiler yayımlamıştır. Komala'nın askerî kanadını ise yine kendisinin peşmerge gücü temsil etmiştir. Türkiye'nin laik yönetim anlayışına karşı olan Humeyni, buna rağmen İran devrimin ilk yılları da dahil olmak üzere, Türkiye Kürtlerini Türk Devleti aleyhine kışkırtmak gibi bir faaliyete giriştiğine dair bir delil mevcut değildir. Buna karşılık, Kürt sorunu sebebiyle bozulan İran-İrak ilişkileri Türk-İran ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Ancak her ne kadar İran, kendi devrimini komşusu Türkiye'ye ihraç etmek için Türkiye'deki Kürt demografisini kullanmaya yönelik iddialar ispatlanmamış olsa da iki ülke arasındaki ilişkilerin iyi gitmediği bir durumda, İran'ın Türkiye'deki Kürtleri, Türkiye aleyhine harekete geçirmek için çaba sarf edeceği ihtimali, Türkiye tarafından sürekli bir tehdit olarak algılanmaktadır. Şüphesiz ki İran-İrak Savaşı boyunca Irak'ın Kuzeyinde meydana gelen olaylar ve Türkiye'de aynı zamanda PKK'nın ortaya çıkması, Türkiye-İran ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. 1983 yılından itibaren İran ordusunun Kuzey Irak'a girmesi ve Irak'a karşı Iraklı Kürt gruplarla iş birliği içinde olması Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Bu sebepten, Türkiye-İran ilişkilerinde gerginlik yaşanmıştır. Türkiye-İran ilişkilerindeki bir başka çatıma konusu, 80'li yılların ortalarından itibaren başlayan PKK eylemlerinin gerçekleştirilmesi için İran sınırının PKK'lılar tarafından kullandığı iddiaları olmuştur. Türkiye'nin kabul edemeyeceği bu durum karşısında, Türkiye'nin Irak'ın Kuzeyindeki PKK hedeflerini vurarak kendi adına önlem alma düşüncesi de İran'ı rahatsız etmiştir (İzzeti, 2006).

5.1.7. İran-ABD ilişkileri

En büyük petrol üreticilerinden biri olan ABD, İran'ın da içinde bulunduğu Körfez bölgesindeki petrolün işlenmesi ile yakından ilgilenmekte ve enerji trafiğinin organize etmek istemekteydi. 40'lı yıllarda Arabistan Yarımadası'nın enerji kaynaklarının devasa miktarlarda olduğu anlaşılmış, hatta bölgenin petrol rezervleri ABD yönetimi tarafından "eşsiz bir stratejik güç kaynağı ve tarihin en büyük maddî mükâfatı" olarak nitelendirilmiştir (Keneş, 2011).

Yukarıda verilen bilgiler eşliğinde düşünüldüğünde, ABD'nin İran'a karşı izlediği politikaları bu ülkenin diğer Ortadoğu ve Körfez ülkelerine karşı izlediği politikalarından ayrı şekilde düşünmek yapılacak olan analizlerin eksik kalmasına sebep

olacaktır. ABD ile İran arasındaki diplomasi, başladığı tarihten itibaren İran'ın bölge açısından ne ifade ettiği, bir müttefik mi yoksa bir düşman olarak mı görüldüğü zemininde şekillenmiştir. Bu nedenle öncelikli düşünülmesi gereken şey; bölgenin ABD açısından nasıl yorumlandığıdır. İran'da ihtilal yaşanmadan önce de ABD'nin bu bölgedeki jeopolitiğini belirleyen en önemli husus, hiçbir yerel ya da küresel gücün bu bölgedeki enerji kaynaklarını tek başına denetlemesine müsaade edilmemesiydi. ABD, İkinci Dünya Savaşından sonra, bu bölgede ve petrol zengini olan ülkelerde statükonun egemenliğini elinde bulundurmuş olan Büyük Britanya'nın yerini almıştır. Aslında Britanya ve ABD'nin politikaları genel olarak incelendiklerinde bu devletlerin politikalarının aynı ekseninde oldukları görülmektedir: Petrolün kontrolünün küçük bir ailenin hâkim olduğu devletler arasında paylaşmak, böylece içeride güçlü olmayan ve varlığını sürdürmesi, dışarıdan bir gücün yardımına bağlı olan küçük devletler kurmak, ABD ya da İngiltere'nin kontrolü kaybettiği anda ise bu ülkelerde devrimler darbeler ya da buna benzer olaylar ile ve ülke yönetimlerinin el değiştirmesini sağlamak.

Temel politikası, bölgedeki statükonun devamı olan ABD, 1979 Devrimi sonrasında İran'a yönelik baskıcı politikalarına gerekçe gösterdiği demokrasi, insan hakları gibi evrensel değerlerin hiçbirini, kendi çıkarları açısından sorun yaşamadığı hiçbir ülkeye karşı uygulatma amacı gütmemiş, petrol üreticisi Arap ülkelerinin çağ dışı uygulamalarını devam ettiren monarşiler ile hiçbir zaman ilgilenmemiştir. ABD, Suudi Arabistan, Kuveyt ve BAE gibi ülkelerle iş birliği içinde olmuştur. Bilhassa, petrol fiyatlarının belirlenmesinde Suudi Arabistan evvelden beri itaatkâr davranmıştır. Ayrıca, Suudiler ve Kuveytliler petrol satış kazançlarının bir kısmını gayrimenkul ve hazine bonusu satın alarak yeniden Batılı ülkelere yatırmışlardır. Böylece Suudi Arabistan ve Kuveyt, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa ekonomilerine can vermişlerdir (Keneş, 2011).

İran'da yeni rejim, bir an önce, petrol denen bu kaynağa olan bağımlılıktan kurtulmak niyetindeydi. Bunun için hem üretim hem ihracat önemli oranda kısıtlanacak ve ülke ekonomisi kendisine yetecek hale getirilecek buna bağlı olarak yeni ekonomik fırsatlar yaratılacaktı. Zengin doğal rezervlere sahip olan ülkelerin tamamı için mükemmel yakın olan bu senaryo gerçekte, rezerv gelirleri ile rahat yaşamaya alışmış devlet bürokrasisi ve buna bağlı iş çevreleri sebebiyle hiçbir zaman hayata geçirilememiştir. Devrim liderlerinin, Şah politikalarını sıkça eleştirdikleri konulardan biri petrol

rezervlerinin plansız biçimde kullanıldığıydı. Onlara göre, Şah kişisel hırsları ve hükümetin rasyonel olmayan kararlarının finansmanında kullanılmak üzere hep petrol gelirlerine yüklenmiş böylece gelecek nesillerin geleceklerini tehlikeye atmıştı. İslam devriminden sonra İran, marjinal faydasını arttırabilmek adına, petrol üretimini sınırlı tutup petrolün fiyatını belirlemek amacındaydı. Ancak, az üretim-yüksek fiyat-çok gelir şeklinde özetlenebilecek üretim kararı tek başına İran'ın verebileceği bir karar değildi. Bu konuda piyasada söz sahibi olabilmek için OPEC ülkelerinin ikna edilmeleri gerektiği görülmüştü. Ayrıca, az üretim-yüksek fiyat-çok gelir denklemi ile hiç ilgilenmeyen, dünyanın en büyük rezervlerine sahip olan Suudi Arabistan ile zaten ideolojik olarak çatışma içinde olan İran'ın bu ülke ile olan tüm ilişkileri çıkmaza girecektir (Gündoğan, 2010). Şah döneminde, İran ile güçlü ilişkiler tesis etmiş olan ABD'nin İran ile olan en ses getiren teması ise, CIA'in İran'daki hükümeti devirmek için düzenlediği 1953 darbesi (Ajax operasyonu) olmuştur. Her ne kadar ABD için İran ile ilişkilerin bozulması, 1979 ABD elçilik çalışanlarının rehin alınması olayı ile başlamış olsa da İran için ABD'ye karşı duyulan öfke 1951-1953 yıllarına kadar uzanmaktadır. Başbakan Muhammed Musaddık'ın liderlik ettiği milliyetçi hareket Şah'a isyan ederek, onu ülkeyi terk edip kaçmak zorunda bırakmıştır. Musaddık'ın İran petrollerini millileştirmesinden, izlediği tarafsız dış politikadan ve koalisyondaki sosyalistlerden endişelenen ABD ve İngiltere gizli servisleri Musaddık yönetimine karşı 1953 yılında bir darbe tertip ederek Şah'ı yeniden iktidara taşımışlardır. Asıl ilginç olan ise, Soğuk Savaşın şiddetinin en yoğun hissedildiği bu dönemde Sovyetler Birliği, binlerce mil ortak sınırı bulunduğu İran'da, ABD bloku tarafından gerçekleştirilen bu harekete cevap niteliği taşıyacak hiçbir eylemde bulunmamasıdır.

Kissinger'in 70'li yılların başlarında dizayn ettiği Ortadoğu politikaları Şah'ı Amerikan menfaatleri anlamında vazgeçilmez kılmaktaydı. Kissinger'in politikalarının dayandığı bir stratejik vizyon vardı ve bu vizyonun adı "Nixon Doktrini" idi (Keneş, 2011: 295). Bu doktrin, ABD'nin Vietnam Savaşında yaşadığı mağlubiyetle, dünyayı sadece askeri işgallerle idare etmesinin neredeyse imkânsız olduğunu anlaması şekillenmişti. Yani, ABD artık idare etme yöntemini değiştirerek kendinde gördüğü bu yetkiyi, başkaları ile paylaşmalı ve bazı yetkileri ve kararları kendisine yakın hükümetlere devretmeliydi. Yani artık, bölgesel güçler ABD'nin kontrolünde kendi bölgesel sorumluluklarını üstlenmeliydi (Kissinger, 2016). ABD'nin bu tavrının doğal sonucu olarak İran; stratejik konumu, nüfusu, demografisi,

kaynakları ile ABD'nin birincil meselelerinden biri olmuştur. Şah döneminde İran, ABD'nin iyi bir müttefiki iken, İslam Devriminden sonra İran, Basra Körfezinde Amerikan politikalarının bir uzantısı olmaktan çıkmış ve iki ülke arasındaki ilişkiler, en iyimser bakış açısı ile; “güvensizlik” olarak tanımlanmaya başlanmıştır. 1973 yılında petrol fiyatlarındaki yükselmeye paralel olarak İran'ın gelirlerindeki büyük artışa dayanarak Şah petrol alanlarına dair yatırımlarını artırmıştı. Bu sayede İran, Amerikan teknoloji hizmetleri ve rant sahası için önemli bir pazar haline gelmişti. Diğer taraftan İran, geleneksel politikası gereği bölgedeki en büyük askerî güç konumunda olmak istemekteydi. Bu durumdan hem ABD hem de ABD'li silah şirketleri faydalanabilecekti.

Aslında karşılıklı ve makul görünen bu çıkar ilişkilerine rağmen, İran-ABD yakınlaşmasının, İran'ın ekonomik, siyasi ve askeri olarak büyümesinin ve bölgesel rolündeki gelişmelerin pozitif etkilerini kendi yaşamlarında hissetmeyen İranlı kitleler (daha çok orta sınıf) ABD tarafından manipüle edilerek sömürüldüklerine dair yaygın bir hissiyata kapılmışlardı. Gerçekten de İran'da çalışan Amerikalılara İranlı işçilere ödenenle kıyaslanamayacak ölçüde farklı ve yüksek ücretler ödenmiştir. Amerikalı işçilere Viyana Konvansiyonu ile diplomatlara tanınan dokunulmazlık hakkının verilmesi de İran vatandaşlarının tepkisine neden olmuştur (Gündoğan, 2010).

Karşılıklı ilişkide algı ne olursa olsun, gerçek olan şuydu ki, devrim sonrasında ABD'nin elektronik dinleme üsleri kapatılmıştır. ABD'nin yeni rejimi tanıyan ilk ülkeler arasında olmasına karşın, İran'ın CENTO'dan çıkması sonrasında bu paktın dağılması, iki ülke arasında imzalanan askerî anlaşmaların rafa kaldırılması, çeşitli alanlarda görevli olan ABD'li çalışanların ülkeden çıkarılmaları ve iki ülke ilişkilerinin maslahatgüzarlık seviyesine düşmesi, ABD'nin, İran'ın hassas coğrafyalarında (Belucistan gibi) çıkan iç karışıklıklarda payının olması, Nixon gibi bazı Amerikalı etkin kişilerin ve politikacıların Şah 'ın ABD'ye girişlerine izin verilmesi, devamındaki süreçte ABD'nin Tahran Büyükelçiliğinin “Humeyni taraftarlarınca ele geçirilmesi ve elçilik çalışanlarının rehin alınmaları, rehin alınan personelin kurtarılması amacıyla yapılan ve büyük başarısızlıkla neticelenen Tabes (Dünya Bülteni, 2019) operasyonu gibi olaylar İran-ABD ilişkilerinin zamanla çatışmaya ve aleni olarak düşmanlığa doğru evrilmesine sebep olmuştur.

İran Devrimi'nin ABD'nin bölgedeki varlığında sebep olduğu diğer bazı temel değişiklikleri de şöyle toparlayabiliriz: İran'ın petrol ihracat gelirlerinin düşmesi;

dünya piyasalarında petrol fiyatlarının çıkışa geçmesi, ABD' nin İran'a yaptığı askerî ve sivil ihracatının azalması, İran Devrimi'nin bölgedeki diğer ülkelere ihraç edilme ihtimalinin gündeme gelmesi, Hürmüz Boğazı'nın güvenliği konusunda endişelerin artması, Sovyetler Birliği'nin doğan boşluktan istifade edip Afganistan'ı işgal etmesi, Körfez Bölgesi'ndeki en etkin jandarmasının kaybedilmesi dolayısıyla Batı bloğunun bölge politikalarının fiyasko ile sonuçlanması. Yani nereden bakılırsa bakılsın daha önceden ABD ile müttefik olan bir ülke olan İran, yerini Körfez üzerindeki etkinliğin Körfez ülkelerine ait olduğunu deklare eden bir hüviyet kazanmıştır denilebilir.

İran İslam Devrimi, ABD ile olan ilişkileri tersine döndüren bir süreç olmuştur. Ancak; ilk etapta bu olayın her iki ülke açısından iç politik yönü dış politika ile ilgili olan yönünden daha baskın olmuştur. ABD ile olan diplomatik ilişkilerin başlaması konusundaki tartışmaya açık olan bu durum iki önemli özelliğe sahiptir. Birincisi, Şah döneminden beri iki ülkenin dış politikası birbirine zaten entegre durumdaydı. Bu sebeple yeni rejim ile kurulacak olan diplomatik ilişkilerin oturması için zamana ihtiyacı vardı. İkincisi ise; devrimin gerçekleştiği zaman ve koşullar göz önüne alındığında iki ülke arasındaki ilişkilerin, tarafların kendi meşruiyetlerini iç politik zeminlerine izah etme çabalarının zaruri olduğu bir dönemde gerçekleşmiş olmasıdır.

Humeyni ABD başkanı Carter'ın yeniden seçilebilme iddiasını tamamen yitirdiğini ve senatonun resmî olarak halefi Ronald Reagan'a devri kesinleşene kadar rehinelere serbest bırakmamıştır. Rehine krizinin seçimden önce çözülmesi durumunun bu durumun Carter' a avantaj sağlayacağını düşünen Humeynî, Carter'ın olan içerideki desteği bertaraf etmek için süreci olabildiğince uzatmıştır. Bir açıdan bakıldığında, Carter'ın yenilgisine neticesinde, Humeynî ikinci bir dönem için tekrar seçilme şansı olan dünyanın süper gücü ABD'nin başkanının devrilmesine sebep olmuştur. Tabes operasyonu sırasında bir ABD helikopterin, çıkan kum fırtınası sonucu düşmesi ve operasyonun başarısız olması Humeyni tarafından "Allah'ın bir lütfu" olarak değerlendirilmiştir. Humeyni bu olaydan sonra İslam Din' nin kutsal kitabı olan Kuran'da yer alan Fil Suresi isimli bölümden ayetler okuyarak dış politikada mücadele içinde olduğu ABD'ye karşı dini referanslarını sonuna kadar kullanmıştır. (Ehlibeyt Haber Ajansı, 2019) ABD ise bu dini duyguları ve ideolojik bakış açısını tehlikeli ve öngörülemez unsurlar olarak nitelendirmiş ve İran'a uluslararası finans kuruluşları aracılığıyla yaptırımlar uygulama yoluna gitmiştir.

Büyükelçilik krizi ile çıkırından çıkan İran-ABD ilişkileri bir daha yoluna girme fırsatı bulamamıştır. Aralarında bariz kültürel farklılık olan iki ülke yine aralarındaki coğrafi mesafeyi bir kenara bırakarak tüm güçleriyle birbirlerini kendi kamuoyları nezdinde düşmanlaştırmaya çabalamıştır. İran, 1979'da durdurduğu nükleer programını İran-Irak savaşı devam ederken 1984 yılında yeniden başlatmış ve aynı yıl ABD tarafından uluslararası terörizme destek veren ülkeler listesine eklenmiş aynı zamanda bu ülkeye silah satışını yasaklamıştır (Arı, 2004). Şah döneminde tamamen ABD politikalarına angaje olan ve Sovyet düşmanı olan İran'ın giderek ABD aleyhine bir politikaya yönelmesiyle eş anl olarak Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a girmesi ABD'nin, Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasındaki ciddi bir zaafiyet olarak değerlendirilmiştir (Dedeoğlu, 2008). Bu zaafiyetin giderilmesini tavsiye eden bir CIA raporu İran'ın uluslararası sistemden tamamen tecrit edilmesi gerektiğini konu edinmişti (Keneş, 2011). Kamuoyunun bilgisi dahilinde olmadan yönetimin gizli olarak çevirdiği işleri organize eden Milli Güvenlik Konseyi'nin Yakınoğu ve Güneydoğu Asya işleri sorumlusu Graham Fuller tarafından dönemin CIA Başkanı William Casey'e iletilen "İran'a Yönelik Politikaya Doğru" başlıklı raporda, jeopolitik avantajlarına dikkat çekilen İran'ın Sovyetler Birliği bloğuna yakınlaşmasının ABD çıkarları açısından çok tehlikeli olduğu ve uzun zamandan beri elde edilen kazanımların Sovyetler Birliğinin eline geçebileceği bildirilmiştir. Raporda ayrıca ABD'nin, İran ile ilişkilerinin kopuk olması ve bu ülkedeki varlığının yetersiz olması sebebiyle İran'ın iç ve dış politikasını ve olası geleceğini direkt olarak etkilemesinin beklenemeyeceğini, Avrupa ülkeleri ile Türkiye, Pakistan, Çin, Japonya ve hatta İsrail'in de dahil olduğu dost devletlerin İran'da nüfuz sahibi olabileceğini, bu ülkede ciddi şekilde varlık gösterebileceklerini, İran ile direkt olarak ilişki kuran dost ülkelerin, İran'ın ekonomik hayatında da rol üstlenebileceğini belirtmiştir (Kaya, 1988). Bu amaçla ABD İran-Irak savaşı devam etmekteyken İran'a gizli şekilde ciddi miktarlarda silah satışı gerçekleştirmiştir. İran'a gönderilen bu silahlarla ABD, hem silah satışından önemli miktarda para kazanmış hem de İran ve Irak'ın birbirlerini tahrip etmelerini sağlamıştır. Yapılan silah satışının bir diğer amacının, Sovyetler Birliği'ne karşı Afgan savaşçılara destek vermek olduğu düşünülebilir. Ayrıca gönderilen silahların, İran'da devrim sürecinde Humeyni'ye destek veren sol tandanslı grupların yok edilmesinde kullanılıyor olmasının da ABD'nin çıkarları ile örtüştüğünü de belirtmek gerekmektedir. (Keneş, 2011).

İlgili bölümlerde bahsedildiği üzere İslam Devriminden sonra İran, politika üretirken söylem zeminini Şii İslami bir perspektif ile sunma gayretinde olmuştur. Ancak, detaylı şekilde incelendiğinde bu ülkedeki kadim milli şuur ile, pragmatik yada realist denebilecek politikalar üretebilme yeteneği her zaman var olmuştur denilebilir. ABD, İngiltere ve Sovyetlerin İran üzerindeki hegemonyalarının en yoğun hissedildiği dönemlerde dahi, Musaddık'ın şahsında ve onun politikalarında özetlenebilecek milli refleks, iki yıl gibi kısa bir sürede ülkedeki milli olmayan unsurların karşısına dikilebilecek kadar etkili olabilmektedir. Bu kültür gerektiğinde, kamuoyuna düşman olarak ilan ettiği ülkelerle hiç tereddüt etmen iş birliği yapabilecek kadar pragmatik ve rasyoneldir. Yukarıda bahsi geçen ABD ile İran arasında gizli olarak yapılan silah satış anlaşmaları bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Diğer bir örnek ise İran-İsrail arası ilişkilerin, görünürdeki düşmanca çatışmalara rağmen, nasıl işletildiğidir. Bu konuda ABD'nin en ünlü siyasi dergilerinden Washington Report'da Jane Hunter'ın 1986'da kaleme aldığı yazıda İran ve İsrail arasındaki silah satışı ile ilgili Hunter özetle şunları anlatmaktadır: 1980'de Irak-İran savaşı çıktığında İran'lı temsilciler ve İsrail savunma bakanı silah satışı için Fransa'nın Paris şehrinde bir görüşme gerçekleştirdiler. Bu anlaşmaya göre İran, burada yaşayan Yahudilerin İsrail'e geçişine izin verecek buna karşılık olarak İsrail, Chieftain tanklarını ve F-4 uçaklarını (ABD yapımı), bu uçakların yedek parçaları ile birlikte İran'a satacaktı. İran'ın vadettiği ödemeler geciktiği için özel anlaşma 1984'te son bulmuştu. Bu durumun üzerinden kısa bir zaman sonra, bir gerçek ortaya çıkmıştı. İsrail 1981'de MOSSAD ajanı ve İsrail Devleti'nin eski İran ataşesi olan Yaacov Nimrodi'nin vasıtası ile, 155 mm'lik Hawk uçaksavar silahlarını, İran'ın Savunma Bakanlığına 135.842.000 milyon dolara gibi bir rakama sattı. İsrail merkezli silah şirketi Nimrodi aracılığıyla Şah döneminin sonuna kadar zaten İran'a silah satıyordu. Nimrodi, Humeyni rejimi iktidarı ele aldıktan sonra da İran'a silah satışında önemli rol oynamıştı. (Hunter, 2019) Yaacov Nimrodi 1984'te Luxemburg radyosunda yaptığı açıklamasında, İran Savunma Bakanı ve bir istihbaratçı olan Rıfat Esad (Hafız Esad'ın Kardeşi) ile Zürih'te görüşüğünü deklare etti. Bu görüşmede İsrail' in İran'a Suriye ile Türkiye vasıtası ile her gün 40 kamyon silah gönderilmesi için mutabakata varıldığını bildirdi. 1985'te İran'dan Malaga şehrine (İspanya) giden kargo uçağı İsrail'e acil iniş yaptı. Araştırma sonucunda, Brüksel merkezli bir İsraili firmanın ABD menşeli füzeleri (Hawk) İran'a taşıdığı gün yüzüne çıktı. ABD, İran'daki büyükelçiliğindeki Rehine Krizinin devam etmesini gerekçe göstererek, İsrail'den İran'a yapılan silah satışının durdurmasını

istedi. Bunun akabinde İsrail ABD'ye, İran'a yapılan silah satışının durdurulduğu iletmişti. Ancak İsrail Savunma Bakanı Ariel Şaron 1983'te ABD 'ye gerçekleştirdiği ziyaretinde İsrail'in Irak'a düşman olarak görüldüğünü ve İran'a silah sattıklarını ağzından kaçırdı! ABD'nin İran'a silah satmak için İsrail'in fikrini aldığını da açıkladı (Hunter, 2019).

ABD'nin köklü gazetelerinden The New York Times'da gazeteci olan Seymour M. Hersh tarafından yazılan yazıda ABD-İsrail-İran arasındaki silah sevkiyatı ve silah satışları ve bağlantılar hakkında ilgi çekici bilgiler veriyordu. Hersh, İran İslam Devriminden sonrasını şu şekilde aktarıyor: Başkan Ronald Reagan göreve geldikten sonra (1981) gizlice İsrail ve İran ilişkilerini konu alan politikaları değiştirdi. Reagan, İsrail'in İran'a ABD yapımı silah, silah yedek parçaları ve mühimmat satışına izni verdi. İran'daki ABD büyükelçiliğinde alıkonulan rehinelere serbest bırakılması üzerine ise İran'a yapılan silah satışı daha da hız kazandı. 1981'de yayınlanan bir raporda, İsrail'in, ABD yapımı askeri araç ve gereçleri kamu yetkisini kullanmak suretiyle Humeyni rejimine ihraç ettiği ortaya çıktı. İran-Contra (İrangate) skandalının sebebi olan ve 1982'de Washington'un Lübnan'daki ABD karargahında esir olarak tutulan rehinelere, İran'ın yardımıyla serbest bırakılmalarının ardından, ABD İran'a silah ihracatını gerçekleştirdi. İran ise, Irak ile mücadele içerisinde olduğu savaşta kendini savunmak maksadıyla ABD menşeli silahlara olan ihtiyacını bu anlaşmaya ile sağlamış oldu. Kısacası; Başkan Reagan 1980'de Ayetullah Humeyni hükümeti ile yaptığı silah ve mühimmat anlaşmasının ve kamuoyunun, bu satış işlemleri için yaptığı soruşturmanın kökü İsrail'e ve Başkan Reagan'a dayanıyordu. (Hersh, 2019)

İrangate skandalından anlaşılan, İran'a karşı kendi getirdiği silah ambargosuna uymayan ABD, ambargolar meselesinde müttefiklerinden beklediği tavır, kendisi uygulamamış ve İran ile pazarlıklar yapmıştır. ABD kamuoyundan, Senatodan hatta ABD'nin gizli servislerinin bazılarından dahi gizlenen silah satışları 14 ay boyunca devam ettirilmiştir. İran da buna duruma karşılık, Lübnan'da rehin tutulan ABD'lilerin bir kısmının serbest kalması için nüfuz kullanmıştır. 13 Kasım 1986 tarihinde bir radyo konuşmasında Meclis Başkanı olan Rafsancani, İran ile ABD arasında diplomatik ilişkiler kurmak için çaba harcadığını beyan eden ABD Başkanı Reagan'ı doğrulamıştır. Skandalın ortaya çıktığı dönemde, görüşme trafiğinde en etkili aktör olarak yer alan Robert McFarlane (Reagan'ın Ulusal Güvenlik Danışmanı) ise İran ile

ilk temasının 1985 yılında Londra'da gerçekleştiğini ABD isimli televizyon kanalından duyurmuştur. (Kaya, 1988).

Daha sonraları oluşturulacak Tower Komisyonu'nun tertip ettiği raporun bu konu ile ilgili tespiti ise: gizli temaslar ve ilişkiler hususunda ABD'nin asıl hedefinin İran'ın jeopolitiğini kaybetmemek olduğu yönündeydi. Yani, Beyaz Saray'ın silah satışına izin vermesinin asıl amacı: İran'ı yeniden kazanmaktı. Komisyonu'nun raporuna göre, bu ana amaca karşın, rehinerler sorunu görüşmelerin başından beri, pazarlıkların en önemli maddesi olarak lanse edilmiştir. ABD'nin Ortadoğu Jeopolitiğinde kritik bir rol üstlenen, Musaddık dönemi ile birlikte bir süre işlevsiz kalan ve İngiltere ve ABD'nin desteği sayesinde 1979 İslam Devrimine kadar varlığını devam ettiren Şah rejimi yıkıldıktan sonra ABD-İran ilişkileri büyük bir çatışma zemininde devam etmek zorunda kalmıştır. İran'ın kendi kamuoyuna ve devrimini ihraç etme niyetinde olduğu kendisine ideolojik olarak yakınlığı olan ülkelere çatışmaların asıl sebebinin ezenler (müstekbirin) ve ezilenler (mustazafin) arasındaki mücadeleden ibaret olduğunu, bu mücadelede İran'ın ezilenlerin yanında yer aldığını iddia etmiştir. ABD açısından bakıldığında ise, Humeyni Devrimi gerçekleştikten sonra İran; insan hakları, demokrasi ve bireysel özgürlükler gibi, ülkelerin uluslararası meşruiyetini belirleyen temel kavramlardan hızla uzaklaşmış, Ortadoğu'da, radikalize olmaya müsait örgütlenmelere esin kaynağı olmak suretiyle terörizmin finansmanı konumuna gelmiş ve özellikle devrim ihracı amaca güderek bölge ülkelere kendi öngörülemez ve tehlikeli rejimini dayatma yoluna gitmiştir. Tüm bunlara rağmen bölge jeopolitiği gereği her iki ülkede bir şekilde ilişkilerini koparmamış, gizli şekilde de olsa diplomalarını sürdürmüş oldukları görülmektedir.

5.1.8. İran-Avrupa ülkeleri ilişkileri

Avrupa Birliği'nin 90'lı yıllara kadarki ismi olan AET (Avrupa Ekonomi Topluluğu) ile İran arasındaki ilişkileri beklenildiği üzere 1979 Devriminden sonra gergin bir sürece girmiştir. İran'daki insan hakları ihlalleri, İran'ın uluslararası terörizme destek olduğu iddiaları ve nükleer silahlara edinme çabaları ABD-İran ilişkilerinde yaptığı etki, İran-Avrupa Ülkeleri ilişkilerinde de aynı şekilde yansımıştır. Her Avrupa ülkesi için farklılık arz etse de özellikle 70'lerden sonra, bu ülkeler petrol ihtiyaçlarını büyük oranda Basra Körfezinden karşılamışlardır.

Çalışmanın daha önceki bölümlerde bahsedildiği üzere İran-İngiltere ilişkileri tarihin her döneminde çalkantılı olmuştur. Bu krizlerle dolu ilişki iki devlet arasındaki iktisadi ilişkilere de yansımış olmasına karşın 90'lı yıllara kadar İngiltere'nin İran'a ihracatı her dönem belli bir skalada ilerlemiştir. 1979 İran İslam Devriminden sonra Ekonomik ilişkilerin yanı sıra, diplomatik ilişkilerde de krizler yaşanmıştır. 1979'da ABD büyükelçilik binasını ele geçirerek rehine krizine sebep olan grubun liderini, İngiltere Büyükelçisi olarak görevlendirmek isteyen İran 'ın bu talebi karşılık bulmayınca, İngiltere'nin İran için görevlendirmek istediği Büyükelçi de İran tarafından onaylanmamıştır. Yine buna benzer nitelikte bir olay 1987 yılında vuku bulmuş ve İngiltere İran'ın Manchester'daki Konsoloslukunu kapatarak konsolosluk çalışanlarını sınır dışı etmiş sonrasında ise İran karşılık olarak 5 İngiliz diplomatı persona non grata ilan etmiştir (Saray, 2006).

15 Şubat 1989 tarihinde İran için başta İngiltere ve yanında Batılı olan tüm ülkeler ile ilişkilerindeki yeni çatışmanın adı İngiliz vatandaşı olan Salman Rüşdi olayı olmuştur. Salman Rüşdi 1989 yılında Muhammed Peygamber'e İslam alemine hakaretler içeren bir roman yayımlamış ve bu roman İslam dünyasında infiale yol açmıştır (Adıbelli 2017: 73). Bu durum karşısında Humeyni, Rüşdi 'nin öldürülmesi konusunda fetva yayımlamış ve Rüşdi'yi öldürene ödül vereceğini beyan etmiştir. Bu fetvadan sonra kitabın çevirmenlerine ve basım evlerine çeşitli saldırılar düzenlenmiştir. Bu olayın Türkiye'ye de yansımaları olmuş Aziz Nesin bu romanı Türkçeye çevirip yayımlatmak istemiştir. Kimilerine göre ise Müslüman kitlelerin öfkelerini konsolide eden ve 1993 Sivas Madımak olaylarına neden olan sebeplerden bir tanesi de Aziz Nesin'in bu kitabı Türkçeye çevirip yayımlamak istemesidir (Kaynar, 2019) Evet, yaşanan bu olan neticesinde, yukarıda bahsedildiği üzere çeşitli yayım evlerine ve çevirmenlere yönelik saldırılar yaşanmıştır. Bu saldırıların Avrupa ülkelerinde yaşanması ise Avrupa ülkeleri ile İran'ın arasını açmıştır. Dini değerlere saldırı niteliği taşıyan bu türden hadiselerin ülkelerin iç ve dış politikalarına yaptığı etki göz önünde bulundurulduğunda, dinin özellikle dış politika argümanı olarak kullanıldığı durumlarda, kullananların samimiyetlerinden bağımsız olarak, etkili bir silaha dönüşebildiği görülmektedir. Irak'ta Saddam Hüseyin iktidardayken Humeyni Şah tarafından 1978 yılında Irak'a sürgüne gönderilmişti. Bu dönemde Irak'tan Fransa'ya geçmek zorunda kalan Humeyni buradan yaptığı Radyo yayınları ve basılı şekilde İran halkına dağıtılan fetvaları ile devrimi yönlendirmiştir. Devrim son aşamaya geldiğinde

ise Fransız hava yollarına ait bir uçakla İran'a gelmiş ve devrimi nihayete erdirmiştir. İran Devrimi'nin elitleri, Humeyni'ye mülteci statüsü verip, devrim sürecini sorunsuz yönetmesini sağlayan Fransa'ya nispeten olumlu bakıyordu. Devrimden sonra İran ilk büyük elçisini Fransa'ya atamıştı (Keneş, 2011).

Tüm bu olumlu havaya rağmen, İran'ın yeni dış politika konsepti, ABD ve Batı bloğu müttefikleri ile diyalogu en baştan reddeden tavırları, “ne doğu ne batı” söylemi, “devrim ihracı” düşüncesi ile İslami düşüncedeki hareketlere destek vermesi gibi hususlar Fransa ve İran arasında gerilimlere sebep olmuştur. ABD büyükelçiliğinin basılması olayında ise aralarında Fransa'nın da bulunduğu, o zaman 9 üyesi olan, Avrupa Ekonomik Topluluğu İran'a karşı ekonomik yaptırım kararı almıştır. Fransa bununla da yetinmeyerek İran'a gıda ve ilaç yardımı dışında tüm ihracatı yasaklamıştır (Time Türk, 2019). Bu durumlara ilave olarak, İran İslam Devriminin sert esen rüzgarından kaçan devrim muhaliflerinin Fransa'da toplanmış olması, İran-İrak savaşında Fransa'nın Irak tarafını desteklemesi, İran-İrak savaşı öncesinde Fransa ile yapılan silah anlaşmalarına rağmen, AET'nin ekonomik yaptırım kararından sonra Fransa'nın bu askeri araç ve gereçleri vermemesi gibi durumlar aradaki ilişkiyi daha da çıkmaza sokmuştur. Fransa'nın aldığı tavır İran cephesinde sert şekilde eleştirilmiştir. Meclis Başkanı Rafsancani, petrolün Körfezden Avrupa'ya ulaşmasına izin vermeyeceklerini deklare etmiştir. 1970'lere İran'daki sanayileşmenin lokomotifi niteliğinde olan Avrupa ülkeleri Humeyni'nin başa geçmesiyle, artık bu sahada iş birliğinden ziyade çatışmalar yaşamaya başlamıştır (Ekinci, 2009).

1981-1987 yılları arasında İran'a en fazla ihracat yapan ülkelerden birisi Batı Almanya olmuştur (İsmayılov, 2019). Dönemin Batı Almanya Dış İşleri Bakanı Hans Districh Genscher, Tahran'a bir ziyarette bulunmuş ve İran'ın Batı ile ilişkileri geliştirmek taraftarı olduğunu belirtmiştir. Ancak bir Alman televizyon kanalında İran'ın yeni sistemini sert şekilde eleştiren bir programın yayınlanması ile ilişkiler bir anda ciddi bir kriz ortamına girmiştir. Bu durum üzerine İran, Hamburg ve Frankfurt konsolosluklarını kapatmış ve İran'daki Alman diplomatları sınır dışı etmiştir (Saray, 2006).

5.1.9. İran'ın nükleer programı

İran'ın nükleer programı sanılanın aksine İran İslam Devrimi ile başlamamış, ironik şekilde ABD'nin destekleri sayesinde başlamıştır (Aljazeera Türk, 2019) ABD'nin,

İran Devletinin nükleer programına destek vermesinde tabi kendi jeopolitik algısının etkileri vardır. II. Dünya Savaşı esnasında gerçekleşen Tahran Konferansı'nda müttefik olan ülkeler savaş akabinde İran'ın bağımsızlığını güvence altına almışlardı ancak Sovyetler Birliği bu anlaşma hükümlerine uymayarak İran'dan çıkmamış, güney Azerbaycan'da nüfuzunu devam ettirme yoluna giderek buradaki özerk cumhuriyetlerle ilişkiler geliştirmek suretiyle etkisini kalıcı hale getirme yoluna gitmiştir. Bu dönemde İran petrolünün satılması konusunda da imtiyazlar elde eden Sovyetler Birliği ABD baskıları ile birlikte İran'dan çıkmak durumunda kalmıştır. İkinci Dünya Savaşının ardından Sovyetler Birliği'nin yayılmacı dış politikalarının hedeflerinden olan Türkiye (Boğazların Önemi) ve İran (yeraltı Kaynakları sebebiyle), ABD'nin, Türkiye'yi NATO şemsiyesi altına sokması ve İran'da Musaddık hükümetini darbe ile devirmesi ile dengeleme yoluna gitmiştir. Bunlara ilave olarak İran'ın askerî açıdan güçlenmesini sağlayan ABD, kurulmaları için öncülük ettiği bazı paktlara İran'ı da dahil etmiştir (CENTO gibi).

Evet, yukarıda belirtildiği üzere İran'daki ilk nükleer çalışmalar ABD desteği ile başlamış ve iki ülke ilişkilerinin ve nükleer teknolojinin barış zemininde devam etmesi ve nükleer enerjinin sivil politikalar için kullanılması amacıyla "Barış İçin Atom Programı" ismi ile bir anlaşma imzalanmıştır (Dayday, 2007). Bahsi geçen anlaşmayı takip eden süreçte İran, 1958 yılında Uluslararası Nükleer Enerji Ajansına (International Atomic Energy Agency) üye olmuş ve 1959 yılında ise Tahran'da Nükleer Araştırma Merkezi yapılmıştır (Çitlioğlu, 2015). 1973 yılında meydana gelen küresel ölçekli petrol krizini İran ekonomisini de olumsuz etkilemiştir. Şah Rıza Pehlevi bu olumsuzluklarla mücadele edebilmek adına 1974 yılında 20 adet reaktörün inşası için düğmeye basmıştır. Bu amaçla Buşehr' de reaktörlerin kurulması için Alman merkezli Kraftwerk isimli firma ile anlaşma imzalanmıştır (Sahimi, 2019). Aynı yıl, Fransa Belçika gibi ülkelerle de nükleer tesislerin kurulması amacıyla anlaşmalar imzalanmıştır. Bu gelişmelerle birlikte Şah Rıza, Avrupa'nın en büyük uranyum zenginleştirme şirketi olan Fransız menşeli Eurodiff şirketinin hisselerinin %10'unu satın almıştır (Çitlioğlu, 2015). 1979 İran İslam Devriminden sonra ise, nükleer tesislerin aşırı maliyetli olması ve dinen sakıncalı oldukları gerekçeleri ile nükleer çalışmalar yasaklanmış, yeni rejim bu türden çalışmalarını "israf" olarak nitelemiştir. Ayrıca İslam Devrimi gerçekleştikten sonra, Avrupa ile, Şah döneminde yapılan anlaşmaların tamamı iptal edildiğinden, nükleer tesisler konusunda yapılan

anlaşmalar da iptal edilmişti. Bu açıdan nükleer programa devam edilebilme imkânı zaten kalmamıştı.

Devrimden sonra gerçekleşen İran-İrak savaşı neticesinde ekonomik anlamda ciddi sıkıntılar yaşayan İran için, nükleer reaktörlerin inşa edilmesinin maliyeti oldukça ağır bir yük oluşturmaktaydı. Ayrıca devrimden sonra, Batılı firmaların tüm şantiyelerini kapatarak personelleri ile birlikte İran'ı terk ettikleri de dikkate alındığında, devamı zaten bu şartlarda mümkün olmayan nükleer enerji üretiminin yasaklanması, İran kültüründeki “zaafı belli etmeme” refleksinin bir yansıması olarak düşünülebilir. İran-İrak savaşında, Irak'ın tahribat gücü yüksek silahlarını insan gücü ile dengelemeye çalışan İran büyük bir yıkım yaşamış ve savunma konsepti ve savaş stratejisinde farklı arayışlara girmek durumunda kalmıştır. Humeyni'nin aldığı kararla yasaklanan nükleer enerji programı yine Humeyni'nin aldığı kararla kaldığı yerden devam etmeye başlamış ve özellikle füze teknolojisi konusuna ağırlık verilmeye başlanmıştır. (Sahimi, 2019)

Evet, İran'a yönelik baskılara ve ilerleyen dönemlerde uygulamaya konulan sert ambargolara karşın, Tahran'ın, nükleer programını ısrarla devam ettirmek istemesinin; İran'ın başarılı, dini motifli algı yönetimi propagandası ile birlikte, İslam Dünyası'nın İsrail antipatisi ve İsrail'in nükleer silahlarının tehdit olarak algılanması ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Başat nedenler bu şekilde sıralanabilirken, anti-semitik faktörlerin, İran'ın nükleer programının tek gerekçesi olarak düşünülmesi, şeklindeki indirgemeci yorumların realiteyi tam anlamıyla yansıtmaktan uzak olduğu görülmektedir. Şöyle ki; daha önce bahsedildiği üzere İran-İrak savaşından İran adına çıkarılan sonuçların yanı sıra güçlü olmayı ve güçlü kalabilmeyi gerektiren bu coğrafyada İran'ın etnik ve özellikle mezhebi farklılıklarının meydana getirdiği “öteki” algısının, 1979'dan sonra kurulan rejimi nedeniyle izole edilmiş, dost olmayan devletlerle çevrelenmiş olması nükleer çalışmaların altında yatan diğer etmenler olarak düşünülebilir. Ayrıca, İslam Devriminden sonra ilişkileri bozulan ve İran'ı kendi küresel planlamalarının önünde, geçilmesi gereken bir engel ya da daha uyumlu hale getirilmesi gereken bir ülke olarak düşünen ABD'nin, İran'a sınırı olan bazı ülkelerdeki (İrak-Afganistan-Suudi Arabistan-Türkiye) ve Basra Körfezi-Hint Okyanusu'ndaki askeri gücü ile uygulamaya koyduğu çevreleme politikasından kaynaklı tehdit algılamalarının, İran'ın nükleer bir güç olma arzusunu güdülediği ayrı bir fikir olarak düşünülmektedir. İran'ın çevre devletleri; Rusya, Çin, Pakistan ve

Hindistan'ın da nükleer güce sahip oldukları düşünüldüğünde, İran'ın yaşadığı ve bir çatışma halinde iş birliği niteliğindeki çözümlerin çabucak tükenebileceği bir coğrafyada askeri caydırıcılık sağlamak İran için elzem görünmektedir. Bahsedilen dışsal etmenlere ek olarak; Humeyni ile yeni bir kimliğe bürünen rejimin kendi tabanını konsolide etmek, Fars Milliyetçiliğinin ve Şia'nın iç politik birleştiriciliği öncülüğünde, oluşabilecek iç muhalefetin etkisini kırmak için 'dış tehdit' algısını iç politikayı dizayn etmek için bir yöntem olarak benimsediğini de göz ardı etmemek gerekir. İç ve dış unsurlar, İran'ın milli onur algısı ve Şia düşüncesi/inancı perspektifinde şekillenen Fars Milliyetçiliği ile birlikte değerlendirildiğinde İran'ın nükleer programının arka planını biçimlendiren mantıklı zemini daha iyi anlaşılmaktadır (Çitlioğlu, 2015).

5.1.10. İran-İsrail ilişkileri

Yahudi-Pers ilişkilerinin antik dönemlere kadar dayandığına şeklindeki düşünceler 1979 yılındaki devrime kadar sıkla dile getirilmiştir. Arap milliyetçiliğinin tüm Ortadoğu'ya yayıldığı 1950'li yıllarda bölgede Arap kökenli olmayan iki topluluk olan Yahudiler ve İranlılar bu milliyetçi anlayışı kendi ontolojilerine tehdit olarak algılamışlardır (Ojalvo, 2019). Jeopolitik kültürleri sayesinde yakınlaşan iki topluluk aynı zamanda enerji alanında da birbirleri açısından önem arz etmekteydi. Örneğin Eylat-Aşkelon petrol boru hattı (1960) iki ülke açısından kritik öneme sahiptir. (Erdoğan, 2019). İkinci dünya savaşından sonra bağımsız bir ülke olarak 1948 yılında ortaya çıkan İsrail'i ilk olarak tanıyan Müslüman ülke Türkiye ikinci olarak tanıyan Müslüman ülke ise İran olmuştur. Bu tavır ise Şah dönemi muhalifleri tarafından Şah aleyhine her fırsatta dillendirilmiştir. Bu güçlü muhalefet, Şah-İsrail yakınlaşmasını bir süre engellemiş olsa da 1953'te yaşanan Ajax operasyonu neticesinde Musaddık'ın devrilmesi ile farklılaşmaya başlamış ve İran-İsrail arasındaki ilişkiler hızla gelişmeye başlamıştır. 1979 devriminden sonra ise İsrail bölgedeki müttefikini kaybetmiş, İran'ın yeni rejimi Tahran'da kabul ettiği ilk devlet başkanı Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) lideri Yaser Arafat olmuştur (Erdoğan, 2019). Humeyni'nin Filistin ile, İslami değerler üzerinden geliştirdiği yakın ilişkiler, Körfez ülkelerinde yaşayan Filistinli topluluklar üzerinde etkili olmuştur. Neticede, 1979 yılı tahmini verilerine göre, Kuveyt'te 250 bin, Katar'da 45 bin, Suudi Arabistan'da 110 bin kadar Filistinli yaşamaktaydı (Çitlioğlu, 2015).

Filistin devletinin parçalanması üzerine inşa edildiği gerekçesiyle, İsrail'in varlığı Humeyni tarafından gayrimeşru görülmüştür. Bunun bağlı olarak da İran, İsrail'in yeryüzündeki varlığının silinmesinin ve Filistin'in tekrardan inşasının savunuculuğunu kendisine misyon edinmiştir. Mısır lideri Enver Sedat gibi İsrail ile anlaşma taraftarı olan Arap liderler bir çırpıda düşman olarak ilan edilmiş ve İran'ın Arap devletlere bakışı bu ülkelerin Filistin konusuna bakışlarına ve İsrail ile olan ilişkilerine göre oluşan algı minvalinde şekil almıştır. Bu sebepten İsrail ile olumlu ilişkiler geliştirmeye istekli olan Mısır, Ürdün ve Tunus gibi devletlere hamasi, İsrail konusunda Humeyni'nin fikirlerine yakın olan Cezayir, Libya ve Suriye gibi ülkeler ile dostane ilişkiler geliştirilmiştir (Bacık, 2008). Burada İran-Kontra skandalını hatırlayacak olursak, aslında devrimden sonra da İran ve İsrail arasındaki diplomasinin her zaman hamaset üzerinden geliştiğini düşünmek doğru olmayacaktır. Taktik seviyede de olsa İran-İsrail iş birliği 1979'da yaşanan devrimden sonra da devam etmiştir. İran-Kontra olayının kökenlerinin bir düzeye kadar İran-İsrail ilişkilerinin kompleks ağıyla iç içe girdiği görülmektedir. Diğer taraftan İran-Irak arasındaki savaş, İsrail devletine bazı önemli fırsatlar da sunmuştur. Bir yandan İsrail'e karşı mücadeleye girişen İslamcı unsurları kuvvetlendirmeye yönelik dini rejimin iktidarı ele alması İsrail yönetimi adına açık bir tehditken, öte yandan o yıllarda Tel Aviv Arap Milliyetçisi Irak'ı hali hazırda düşman olarak görmekteydi. İsrail açısından Saddam'ın güvenilmez rejimi ve nükleer silahlara olan ilgisi İran'ın dini rejiminden daha ciddi bir tehdit olarak düşünülmesini sağlamıştı. İsrail'e göre, Saddam'ı oyalayacak ve güçsüzleştirecek bir savaşta İran'a silah satarak destek olmak tamamen reddedilecek bir durum değildi.

İran yönetimi ise, İran-Irak Savaşı sırasında İsrail ile çatışmaya girmemeye dikkat etmiştir denilebilir. İsrail tarafından bakıldığında İran, İsrail gibi Arap olmayan bir ülkeydi ve Arapların yoğun yaşadığı bir coğrafyada İran-İsrail ilişkileri önem arz ediyordu. Çünkü İsrail'in başat dış politik stratejisi Ortadoğu'da Arap olmayan devletlerin desteğini almaktı. İsrail ancak bu durumda, Ortadoğu'da Arapların dışlayıcı ya da izole edici politikalarına karşılık verilebilirdi. Bunlara ek olarak İran ile geliştirilecek ilişkilerin İsrail dış politikasında daha farklı bir işlevi de vardı. Bölgedeki Müslümanlar arasında farklı üç din anlayışı kendi içlerinde farklılık arz etmekte ve yer yer birbirleri ile rekabet etmekteydi. Bu anlayışlar: Türk, Arap ve Fars Müslümanlığıydı. İsrail Müslüman yoğunluğunun olduğu bir coğrafyada bahsedilen

ekoller arasında yaşanabilecek siyasi kırılmaların neticelerinden faydalanmak istemekteydi.

İran-İsrail arasındaki görünürde düşmanca olan ilişkilere rağmen İran'daki Yahudiler belirli bir seviyede huzurlu şekilde yaşamayı sürdürmüşlerdir. İran'daki Yahudiler en rahat dönemlerini yaşadıkları 1950'lerden sonra 150 bin kişilik bir grupla dünyanın en yoğun Yahudi topluluklarından bir tanesiydi. 1948 yılında İsrail Devleti'nin kuruluşundan sonraki büyük demografik değişimlere rağmen 1979 Devrimi yaşandığında İran'da hala 80 bin kadar Yahudi varlıklarını devam ettirmekteydiler (Wright, 2008). Humeynî 1979 yılında sürgünden geldikten sonra Yahudilerin ve diğer azınlıkların liderleriyle bir toplantı yapmış ardından onlara iyi ilişkiler geliştirilmesi için bir fetva yayınlamıştır. Bu fetvasında Humeynî, Hıristiyanlar ile Yahudilerin kutsal kitaba bağlı bir topluluk olduğunu ve tek tanrılı dinin geleneklerinin farkında olduklarını, Yahudilerin, İsrail Siyonistlerinden ayrı tutulması gerektiğini söylemiştir (Wright, 2008).

Devrimden sonra yazılan anayasada, tek tanrı inancından müteşekkil tüm ilahi dinlerin azınlıklarının parlamentoda üye buldurması şartını içermekteydi. Her azınlık için mecliste kendi topluluğunu temsil edebilme durumu eşitti ve her azınlık meclis üyesi kendi kutsal kitabı üzerine yemin ederek göreve başlayabilecekti. Ayrıca diğer azınlıklarda olduğu gibi Yahudiler de askere alınabilecekti. "Hatta bu Yahudilerden bazıları İran-İrak Savaşı'nda başarı gösterdiği belirtilmiştir" (Wright, 2008: 269). Bugüne kadar İsrail-İran çatışmasının ana sahası İran ya da İsrail toprakları olmamıştır. 1981 yılında İran, Ürdün nehrinin batısında bir Filistin devleti kurulmasına dair planları reddetmiş, İsrail'i bir işgalci bir devlet olarak addetmiştir. İran'ın bu politikası Lübnan'daki Şii grupları etkileyerek onları devrimci İslamcılık fikrine yakınlaştırmıştır. Bu açıdan bakıldığında Şiilerin Arap coğrafyası ile ilişkileri Arap dünyasında dönüştürücü bir etki meydana oluşturmuştur denilebilir.

İran'ın Ortadoğu'da İsrail aleyhine olan ve Filistin konusuna "sahip çıkan" duruşunun teşhizi için en uygun topluluk olarak Lübnanlı Şiileri, en uygun bölgesel "dost" olarak da Suriye'yi görmesi hem bu dönemde hem günümüzde meyvelerini vermiştir. Böylece İran, söylem düzeyinde çatışma içerisine girdiği İsrail'e karşı direkt olarak bir tehdit basamağına ulaşmayı, bu durumda bölgesel bir çatışma ortamı oluşursa da bunun bu bölgedeki İslâmcılığı harekete geçirerek İran'ın yeni rejiminin kazanç hanesine yazılacağını düşünmüştür. Esasen bu siyaset kısmen de olsa başarı

sağlamıştır. Diğer bir taraftan, İran' ın Körfez coğrafyasındaki nüfuzu ABD ile güvenlik ilişkileri içerisinde olan Arap devletlerini, Amerikan politikalarına bağlılığını sağlamak için önemli bir işlevi vardı. Özellikle, demografik yapılarının bir bölümü Şii olan ve rejimlerinin, muhalif unsurlar ya da başka diğer unsurlarca tehdit edilebilir olduğunu gören Suudi Arabistan, Yemen, BAE, Katar, Bahreyn gibi ülkeler bu zeminde, İran korkusu ile ABD parametrelerine daha fazla yanaşan, bu kaygıyla çok büyük silah alımları yapan ülkelerdir (Sarıkaya, 2012).

5.2. Rafsancani Dönemi (1989-1997)

İran İslam Devrimi'nin lideri Humeyni'nin Haziran 1989 tarihindeki ani ölümü İran İslam Cumhuriyeti tarihinin en önemli dönüm noktalarından birisi olmuştur. Humeyni'nin ölümü bazı gözlemcilerin, İran'ın gelecekteki vizyonuna dair muğlak yorumlar yapmalarına sebep olmasına karşın, Tahran'daki dinî grup, Humeyni sonrası dinî liderlik için olması gereken hazırlıkları çok önceden yapmışlardı. Liderin ölümünden hemen sonra Uzmanlar Meclisi toplanmış ve Humeyni'nin vasiyetini okumuştur. Ancak Humeyni vasiyetinde kendisinden sonra gelecek olan liderin kim olması gerektiği konusunda herhangi bir tavsiyede bulunmamıştır. Sorunun büyüklüğüne rağmen, Uzmanlar Meclisi, hatırı sayılır bir çoğunlukla Cumhurbaşkanı Ali Hameney'i yeni dini lider olarak seçmiş ve ona Ayetullah rütbesi vermiştir (Keneş, 2011). Komünizmin yıkılmasından sonra liberal demokratik değerlerin yeniden evrensellik kazanmış olması İran'daki modernistler adına önemli bir fırsat olarak yorumlanmıştır. Bu yüzden Devrimin ikinci evresinde en etkin kişi Hamâney değil, rejimin güçlü adamı olan ve karizmatik modernist politikacı Ali Ekber Haşimi Rafsancani olmuştur. Humeyni'nin vefatıyla başlayan ve kimilerine göre "İkinci Cumhuriyet" olarak da isimlendirilen bu dönem, 28 Temmuz 1989 günü yapılan referandumla tüm oyların %97,3'üyle kabul edilen ve cumhurbaşkanına geniş yetkiler veren yeni anayasanın yapılmasıyla yasal bir zemine oturmuştur (Çetinsaya, 2002).

İran Cumhurbaşkanı Rafsancani, kurduğu ilk kabinesinde dindar devrimcilerden ziyade teknokratları kullanmış ve önceliğini İran-İrak savaşı sonrasında oldukça yıpranan İran ekonomisini toparlamayı ve dış ilişkilerin normal bir zemine kaydırılmasını hedef olarak belirlemiştir. Bu minval üzere; İran kapıları tekrar dünyaya açılmış, ticaret ve yatırımlar ivme kazanmıştır. Avrupalı ülkelerle ve Arap ülkeleriyle tekrardan diplomatik ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Bu dönemde ABD

ile ilişkilerin normalleşmesi konusunda da istekli olduğunu belirten Rafsancani'nin bu tavrı İran'daki gelenekçilerin muhalefeti ve döneminin ABD başkanı Clinton'ın tavırları neticesinde karşılıksız kalmıştır. (Akkoyunlu, 2019)

İran'ı izole edilmişlikten kurtarıp uluslararası politikaya dâhil etmek amacıyla olan Rafsancani, yapıcı dış politika stratejisini uygulayarak aktif bir dış politika izlemeye gayret göstermiş; bu politikanın bir sonucu olarak da bölgedeki ülkeler arasında çıkan sorunların çözüme kavuşması adına arabulucu olmaya çalışmıştır (Sandıklı, 2019). Humeyni'nin mücadelecî ve çatışmacı, radikal söylemler ve politikalarından, iş birliği ve uzlaşmaya dayalı bir dış politika stratejisine kayan bu yaklaşım, Humeyni dönemi İran dış politikasında yaşanan bir kırılma niteliğinde olması bakımından önem arz etmektedir. İran'ı uluslararası sisteme yeniden entegre etmeyi amaçlayan Rafsancani iktidarı, pragmatist ve akılcı düşünce tarzı ile İran dış politikasını daha ılımlı hale getirmek istemiş; uluslararası sistemin sürekli olarak farklılık gösteren doğası da Rafsancani'nin bahsedilen dış politika vizyonu ve hedefleri doğrultusunda kolaylaştırıcı bir fonksiyon üstlenmiştir.

5.2.1. İran-ABD ilişkileri

ABD ve İran arasındaki diplomasi İran İslam Devrimi'nden sonra sekteye uğraması, iki ülkenin kozmopolitik yapıları ile çelişen bir durum olarak görülmektedir. Tarihsel geçmişleri ve jeopolitik stratejileri açısından her iki ülke de hiçbir zaman tam anlamıyla bir kopuş yaşamamıştır. İki ülke arasında 1979'da yaşanan travmalara rağmen her iki ülkede de etkili olan beynelmilelci anlayış, bu iki ülkeyi bir şekilde ilişki geliştirmeye zorlamıştır. Kuvvetli bir millî kimlik duygusu ve ister bölgesel imparatorluk geçmişinden, isterse yeni dönemin süper güçlerinin emperyalist tarzlarından kaynaklanmış olsun emperyal (ya da yayılcı) vizyona sahip olan her iki toplum da ulusal ve uluslararası kazanımlarının tehdit altında olduğunu düşündüklerinde küresel ve bölgesel bir unsur olarak belirmelerinde etkili olmuştur. Ancak, bu iki emperyal devlet, İran Körfezinde, Ortadoğu genelinde ve terörizm konusunda çatışmalar yaşamıştır.

Rafsancani'nin ABD ile yürütülmesi düşünülen dış politikaya dair ılımlı ve pragmatist denebilecek fikirleri, İran idaresine hâkim olan tüm unsurların hemfikir olduğu bir politika değildi. Örneğin; dinî lider Hamaney'in dış politika danışmanı Ali Ekber Velâyeti, olayın üzerinden çok zaman geçmiş olmasına rağmen, 1979 yılında yaşanan

Büyükelçilik’deki rehine krizinin İran İslam Devriminin menfaatine olduğunu beyan etmiş ve ABD ile ilişkilerin normalleşmesini ve yeniden tesisini reddetmiştir (Suriye Gündemi, 2019). Bilindiği gibi ABD, Soğuk Savaş dönemi boyunca Ortadoğu’daki ülkelerin şiddet ve çatışmalar sarmalı içerisinde bulunmasından, bu ülkelerin kendi yönetimlerinden ziyade hep Sovyetler Birliğini sorumlu tutmuştur. Soğuk Savaş ardından ise benzer bir yaklaşımı İran için göstermiş ve Ortadoğu devletlerinin istikrarsızlıklardan İran’ı sorumlu tutmuştur. Ayrıca ABD, bu bölgedeki terör eylemlerini ya doğrudan İran ajanları tarafından ya da dolaylı şekilde İran’ın desteklediği yerel unsurlar vasıtası ile yapıldığı iddialarıyla, İran ile bağlantılı olduğu propagandasını yapmış ve İran’ı Körfez idarelerini yıkmayı hedefleyen faaliyetlerde bulunmakla itham etmiştir (Özcan, 2006). Bu tür suçlamaları Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrası düşman ihtiyacının travmalarını yaşayan bir süper güç olan ABD’nin normal karşılanabilecek refleksleri olarak da düşünmek mümkündür.

ABD’ye göre, Soğuk Savaş döneminde Komünizm tarafından oluşturulan “kıızıl tehdit” gibi, Batı değerlerinin meşruiyetini de bu dönemden sonra dünyayı “bir kanser gibi sarmaladığı” iddia edilen radikal İslam’ın oluşturduğu “yeşil tehdit” tehlikeye atmaktaydı (Keneş, 2011). İdeolojik yıkıcılığın ABD jeopolitiğindeki merkezi ise İran’dı. ABD’ye göre; İran önderliğindeki küresel tehdidin amacı Kuzey Afrika’dan Yakın Doğu’ya, Basra’dan Orta Asya’ya kadar uzanan coğrafyada Batı karşıtı yönetimlere destek olmaktı. İran, petrol sahibi olan körfezde nüfuz alanı oluşturmayı, İsrail’i yok etmeyi, amaçlamaktaydı. Ayrıca, Sudan’daki iç karışıklıklar, Mısır’daki fundamentalist grupların terör eylemleri, Cezayir’de ve Tunus’ta İslami partilerin ve grupların ivme kazanarak güçlenmesi, bağımsızlığını henüz elde eden Orta Asya ülkelerindeki istikrarsızlıklar, Lübnan’daki Şiiilerin iktidar mücadeleleri, Filistin direnişi, İran’ın Basra’da ve Orta Asya’da siyasî olarak nüfuz elde etme politikalarının tümü “Fundamentalist İslam’ın” bir parçası olarak görülmekteydi. ABD’nin, dünyadaki en fundamentalist rejimlerden biri olan Suudi Arabistan’ın güvenliği için gerek savaşarak gerekse tüm diplomatik ağırlığını kullanarak ürettiği çifte standartlı politikaları düşünüldüğünde; aslında ABD’nin dini mefhumlara dayandırdığı jeopolitik algısının tamamen kendi çıkarlarının bir gereği olduğu, göz önünde bulundurulması gereken diğer bir husustur.

Evet, Soğuk Savaş sonrasında, Ortadoğu’nun yeniden yapılandırılması ABD dış politikasının öncelik attığı konulardan biri oldu. ABD’nin 90’lı yıllarda bölgeye

yönelik “çifte çevreleme” politikasını izledi. Bu politika ile, ABD karşıtı olan İran’ın dünya siyasetinden menedilmesi ve İran rejiminin cezalandırılması amaçlanmaktaydı. ABD’nin asıl niyeti, Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla oluşan güç boşluğunu doldurmak siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel olarak bölgenin dönüştürülmesini sağlamaktı. Bu amaçla bölge devletlerinin Batılı tarzda liberal demokratik yönetimler benimsemeleri, global ekonomik konjonktür ile bütünleşmeleri ve Batılı kültürel değerleri transfer etmeleri istendi. Aslında, ABD de daima akılcılıktan uzak, anti-demokratik Üçüncü Dünyacı milliyetçilik anlayışından çekinmiştir. “İran Devrimi ile birlikte Batı nezdinde bu tür milliyetçiliklerin yerini İslamcı ideolojiler almış ve İran’ın varlığı ABD liderliğindeki Yeni Dünya Düzenine onun ideolojik hâkimiyetine ve bölgesel çıkarlarına bir tehdit olarak algılanmıştır” (Dedeoğlu, 2008: 17).

Pragmatik bir idareci olan Rafsancanî, bir yandan içeride rejimi ayakta tutmaya gayret etmiş diğer yandan izlediği dış politikayla ülkeler muvazenesinde etkin bir yer almaya çalışmışlardır. Ancak, Rafsancanî döneminde İran uluslararası sisteme tam entegre olamamış, Latin Amerika gibi kendisi için bakir sayılabilecek bölgelere açılmaya çalışmış, öte taraftan daha önceden ilişkili olduğu ve çeşitli sebeplerle ilişkilerinin akamete uğradığı uluslararası örgütlerle bozulan diyalogunu yeniden yapılandırmaya gayret göstermiştir. Bu minvalde, İslami Konferans Örgütü (İKÖ) ile ilişkileri bozan Irak savaşının sona ermesinden sonra, 1989 yılında Riyad’da yapılan toplantısından başlamak üzere İran ile İKÖ arasındaki ilişkiler yeni bir döneme girmiştir. Değişen yeni dinamikler perspektifinde İran’ın uluslararası oluşumlara yönelik dış politikası ve bu örgütlerdeki varlığı güçlü şekilde dönüşüme uğramış ve Tahran, bu örgütlerle ilişkiler kurma konusunda önemli adımlar atmaya başlamıştır hatta ilerleyen dönemde İKÖ’ye ev sahipliği yapmıştır (Bilge, 2019). Özellikle İKÖ’nün 6. Zirvesi İran’ın örgüt içerisindeki nüfuzu açısından önemli olmuş ve İran İslam Devriminden bu yana ilk kez bir İran Cumhurbaşkanı İKÖ’de bir konuşma yapmış ve bu bildiri katılımcı devletlerin üyeleri tarafından da müspet şekilde karşılanmıştır (Keneş, 2011).

İran İslam Devriminden sonra iç politik dengeleri sağlayan İran, dış politikada çalışmanın ilgili bölümünde bahsi geçen Medeniyetler Çatışması fikrini reddederek medeniyetler arası diyalog ve iş birliği fikrini savunmuştur denilebilir. Diğer bir deyişle İran, Devrim sonrasında devrimin temel siyasi argümanlarından taviz vermeden iç politikada kendi ölçütlerine göre özgürlüklerin kapsamını genişletmeye çalışırken (Abrahamian, 2002: 129) dünya ile de ekonomik ve siyasi ilişkilerini

düzeltilme gayretine girdi. Yani İran, devrim ihraç etme politikasını tam olarak terk etmemekle birlikte, pratikte ideolojiden çok ulusal menfaatlerini temel eksen olarak alan, gayet pragmatik bir dış politika çizgisi izlemeye başladı. Bölgede ve özellikle İslam dünyasında nüfuz ve prestij arayışında olan Rafsancani, Bosna-Hersek'te patlak veren savaşa açık şekilde taraf olmuştur. İran, Bosna krizinin görüşüleceği olağanüstü bir toplantı tertiplenmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Bosna savaşı sırasında Bosna'ya askeri ve siyasi destek vermek suretiyle Rafsancani sadece dini birlikteliği olan bir topluma destek vermekle kalmamış, aynı zamanda Boğazların batısında yer alan bir ülke ile müttefiklik ilişkileri geliştirme fırsatı da yakalamıştır (Boşnak Medya, 2019). ABD'nin rahatsızlığına rağmen Dayton Anlaşması sonrasında CIA tarafından hazırlanan bir raporda Saraybosna'daki Boşnakların %86'sının İran için son derece müspet fikirlere sahip oldukları belirtilmiştir. Aliya İzzetbegoviç'in "Eğer İran olmasaydı ülkem haritadan silinecekti" şeklindeki yorumu da bu araştırmayı doğrulamaktadır (Tasnim News, 2019).

İran ve ABD arasındaki kritik çatışmalardan biri, iki devletin Hazar Denizi çevresi ve Orta Asya politikalarında yaşandı. Hazar ve çevresinde yer alan ve İran'ın etkin ve aktif dış politika hamlelerine maruz kalan Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan; doğal gaz ve petrol gibi önemli kaynaklar açısından zengin olan ülkelerdi. ABD enerji bakanlığı verilerine bakıldığında bu bölgede 210 milyar varilden daha fazla petrol rezervi bulunmaktadır (Üşümezsoy, 2003). Enerji tüketimi konusunda dünyanın büyük devletlerinden biri olan ABD için bu bölgedeki kaynaklar önem arz etmekteydi. "ABD bu sebeple bir Avrasya enerji koridoru oluşturmak suretiyle buradaki kaynakları Akdeniz'e indirmeyi planlamaktaydı" (Çiftçi, 2002: 5). İran'ın, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılı sonrasında Orta Asya bölgesinde yaratmaya ve genişletmeye çalıştığı nüfuz alanı için İran kültürünün ve Şî'inancı gibi kültürel yapılarının önemli dış politika aracı olduğu görülmektedir. Sovyet öncesi dönemde, Orta Asya'nın büyük bir bölümünde Farsça, İran'ın bölgedeki en etkin kültürel bağıdır. Bundan dolayı İran'ın yönetici elitleri Orta Asya ve Kafkasya bölgelerinde İran'ın bölgesel bir güç olabileceğini tasavvur etmektedir. "İran tarihinde söz konusu bölgelerde doğrudan ya da dolaylı olarak egemenlik tesis edilmiş geniş bir zaman dilimi bulunmaktadır. Örneğin, MS 200'lü yıllardan 651 yılına kadar hüküm süren Sasaniler İmparatorluğu döneminde Orta Asya'nın büyük bir kısmı Fars egemenliğinde kalmıştır (Aslan, 2019).

Belirtilen nedenlerden dolayı mevcut şartları uygunluğunu değerlendiren İran, iş birliği yapmaya gayret ettiği Sovyetler Birliği'nin dağılışından sonra Orta Asya, Kafkasya ve Körfez Bölgesinde nüfuzunu arttırma yoluna gitti. Bu politikaların temelinde İran'ın güvenliği tesis etme ve İran'ı bölge ekonomisinin çekim merkezi haline getirme amacı vardı. Bu politikasının amacı ise İran'ın "şeytan" olarak nitelediği ABD'nin Körfez Bölgesindeki nüfuzunu arttırmaya başlaması ve bu bölgede bulundurduğu askeri güçle Kafkaslara ve Orta Asya'ya müdahil olacağı endişesi bulunmaktaydı. Bu itibarla İran, 1989 sonrasında bağımsızlık kazanmış olan Cumhuriyetlere karşı; dil, din ve devrimci ihracı politikaları ile egemenlik kurmaya çalışırken, diğer bir taraftan denizlere çıkış imkânı olmayan bu ülkelerin doğal zenginliklerini dünya pazarlarına kavuşturulmasında köprü olma politikası izlemiştir. Bu minvalde 1991'de Rusya ile anlaşma yaparak, İran ile Orta Asya arasında bir demir yolu hattı kurulmasını sağlamıştır (Tasam, 2019) Bu bölgeye yönelik olarak radyo ve televizyon yayınlarına başladı, kültürel iş birliğini ve koordinasyonunu geliştirdi. Başta Afganistan olmak üzere bu bölgede yeni kurulan Cumhuriyetlere cami ve okul yapımında finansal destek sağladı. Dini içerikli sinema filmlerle kültürel etkisini arttırma yoluna gitti. Gizli şekilde İslamcı hareketlere destek verdi (Dilek, 2011). 1984 yılında İran, Türkiye ve Pakistan arasında imzalanan "Ekonomik İşbirliği Anlaşması'na" Sovyetler Birliği'nin dağılmasının akabinde 1992'de Türkmenistan, Azerbaycan, Tacikistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın da dahil olmasına destek verdi. "Çünkü İslamiyet'in Orta Asya'da Şiilik prensipleri üzerinden yeniden aktive olması, İran'ın yöneticilerinin bu bölgeye bakışlarının organik bir penceresini oluşturmaktaydı" (Brzezinski, 2010: 125).

5.2.2. İran-Türkiye ilişkileri

İran'ın bu dönemde Türkiye'ye bakışı çok bilinmeyenli bir denklem gibi farklı değişkenlere bağlı durumdaydı. Türkiye'nin dış politika algısını şekillendiren dinamikler İran için tehdit olarak görülmekteydi. Öncelikle Türkiye laik bir Cumhuriyetti ve bu haliyle Türkiye İran'a göre, İslami anlayışla yönetmiyordu dolayısıyla İslami direktiflere ters düşmekteydi. Ayrıca Türkiye NATO üyesi olan bir ülkeydi, İran'ın baş düşmanı olan ABD'nin dostuydu. İran'a göre Türkiye kendi İslamî geçmişini ve bu mirası reddedercesine Avrupa kültürüne göre yaşamakta buna bağlı olarak Avrupa Birliğine girmeyi amaçlamaktaydı. Diğer taraftan, Türkiye'nin stratejik önemliliği İran-İrak Savaşında güçlü şekilde belirginleşmişti. Avrupa'ya yönelik

ithalat ve ihracatta güvenli bir Türkiye karayolu, İran için çok önemliydi. Ayrıca İran ekonomisi için Türk malları tartışılmaz derecede önemliydi. İran'a pek sıcak bakmayan Türkiye, İran-İrak Savaşı boyunca titiz bir tarafsızlık sergilemişti, bu ise hali hazırda Körfez ülkeleri ile Arap ülkelerini düşman edinmiş olan İran açısından hayli önemliydi. Bir milyondan fazla İran vatandaşının Türkiye'de mülteci olarak bulunması ve bu nüfusun neredeyse tamamının rejim karşıtı olması, İrandaki rejimin devamlılığı açısından kayda değer bir avantajdı (Fuller, 2011).

İran'ın önemli bir silahlanma gayretinde olduğunu fark eden, ayrıca biyolojik ve kimyasal silahlar ile balistik füzeler açısından güçlü bir potansiyeli olan İran'ın nükleer silahlanma konusunda da iyice mesafe aldığı farkında olan Türkiye'nin İran algısını güvensizlik üzerine kurmasına sebep olmuştu (Keneş, 2011). Ekonomik zorluklar içerisinde olmasına rağmen İran'ın sürekli olarak silahlanma gayreti göstermesi ve bununla da kalmayarak Suriye ile bir askerî iş birliği içinde bulunması Türkiye tarafından kaygıyla izlenmekteydi.

1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesiyle başlayan Körfez Savaşı esnasında ve savaş sonrasında gelişen olaylar hem bölgedeki dengeleri değiştirmiş hem de Türkiye-İran ilişkilerine yeni bir zemin hazırlamıştır. 1990 yılı Cumhurbaşkanı Özal Tahran'ı ziyaret etmiş, 1991 yılında ise Rafsancanî iadeyi ziyaret gerçekleştirmiştir (Keneş, 2011). Irak rejimi ile ilgili bakışları farklılıklar arz etse de her iki devlet de Irak'ın toprak bütünlüğünün muhafaza edilmesini istemiştir. Körfez Savaşı sonrasında belirginleşen bağımsız bir Kürt devletinin kurulması durumu, her iki devlet için kendi milli çıkarlarına karşı bir tehdit olarak algılanmıştır. Kendi coğrafyasında kalabalık sayılabilecek bir Kürt demografisine sahip olan İran, Kürtlerin etnik bağlarının bulunduğu devletler ya da bölgelerde yaşanan siyasi gelişmeleri Rafsancanî döneminde de yakından izlemeye devam etmiş ve Soğuk Savaş'ın bitmesiyle oluşan yeni dengelerde İran aleyhine gelişme ihtimali olan siyasi gelişmelere gerektiğinde müdahale etmekten kaçınmamıştır (Günaydın, 2016).

Körfez Savaşından sonra Saddam savaş sonrasında Kürtlere karşı bir askerî harekât başlatmıştı ve bu askerî harekât Irak'ın, Türkiye ve İran sınırına on binlerce mültecinin yığılmasına sebep olmuştu. İran ve Türkiye'de Kürt demografisinin yoğunlaşmasına ve buna bağlı olarak ayrılıkçı hareketlerin meydana gelmesine neden olabilecek olan bu olay, şüphesiz hem İran hem de Türkiye için bölgedeki güç ilişkilerinin şeklini ve bu ilişkilerin dinamiklerini değiştirmiştir. Körfez Krizinden sonra 32. ve 36. enlemler

dışında kalan bölgelerin, Irak savaş uçakları için uçuşa yasak bölge ilan edilmesi, Irak'ın kuzeyinde Kürtleri, güney bölgesinde ise Şii'leri koruma altına alarak bu unsurları Irak yönetiminin sert politikalarına maruz kalmaktan kurtarmıştır. Ayrıca, bahsedilen sınır bölgelerinde ciddi sorunlar yaşayan ve zor durumda kalan Kürt mülteciler ABD ve müttefiklerinin Huzur Operasyonu ve Çekiç Güç operasyonları ile duruma müdahalesine zemin hazırlamış ve ABD'yi askerî ve siyasî bakımdan sahaya yani Kuzey Irak'a taşımıştır (Çetinsaya, 2008). Irak'taki bu hadiseler bir taraftan Türkiye ile İran arasında Irak'ın toprak bütünlüğünü öngören bir iş birliği zemini oluştururken, diğer taraftan Bağdat'ın güdümünden çıkan Kuzey Irak'taki güç boşluğunun sebep olduğu “nüfuz” mücadelesini artırmıştır. Türkiye'nin bu çerçevedeki politikaları, Türkiye'ye savaş açan terör örgütü PKK ile mücadele ve Irak petrolüne duyduğu ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. İran'ın gerekçesi ise daha çok bölgesel hâkimiyeti elde etme cabasıyla açıklanabilmektedir. 90'lı yıllarda Türkiye ile İran arasındaki görüş ayrılıkları Türkiye'nin, Kuzey Irak'ta PKK'lı militanlara karşı düzenlediği geniş çaplı sınır ötesi operasyonlardan kaynaklanmıştır. İran Türkiye'nin bu türden tutumlarını “revizyonist politikalar” olarak değerlendireceğini, böyle bir duruma tepkisinin sert olacağını ve bu durumun bu bölgede yeni bir çatışmaya yol açacağını Türkiye'ye farklı yollardan hissettirmeye çalışmıştır (Olson, 2010).

Böylesine hareketli ve dengelerin sürekli değiştiği bir coğrafyada ülkelerin dış politika yapım süreçlerine rakip ülkelerin iç politik zaaflarını katmamaları elbette düşünülemez. Bu dönemde, İran'ın Türkiye'deki İslamcı grupları desteklemek suretiyle Türkiye'yi dış politik manevra alanını daraltmaya çalıştığına dair söylentiler çıkmaya başlamıştır. Bu söylentiler, 24 Ocak 1993'te “laiklik yanlısı” bir gazeteci olan Uğur Mumcu'nun, aracına konulan bir bombanın infilak etmesi sonucu hayatını kaybetmesi ile birlikte ayyuka çıkmıştır. Türk medyasında, olayı tertipleyenlerin sağcı İslamcı çizgideki teröristler olduğuna dair haberler yayınlanmaya başladı (Milliyet, 2019) “Mumcu'nun cenaze törenine gelenler, tepkilerini “Türkiye İran olmayacaktır” ve “şeriata hayır” demek suretiyle gösterdiler. Halkın Mücahitleri Örgütü'nün bu ve benzeri suikastları kabul eden açıklamaları ile birlikte İslami bir çizgisi olan Refah Partisi iktidarının, seçimlerden zaferle çıkması Türkiye'nin iç politik kaygılarını daha da arttırdı” (Olson, 2008: 27). Şubat 1993'te Türk Polisi radikal İslamcı olduğu düşünülen 19 kişiyi tutukları ve tutuklanan kişilerin üzerlerinden, İran Devleti ile ilgili çeşitli dokümanlar elde edildi. Elde edilen bulgular, tıpkı daha önce PKK-İran

bağlantısının kanıtlanması için gündeme getirildiği gibi İran Dış İşleri Bakanlığına sunuldu ancak İran bu durumu hiçbir zaman kabul etmedi (Çetinsaya, 2008).

Türkiye-İran gerginliğinin sebeplerinden biri de İran'daki PKK mevzileri olmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin İran ve Irak'a yaptığı askeri operasyonlara karşı İran, Kuzey Irak'taki İslamcı Kürt örgütleri ile fundamentalist örgütleri, Kürdistan Yurtseverler Birliği'nin de (KYB) katkılarıyla, desteklemiştir. Türkiye'de örgütlenen, İran'daki orijinalini örnek alan ve Hizbullah önde gelen Türk aydınlara suikastlar düzenlemiştir. Kuzey Irak'taki etkinliğini Kürt İslami Hareketleri üzerinden geliştirmeye çalışan İran (Özdağ, 2008) ile Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi (KDP) ile KYB arasındaki gerilimde farklı tarafları desteklemişlerdir. Türkiye, sınırındaki bölgeleri kontrol etmekte olan KDP lehine, İran ise KDP ile çatışma halinde bulunan KYB lehine politikalar geliştirmişlerdir.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması bu bölgede iki ülke arasındaki rekabetin bir diğer konusudur. İslam Dünyası'nın liderliği hususunda Mısır ve Suudi Arabistan ile rekabet içerisinde olan, Körfez Savaşından sonra kendi içerisindeki gücünü nispeten kaybeden Arap Birliği'nin zaaflarından yararlanan İran'ın, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya'da ve Kafkasya'da bağımsızlık kazanan Türki cumhuriyetler konusunda Türkiye ile mücadeleye girmesi beklentileri oluşmuştur. Bu konuda Orta Asya'daki liderler önemli rol oynamışlardır. Türkiye'ye, bölgede İran etkisinden şikâyetçi olduklarını ifade eden ve İslami köktencilikten çekindiklerini anlatan bu liderler bu yolla Türkiye'nin bu bölgeye dair politikalarını etkilemeye çalışmışlardır. Türkiye bölgedeki nüfuz alanını genişlettiğinde ise bölgede giderek gelişen Türkiye etkisinden bahsetmişlerdir (Davutoğlu, 2014).

1990-1991 sonrası dönemde Türkiye ile İran arasında Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (EİT) (T.C. Dış İşleri Bakanlığı, 2019), ikili sözleşmeler ve ortak projeler bağlamında ticarî ilişkiler devam ederken, aynı zamanda laiklik/şeriat, İran'ın Türkiye'deki İslami gruplarla ilişkileri, İran'ın Türkiye'deki terör faaliyetlerine desteği ve İran-PKK temasları tartışmaları devam etmiştir. Bu dönemde EİT mekanizmalarının, Türkiye-İran ilişkilerindeki karşılıklı bağımlılığı ortak çıkar alanlarına dönüştürememesi (Keneş, 2011), global tercihlere dayalı rekabet ilişkisinin bölge dengelerine dayalı pragmatik politikaların önüne geçmesine sebebiyet vermiştir. Ayrıca, dış politika yapımı ile iç politikadaki ideolojik tercihler arasındaki belirleyiciliğin, her iki taraf

nezdinde de gözle görülür hale gelmesi Türk-İran ilişkilerindeki gerilimi daha da arttırmıştır.

90'lı yılların ikinci yarısı, her iki ülkenin ideoloji-devlet ilişkisini yoğun bir şekilde yaşadığı sorunlu bir dönem olmuştur. İç politikayı belirleyen ideoloji-devlet parametresi dış politika yapım sürecini de direkt olarak etkilemiş ve her iki ülkenin bölgesel politikalarına ve ikili ilişkilerine sirayet etmiştir. İkili ilişkilerde yaşanan dönemselleşmelere sebep olan bu yansıma yine de Türkiye ve İran'ın karşılıklı ilişkilerinde tarihi birikime dayalı pragmatik bakış açısının zamanla devreye girmesini önleyememiştir. Bundan dolayıdır ki, Türkiye-İran sınırı Soğuk Savaş sonrası dönemde bölgenin en istikrarlı sınırı olmuştur. Türkiye ve İran'ın çok faktörlü jeopolitik yapısı bu iki ülke arasındaki diplomasiyi, dolayısıyla da Türkiye'nin İran'a yönelik politikalarının, en azından üç kanatlı olmasını zorunlu hale getirmiştir: Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya. Her iki ülkenin de aslında birer Batı Asya ülkesi olmaları gerek bu bölgelere dair politikalarda gerekse bu bölgeler arasındaki ortak alanlarında her iki ülkenin bir diğerini de düşünen politikalar geliştirmesini zorunlu kılmıştır. Bu anlamda İran'ın belirtilen üç bölge arasında bir köprü konumunda bulunması Türkiye'nin bu bölgelerle ilgili politikalarında İran unsurunu da göz önüne alması jeopolitik bir zorunluluk haline gelmiştir.

İran'ın 1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nin mirasçısı olan Rusya'yı tanıdığını deklare etmesinin ardından (Oğan, 2008) İran-Rusya ilişkileri gelişmiş, derinlik kazanmıştır ve İran ve Rusya'nın, kendi aralarındaki ilişkilerini geliştirmeleri adına kullanabilecekleri kullanışlı bir zemin de vardı. Şöyle ki; bölgede bir Türk hakimiyetinin var olması hem İran hem Rusya açısından ciddi bir jeopolitik tehdit oluşturmaktaydı. İki ülkenin de sınırlarını korumakta sorun olabilecek iç meselelere dair kaygıları bulunmaktaydı. İran ve Rusya bölgesel ve küresel açıdan ortak menfaat alanlarına sahip olan devletlerdi ve bu ülkelerin çıkar tanımlamaları paralellik arz ediyordu. Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları, Rusya ve İran'ın bölgedeki dış politik dengelerini gözden geçirmeye zorlamıştır. Orta Asya'da çoğunluk olarak Türklerin var olması İran siyasal literatüründe "Türk Cephesi" (Keskin 2019) kavramının dillendirilmeye başlamasına, Rus siyasal literatürün de "Türk Hançeri" (Dugin, 2016) kavramını ortaya çıkarmıştır. İran, tarih boyunca hep bir mücadele içinde olduğu Türkiye ile Orta Asya'da Türk dünyası arasında yok olma endişesine kapılmıştır. Bu endişenin sonucu olarak, Fars-Türk koalisyonunun

meydana getirdiği İran, Anadolu'daki Türkler ile Türkistan Türkleri arasında gelişebilecek olası iş birliğine mâni olmak istemiştir (Saray 2006). İran, eski tarihlerden beri Türkiye Rusya ve kendisi açısından mücadele alanı olan Azerbaycan'ın kuzeyinin (Bakü Merkezli) Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, bu durumun kendi nüfuz alanı olan Güney Azerbaycan'a da sirayet etmesinden endişe duymuştur. Bağımsız olan Azerbaycan'ın etnik yapısından dolayı Türkiye'ye, dini mezhebinden dolayı ise İran'a yaklaşacağına dair yorumlar yapılırken, 1992 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı seçilen Ebülfez Elçibey'in Güney Azerbaycan için insan haklarına uygun politikalar geliştirmek konusundaki tavsiyesi Tahran tarafından kaygı verici olarak nitelendirilmiştir. İran'ın duyduğu kaygılar, İran-Ermenistan arasındaki ilişkilerin gelişmesine yol açmıştır. Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki çatışmalarda İran, Ermenistan tarafına destek vermekten çekinmemiştir. İran 1990-1992 yıllarında bölgede nüfuzunu arttırabilmek amacıyla ciddi maddî sıkıntı bulunan yeni cumhuriyetlere, tabi en başta önemli Şiî nüfusun var olduğu Azerbaycan, Afganistan ve Tacikistan'a ciddi maddi yardımlarda bulunmuştur (Saray, 2006)

Genel olarak bakıldığında bu bölgede İran'ın Türkiye rekabetinde başarılı olma şansı zayıftı denilebilir. Bir kere etnik açıdan Türkiye, Orta Asya cumhuriyetlerinden Türkçenin lehçelerinin konuşulduğu 5 tanesinde bariz bir avantaja sahipti. Dinî açıdan ise Farsça konuşan Tacikistanlılar da dâhil olmak üzere Şiî olan İran'ın aksine bölge demografisi Sünni Müslümanlardan oluşmaktaydı. Ayrıca Siyasal bakış açıları açısından Türkî cumhuriyetler Türkiye'ye daha yakındır denilebilir. Buna mukabil Türkiye, İran'a göre, yeni bağımsız olan bu ülkelerle daha hızlı bir biçimde ilişki kurmayı başaramıştı. Diğer bir husus ise, Kazakistan ve Kırgızistan'ın Batı tarzı bir demokrasiye kavuşmak için önemli bir gayret göstermekteydi ve muvaffak olmaları halinde fundamentalizmin bu ülkelere sirayet etmesi imkân dahilinde olmayacaktı. Türkiye, bu açılardan İran'a göre daha avantajlı bir konumdayken, demokrasi ile birlikte İslami eğilimler de göstermekte olan Türkmenistan ve Özbekistan'ın da doğaları itibarıyla Türkiye ile daha yakın olacağı ön görülmekteydi. İran, Irak ile yaşadığı savaştan sonra ekonomik olarak Türkiye'ye göre daha dezavantajlıydı ve bu bölgedeki ülkelere ekonomik destek hususunda da Türkiye'ye göre geri planda kalmaktaydı. Batının kapitalist ekonomik yapısını, ulaşılması gereken ekonomik bir hedef olarak gören bölge ülkelerine göre İran'ın ekonomik örgütlenme

şekli bu ülkeler açısından kurtulmak istedikleri Sovyet Rusya dönemi ekonomik örgütlenmesine benziyordu. Hızlı şekilde özelleştirmeler yapmaya çalışarak dünya ekonomik sistemine angaje olmak isteyen Türki Cumhuriyetler, İslami kültürel dokularını reddetmemekle birlikte dini fanatizme ve fundamentalist fikirlere sıcak bakmamaktaydılar ve bu açıdan da İran'dan ziyade Türkiye'yi kendilerine daha yakın görüyorlardı.

5.2.3. İran-Rusya ilişkileri

Yıllar boyunca Rus tehdidi altında yaşamış olan bir ülke olarak İran Sovyetler Birliği'nin parçalanması sonrasında küresel sistemin gereklilikleri hususunda Rusya ile ortak bir görüş açısı geliştirmiştir. Bunun sebeplerinin en başında her iki ülkenin de tek kutuplu dünya siyasetinden ve ABD'nin tek başına hegemonya kurmasından rahatsız olmaları gelmekteydi. ABD ile içinde bulunduğu çatışmalar sebebiyle İran'ın Rusya ile geliştirilecek ilişkilere ihtiyacı vardı. Üstelik Rusya, insan hakları gibi konusunda Avrupa ülkeleri gibi herhangi bir kaygı taşımamaktaydı ve İran'a bu konuda telkinlerde bulunmuyordu. Yani İran'ın iç politikasına müdahil olmak için Rusya'nın ne bir ideolojik gerekçesi ne de ekonomik ya da siyasal gücü bulunmaktaydı. Rusya, ABD ve diğer batılı ülkelere farklı olarak, demokrasi ve insan hakları konularını bir dış politika aracı olarak kullanmayı benimsemediği için, bu bölgedeki otoriter devletlerin yakın bir müttefiki olma potansiyelini taşımaktaydı. Rusya tarafından bakıldığında ise; İran'ın ABD bloğuna gösterdiği tepki ve direnç Kafkasya, Orta Doğu ve Orta Asya'da ABD'nin hamle yapmasını zorlaştırmakta ve bu durum Rusya'nın menfaatlerine uygun bulunmaktaydı. Orta Asya ile dikkatli ve temkinli bir ilişki kurmaya çalışan İran'ın bölgeye dair geliştirdiği politikaları başından beri açık biçimde ideolojiden arındırılmıştı. Bunun yerine millî menfaatler ve güvenlik temel politika argümanları olarak kullanılmıştır. Rusya ve İran arasındaki ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlayan bir diğer husus bir önceki başlıkta değerlendirilen, NATO'nun ileri karakolu olarak görülen Türkiye'nin bölge ülkeleri üzerinde kurması muhtemel nüfuz alanı olmuştur. İlâveten, özellikle 1991 yılından sonra İsrail'in Orta Asya ve Kafkaslarda nüfuz arayışına girmesi de Rusya-İran yakınlaşmasına sebep teşkil eden konulardan bir tanesidir. Gerçekten, İsrail bu dönemde İran'ın Orta Asya ile olan ilişkilerini bozucu bir etkide bulunmuş ve İran'ın dini lideri Hamâney, İsrail ile ilişkileri geliştirmekten yana olan Özbek lider İslam Kerimov'u "batının simsarı" olmakla suçlamıştır (Saray, 2006).

Orta Asya’da başat güç olama iddiasındaki Özbekistan, İran’ın Rusya ile birlikte bölgeyi kendine hakimiyetine alma politikalarından rahatsızlık duymaktaydı. Taşkent’in bakış açısıyla, bölgede Özbeklerle (Türkler) Tacikler (Farslar) arasında bir nüfuz mücadelesi vardı. Bu mücadelede Özbekistan, Tacik karşıtı bir politika izlemekteydi ve bu durum İran’ı da dolaylı olarak etkilenmekteydi. Taliban ve onun arkasındaki Pakistan, Orta Asya’daki İslamcı muhalefete destek veren esas güç olarak ortaya çıktığında, Taliban karşıtlığı zemininde İran ile diğer Orta Asya Devletleri gibi Özbekistan da aynı blokta yer almış ve bu durum İran-Özbekistan arası ilişkilerde belirgin bir yumuşamaya sebep olmuştur.

İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Maliki’nin ifadesiyle Orta Asya ve Kafkaslarda bağımsızlıklarını ilan eden cumhuriyetlerle iş birliğini geliştirmeyi dış politikasının önceliği olarak belirleyen getiren İran, bölgesel bir güç olarak bölgedeki etkisini geliştirme mücadelesi içerisinde olmuş ve bu hedefini elinde bulundurduğu bazı önemli argümanları kullanarak hayata geçirmeye çalışmıştır. İran bu noktada kendi İslam anlayışı, ülkesinde bulunan petrolün dolara çevrilmesi, Farsça ’nın yoğun olarak konuşulduğu Tacikistan ile kültürel ve dilsel yakınlığı, Türkmenistan ile olan uzun sınır hattı ve bölgedeki diğer ülkelerle Türkiye, Ortadoğu ve Avrupa arasındaki coğrafi konumu gibi argümanları birer parametre olarak kendi lehine kullanma gayretinde olmuştur. Bölgedeki ülkelere yönelik İran kültürü ve diline dair kurslar açan İran, ilk başta Türkmenistan ve Kazakistan olmak üzere diplomatlar göndermiş, daha sonra da üst düzey Tacikistanlı yetkililer ve bakanlar için Başkent Tahran’da kurulan diplomatik eğitim merkezlerinde kursları başlatmıştır (Akdevelioğlu, 2005). Ayrıca İran, bu bölgedeki nüfuzunu artırmak amacıyla bazı örgütler kurma çabasında olmuştur. Buna minval üzere kurulan İran, Tacikistan ve Afganistan’ı bünyesinde barındıran Fars Dili Ülkeler Birliği ile İran, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Rusya’dan oluşmuş olan Hazar Denizi İşbirliği Örgütü bu çabaların somut göstergesi olarak görülebilir” (Kuru, 1999; 181).

ABD’nin Irak ve İran’a uyguladığı tecrit politikalarından faydalanan Rusya, iki devletle de daha sıkı bağlar oluşturmaya çalışmıştır. İran’ın, Rusya’nın 1990’lı yılların başından itibaren yakın çevre olarak nitelediği Kafkaslar ve Orta Asya’da Moskova’nın nüfuzunu ve etkisini kabul etmiş olması, Rusya-İran arasındaki ilişkilerde önemli rol oynamıştır (Keskin, 2019). Rusya da İslami Devrimi ihraç etmekten ziyade bölgeye kendi ekonomik menfaatleri açısından baktığına inandığı

İran ile ilişkilerine, Rus ekonomisine olan katkılarından ve Rusya'nın Basra Körfezi'ne inebilmesi gibi jeopolitik sebeplerden dolayı, ciddi şekilde önem vermiştir (Akdevelioğlu, 2005). Evet, ABD'nin tecrit politikalarına mukabil Rusya'nın uluslararası sahada ve geliştirdiği bölgesel ilişkilerde yanında yer aldığı İran'a silah yardımıyla bulunması, nükleer enerji reaktörlerini inşa İran açısından Rusya ile geliştirdiği ilişkilerindeki en önemli unsurlardır (Dikkaya, 1999).

İran Rusya ile olan ilişkilerini genişletmeye çalışırken, diğer taraftan 1992 yılında İran Dışişleri Bakanı Velâyeti, Ukrayna'ya gitmiştir. Yapılan görüşmelerde Ukraynalı yetkililer Rusya'dan transfer edilen doğalgaza olan bağımlılıklarını azaltmak için İran'dan doğalgaz alımını gündeme taşımalar, İran ise bunun karşılığında Ukrayna'nın ürettiği silahlara talip olduğunu beyan etmiştir (Akdevelioğlu, 2005). Sonraki tarihlerde Ukrayna, İran ve Azerbaycan bürokratlarının dahil olduğu Kiev'deki bir toplantıda İran'dan başlayıp Azerbaycan üzerinden Ukrayna'ya uzanması planlanan olan bir doğalgaz hattının inşasına ilişkin görüşmeler yapılmıştır. Rusya'yı adeta By-Pass ederek SSCB'nin Avrupa coğrafyasına enerji nakil hattını öngördüğü için ilgili proje Rusya'dan tepki almıştır (Oğan, 2008).

İran'ın, bölgedeki nüfuz alanını geliştirebilmesi için önemli avantajlarının olmasına rağmen, bu durumu engelleyen faktörler de bulunmaktaydı. Bunların başında İran'ın bu devletler ile olan derin tarihî bağları gelmekteydi. İran nüfusunun ekseriyetinin Şii olmasına karşın, Orta Asya'nın büyük çoğunluğunun Sünni Müslümanlardan oluşması, Orta Asya'nın eski komünist liderleri adına kabul edilemeyecek bir biçimde İran'ın dini bir devlet yapısının olması ve Orta Asya'nın yeni devletlerinin kredi alabilmek amacıyla başvurduğu Batılı ülkeler ile, ABD ile İran'ın birbirleri arasında sorun teşkil eden politikalara sahip olması önde gelen olumsuzluklar arasındaydı. Ayrıca, İran her ne kadar devrim ihracı fikrini ve eylemlerini bölgeye yansıtmamaya çalışsa da sonuç olarak bölgedeki ülkeler İran'ı, din kartını her an sahaya sürebilecek potansiyelde olduğunu düşündüklerinden Tahran'a güvenmemişlerdir.

Evet, Kafkasya bölgesi İran'ın kültürel hafızasında önemli bir yer işgal etmektedir. Özellikle Fars milliyetçiliği, Kafkasya coğrafyasını İran kültür ve tarih havzasının bir uzantısı olarak nitelemiş ve bu amaçla Azerbaycan'a büyük önem vermiştir. İran'ın bu bölgeye dair ürettiği politikaların şekillenmesindeki diğer önemli unsur ise bu Kafkasya'nın İran tarihinde oynadığı roldür. İran'ın modernleşme döneminin ilk aşamaları olan matbaa ve kitabın gelişi Kafkasya üzerinden olmuştur. İran'daki sosyal

demokrasi ya da sol düşünce de yine bu bölgeden İran'a taşınmıştır (Ayan, 2010). Bundan dolayı İran'ın modern tarihinde Bakü'nün özel bir önemi vardır denilebilir. Azerbaycan demografisinin büyük çoğunluğunu Şiiler oluşturmaktadır (Arıkan, 2018). Çoğunluğu Şiî olan ve Fars milliyetçilerince İran medeniyetinin bir parçası olarak düşünülen Azerbaycan, bu yönü ile İran'ı umutlandırmıştır. Fakat Azerbaycan Türk milliyetçisi demokratik ve batı yanlısı bir siyaset şeklini benimsemiştir. Bu durum da İran'ın beklentilerinin tam aksine bölgede yayılması muhtemel bir Türk milliyetçiliği dalgası çerçevesinde belirgin bir jeopolitik tehlikeye dönüşmüştür (Saray, 2006). Diğer yandan, Şiiler ezici bir çoğunlukta olmalarına rağmen, tarihî olarak Ruslar Ermenilerle parçalı ve çok taraflı ilişkilere sahip oldukları ve uzun süre Komünizmin etkisi altında yaşadıkları için İran'a nispeten modern bir bakışın hâkim olduğu Azerbaycan'da İran'ın Şiî devlet ideolojisi pek taraftar bulamamıştır. İran'ın Ermenistan ile birtakım ilişkiler içerisinde bulunması, çoğunluğu Şiî olan Azerbaycan üzerinde bu politikalara karşı negatif yönlü bir duyarlılık oluşturmuştur. İslam dünyasının en önemli koruyucusu olduğu iddiasında bulunan İran'ın, Azerbaycan'ın bir kısmını işgal eden Ermenistan'a karşı sessiz kalması bu duyarlılığı haklı çıkarmıştır. Ayrıca her yıl Ermenilerin İran'da Türkler aleyhine protesto yürüyüşleri düzenleniyor olması İran ile Türkiye arasındaki gerilimi artırdığı gibi Azerbaycan'ı da rahatsız etmiş, bu tür olaylar Azerbaycan'ı İran'dan daha da uzaklaştırarak Türkiye'ye ve Batı bloğuna yakınlaştırmıştır.

1994 yılında yaşanan Çeçen-Rus savaşı Rusya'nın etkisinden kurtulmak adına Azerbaycan lehine önemli bir fırsatı beraberinde getirmiştir. Savaş nedeniyle Rusya'nın Azerbaycan sınırını tamamen kapatmasının ardından Azerbaycan'ın petrol ihraç edebilmesinin önü kesilmiştir. Bu sebepten Azerbaycan; Türkiye, İran, Batı ülkeleri ve Rusya ile yaptığından daha yoğun ticari ilişkiler geliştirmeye başlamıştır (Keneş, 2011). Rusya'nın asıl kaygısı; İran'ın bağımsızlığına henüz kavuşmuş olan Orta Asya ve Kafkaslardaki Müslüman ülkeler üzerindeki potansiyel İslamcı etkisiyle ilgili oluşmuştur. Ekonomik anlamda zor durumda bulunan bu devletlerde Rusya'nın gerilediği alan İran tarafından doldurulmaya çabalanmış ve bu durum özellikle etnik ve dinî kimlikler aracılığı ile İslam'ı çekici hale getirmiştir. Ancak İran Ortadoğu'dan farklı olarak Kafkasya ve Orta Asya'da devrim ihracı politikalarından uzak durmuştur. İran siyasal İslam fikrine olan bağlılığına rağmen, Orta Asya ve Kafkaslara dair daha temkinli bir dış politika tarzını uygulamış, Humeyni'den ve Orta Asya devletlerinin

bağımsızlıklarına elde etmelerinden sonra devrim ihracı fikrinden uzak durmuştur. Tahran'ın Rafsancani döneminde dış siyasette benimsediği pragmatik politikalar, Çeçenistan-Rusya ve Azeri-Ermeni çatışmalarındaki tutumu net olarak kendisini göstermiştir. İran, Çeçenistan-Rusya çatışması konusunda net bir tavır sergilememiş ve bütün açıklamalarını İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) bünyesinde ve insan hakları söylemleri çerçevesinde yapmıştır. Rus askerlerin Müslümanları toplu katliamlar yoluyla sindirdiği bir durumda İran'ın tepkisi, bu olayların Rusya'nın iç işleri ile ilgili olduğu yönünde beyanlarda bulunmaktan ibaret kalmıştır (Dikkaya, 1999). İran'ın millî menfaatlerinin ancak İran-Rusya ilişkilerinin düşmanlığa dönüşmemesi durumunda korunabileceğini hesaplayan Tahran, bölgedeki mücadelenin dini boyutlarına rağmen Çeçenlerin bulunduğu savaş durumunu neredeyse görmezden gelmiştir. Benzer biçimde Ermenistan meselesinde de İran'ın tarafsız kalmıştır. Ermenistan ve Azerbaycan çatışması gibi, dini anlamda Hristiyan- Müslüman çatışmasına sahne olan bu sahada dahi tarafsız kalınması, İran'ın Kafkasya'daki jeopolitik endişelerinin kendi ideolojik fikirlerinin önünde tuttuğuna etkileyici bir örnektir.

5.2.4. İran, Afganistan ve Pakistan ilişkileri

1992 tarihinde Necibullah iktidarının düşmesinin akabinde Afganistan'da siyasî yapı dönüşüme uğramış ve Peştunlar, ana dilleri Farsça olan Tacikler, Özbekler, Hazaralar (Şii topluluk) ve Türkmenler gibi farklı etnik gruplar arasında ciddi iktidar savaşları başlamıştır. Bu etnik temelli rekabet kısa süre içerisinde dinî boyut kazanmış, Sünniler, Şiiler ve İsmaililer arasında yaşanan bir mücadeleye dönüşmüştür (Keskin, 2008). Bu çatışmalar, sonrasında Kuzey İttifakının (Peştunlara karşı olan koalisyon) Afganistan'da iktidar olması İran'ı memnun ederken Pakistan ve ABD gibi devletleri rahatsız etmiştir. Bu dış politik farklılığın temelinde, İran'ın Kuzey İttifakı ile olan irtibatı ve buna bağlı olarak Afganistan'da istikrar sağlandığı zaman bölgede İran sempatanı bir devletin bir tehdit olarak ortaya çıkma ihtimali bulunmaktaydı (Çınarlı, 2016). Bu dönemde, Kabil'deki Burhaneddin Rabbani iktidarı süresince İran'ın tüm gayreti başkentte hâkimiyeti elinde bulunduran olan Taciklerin asli müttefiki Şiî Hazarların ülke yönetiminde daha etkin şekilde yer alabilmesini sağlamak doğrultusunda olmuştur (Çınarlı, 2016).

Pakistan'ın bu Afganistan'a yönelik ilgisi oldukça eskidi ve daha 1978 yılında dönemin Pakistan Devlet Başkanı Ziyaül-Hak bir Afganistan-Pakistan

konfederasyonu önerisinde bulunmuştu. Bu yeni bir fikir değildi. Afganistan'da genel bir uzlaşının sağlanmasına yönelik birtakım teşebbüslerden sonra Pakistan, kendi aralarında çatışmakta olan gruplardan tamamen farklı olarak yeni bir unsuru sahaya sürmeye karar vermiş ve 1994'ün sonlarına doğru Taliban diye bir örgüt resmi olarak ilan edilmişti (Keneş, 2011). Taliban'ın varlığı ve Hazara bölgesi dahil, ülkenin büyük bir bölümünü ele geçirmesi Afganistan'daki güç dengelerini tümüyle değiştirmiştir (Akdevelioğlu, 2004). İran'a yönelik tutumunda mezhep ayrılığının tarihsel kökeni 18.yy.'a kadar uzanıyor olmasına rağmen Taliban'ın İran'a karşı düşmanlık içeren politikaları ideolojik bir bakıştan daha ziyade, İran ve Rusya'yı Afganistan'daki kendi nüfuzunun önündeki engeller olarak görmesinden kaynaklanmıştır. 1994-1997 arası dönemde Taliban, Kandahar'dan başlamak suretiyle ülkeyi ele geçirmeye çalışması ile İran ve Rusya destekli grupları karşısında bulmuştur (Çınarlı, 2016).

İran, Taliban tarafından yönetimden el çektirilen Afganistan Devlet Başkanı Rabbani'ye ve Başbakan Gülbeddin Hikmetyar'a destek olmuş, bu liderlerle Taliban da dâhil olmak üzere diğer gruplar arasında müzakerelere ev sahipliği yapmıştır. İran ile Pakistan arasındaki diplomatik fikir ayrılıkları Afganistan'daki gelişmeler ile ilgili olmuştur (Raşid, 2007). Taliban'ı destekleyen ABD, Pakistan ve Suudi Arabistan bloğunu suçlayan İran, yine de Afganistan'da Taliban'ı da kapsayacak biçimde geniş tabanlı bir temsilin oluşmasından, bu dönemdeki gelen diplomatik tavrına uygun olarak çatışmacı bir yol izlememiştir.

İran, Taliban'ın Herat ve Kandahar gibi İran'a yakın kentlerde İranlı Sünniler için bürolar açmasından rahatsız olmuştur. Bu yapılar bünyesinde temsil şansı bulan İranlı Türkmen, Peştun vb. etnik kökenli Sünniler Taliban tarafından bir örgüt kurularak bir araya getirilmiştir. Ehli Sünnet olarak anılan bu örgütün temel amacının İran'daki rejimi yok etmek ve onun yerine Taliban'ı bir örneklem olarak alan bir yönetim biçimi getirmek olduğunu deklare edilmiştir. Bu gelişme, İran'ın öteden beri korktuğu, ülkedeki Sünnilerin rejime yabancılaşması olgusuna katkı sağlayacağı endişesini haklı çıkartmıştır (Raşid, 2007). Pakistan-İran arasındaki ilişkiler özellikle İran İslam Devriminden sonra değişen bölgesel ve uluslararası konjonktür karşısında yeni bir hüviyet kazanmıştır. Bu dönemde Pakistan, Batı-Doğu arasında bir tampon rolüne soyunmanın kendi jeopolitik önemini artıracığını hesap etmiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra Pakistan bu avantajını yitirmiş ve kendi içerisinde bir iktidar boşluğu yaşamıştır. Pakistan, kendi bölgesel politikaları açısından hem Batı

hem de batı ülkelerinin bölgedeki dostları adına iyi bir müttefik olmuştur. Örneğin, Saddam'ın Kuveyt'i ilhak etmesi üzerine korkuya kapılan Suudi Arabistan, Pakistan'dan askerî yardım talebinde bulunmuş ve bu ülkeden asker tedarik etmiştir (Aslan, 2018).

Yaşanılan çekişmelere rağmen İran-Pakistan ilişkilerinin sadece rekabet perspektifinde tanımlanması eksik bir değerlendirme olacaktır. Örneğin, Orta Asya'nın Avrupa'ya ile Uzakdoğu'ya demiryolu ve Hint Okyanusu aracılığıyla ulaşmasını temin etmek üzere İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Malikî, inşa edilecek bir demiryolu ile Çin'den Almatı'ya oradan da Tecen Vadisi'ne ulaşabileceğini öne sürmüş ve bu konuda Pakistan ile iş birliği zemini aramıştır (Aslan, 2018). Tahran, bu bölgede İran, Türkiye ve Pakistan arasında çatışmaların olduğuna dair algının, Emperyalist güçlerin, İslam ülkelerinin birlikte hareket etmelerinden duyulan rahatsızlıklarının tezahürü olduğunu savunmuş ve Pakistan, İran ve Türkiye'nin EİT bünyesinde iş birliği içerisinde olduğunu savunmuştur (Raşid, 2007). Tüm bunlara rağmen Pakistan-İran arasında gerilim son bulmamış, özellikle Pakistan'daki Sünni-Şîi çatışmaları ve İran'ın Pakistan'daki Şîi nüfus üzerindeki etkisi uluslararası algıyı belirleyen başat argümanlar olmuştur.

5.2.5. İran-AB ilişkileri

Rafsancani dönemi hem batı ile hem bölge ile ilişkilerini güçlendirmeye ve diplomasinin gerçekçi taraflarını göz önünde bulundurmaya çabalayan İran'ın, bir şekilde kendisini çatışmaların içerisinde bulması ilginç bir durum olarak yorumlanabilir. Rafsancani'nin hükümetinin çabalarına rağmen bu dönemde İran, devrimin temel ideolojisinden tamamen arındırılmış bir dış politika vizyonunu uluslararası ilişkilerine tam olarak yansıtamamıştır. Buna rağmen, realist bir bakı açısına sahip olan Rafsancani, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Irak savaşı sonra yıpranan ülkesinin ihtiyacı olan mali yardımlar ve çeşitli uzmanlık alanları için Batı'ya yönelmekten başka şansının olmadığını farkındaydı. Bu sebeple İran, ekonomisini geliştirmek adına özellikle Fransa ve Almanya ile ilişkileri geliştirmeye öncelik vermiştir. Tahran ve Paris arasındaki ilişkiler, İran Dış İşleri Bakanı Velayeti'nin Paris'e 1990 yılında gerçekleştirdiği ziyaret ile ivme kazanmış, iki ülke petrol, doğalgaz ve ağır sanayi alanlarında birçok anlaşmaya imza atmışlardır (Adıbelli, 2013).

Ekonomik iş birliği için zemin oluşturulmaya çalışılması bu dönemde çelişkili tavırlar sergileyen İran'ın Ortadoğu'ya dair politikaları Batı'ya güven vermeyi başaramamıştır. Mesela, Lübnan'daki ABD'li rehinelere kurtarılması konusunda İslamî Cihad ve türevi örgütler üzerinde baskı kuran İran, bir taraftan da bu örgütlenmeler üzerindeki etkisini arttırırken, diğer yandan Irak-Kuveyt krizi esnasında koalisyon güçleri ile fiili olarak iş birliği yapmayı başarmıştır. Irak'a yönelik yaptırımların denetlenmesinde Batı'nın takdirini kazandıracak yardımlarda bulunmuştur. İran'ın bu ve benzeri politikaları Batı'nın İran'a karşı temkinli tavırlarında bir değişikliğe, Batı'nın İran'a dair endişeleri devam etmiştir. Batının bu konuda haklı olduğunu düşündürecek durumlarda olmuştur, zira Körfez Savaşı'nın sona ermesinden sonra Irak'ta İran yanlısı bir rejimin kurulması konusunda İran'ın yoğun çabalarının olduğu görülmektedir” (Laurent, 1991: 58).

Bu çekincelere rağmen Avrupa ülkeleri ile İran, bölgesel unsurların birbirleriyle uyumlu hareket etmeleri neticesinde ortaya çıkan bölge istikrarının devam etmesinin gerekliliğine vurgu yapmışlardır (Keneş, 2011). İtalya bu istikrar ortamının devamlılığı için, 1990 yılı başlarında, Fas'tan İran'a uzanan Ortadoğu ve Akdeniz'de Güvenlik ve İşbirliği (CSCM) toplantısına öncülük etmiştir. ABD'nin bu bölge üzerindeki etkisini azaltmak, Hazar ve Orta Asya'dan elde edilecek petrol ve doğalgazın İran'dan geçecek yollar vasıtası ile Avrupa'ya dünyaya ulaştırılması fikrine itiraz edenlere karşı durabilmek amacıyla İran, Akdeniz, Basra Körfezi ve Hazar havzasındaki devletleri de kapsayacak şekilde Avrupa'nın Ortadoğu'daki nüfuzunun arttırılması konusuna sıcak bakmıştır (Çetinsaya, 2002).

Avrupa ülkeleri İran'a uygulanacak olan tecrit politikalarının, kendi çıkarları açısından yıpratıcı etkilerinin olabileceğinin farkında olduklarından İran'a yönelik söylemlerini diyalog kapılarını tamamen kapatmayacak şekilde düzenlemişlerdi. Bu politikaların zemini; ticari ve siyasi ilişkiler devam ettirip, tehdit oluşturabilecek İran politikalarının eleştirilmesi hususlarına dayandırılmaktaydı. AB'nin teröre destek veren, nükleer silahları elde etmeye çalışan, Arap-İsrail çözüm sürecine düşmanca tavır alan İran'a karşı “temkinli diyalog” politikalarına, ABD tarafından sert şekilde eleştirilmiştir. Humeyni'nin Salman Rüşdi için öldürülme emri verdiği fermanın yayınlaması ve 1994'te İran'ın İrlanda Kurtuluş Ordusu'na (İRA) destek verdiği konusunda çıkan haberler dahi İngiltere'nin İran'a bakışı üzerinde, çok büyük çatışmalara sebep olacak ya da bölge dengelerini değiştirecek bir etki yaratmamıştır. İRA ile gizli ilişkiler

kurmakla suçlanan İran, iddiaları reddetse de taraflar diplomatlarını karşılıklı olarak sınır dışı etmişlerdir (Aljazeera Türk, 2019). Diğer taraftan İran'a karşı Batı Avrupa ülkeleri ile İran arasında bu dönemde, nispeten bir normalleşme dönemi başlamıştır. 1992 yılında Berlin'de İran'lı istihbaratçılar tarafından öldürülen, İran rejimine muhalif Kürtlerin oluşturduğu gerginliğe rağmen Almanya, ABD'nin tecrit politikalarından yana olamamıştır. Almanya bir yandan Tahran'da ajanlık suçlamasıyla alıkonulan iki Alman vatandaşını geri almak, diğer taraftan da İran'ın en önemli dış ticaret ortaklarından biri olma pozisyonunu muhafaza etmek için Tahran ile ilişkilerinde özenli davranmıştır (Keneş, 2011).

1997 yılında Alman mahkemesinin (Mikonos davası) 1992 yılında Berlin'de, dört Kürt kökenli muhalif İranlının katledilmesinden İran'ı sorumlu tutan kararından sonra AB'ye üye 15 ülke Tahran'dan diplomatlarını çekmiş ve İran ile ilişkilerini sona erdirme niyetlerini deklare etmişlerdir (NTV, 2019) Bu olaydan sonra Almanya, Tahran'daki diplomatlarını geri çekmekle kalmayarak İran'lı diplomatları ülkelerine geri yollamıştır. İran ise diplomatik mütekabiliyet ilkesi gereği İran'daki Alman diplomatları sınır dışı etmiştir. Ancak, AB ülkeleri Tahran'daki diplomatlarını geri çekmekle kalmışlar ve bunun ötesine geçerek İran'a herhangi bir yaptırım uygulamak, ekonomik iş birliğini ve ticareti sonlandırmak ya da boykot uygulamak gibi politikaları gündemlerine almamışlardır. 1995 yılında Rafsancani'nin, suikasta kurban giderek hayatını kaybeden İsrail Başbakanı Yitzak'ın ölümünden duyduğunu memnuniyeti açıklaması, Avrupa Ülkelerini İran'a dönük ticari kaygılar neticesinde oluşturulmuş olan "temkinli diyalog" politikaları konusunda ciddi bir baskı altına almıştır. Bunun üzerine Alman ve Fransız devletleri İran'ı resmen kınamak zorunda kalmışlardır.

5.2.6. İran-İsrail ilişkileri

Yukarıda bahsedildiği üzere devrimin ilk yıllarında hararetli bir devrim ihracı politikası takip eden İran, Rafsancani dönemi ile birlikte kendisini bölgesel bir güç unsuru olarak ortaya koymak için daha akılcı politikalara yönelmiştir. Buna karşılık, ekonomik anlamda güçlü bir İran'ın özellikle Ortadoğu'daki radikal dini gruplar üzerindeki etkisinin artması tehlikesi, bölge ile ilgilenen ülkeleri ve bu bölgede kalıcı olmayı hedefleyen İsrail'i ziyadesiyle rahatsız etmiştir (Silahçioğlu, 2006). İsrail bu konuda dünya kamuoyunu etkilemeye gayret etmiş ve İran ekonomisini özellikle ABD üzerinden zayıflatmak için yollar aramıştır. Kendisini hedef tahtasına oturtan her türden uluslararası baskıdan İsrail'i sorumlu tutan İran, ABD'nin İran'a yönelik

uygulamaya koyduğu ekonomik yaptırımların arkasında İsrail'in olduğunu beyan etmiştir. İran'ın nükleer stratejisi İsrail için Tel Aviv'i yok etme niyetinin bir parçası olarak değerlendirilmekteydi (Çetinsaya, 2002). Hatta İran'ın nükleer planlarının bertaraf edilememesi durumunda bu durumun, güvenlik algıları çerçevesinde İsrail'in önleyici ve engelleyici bir tedbir olarak İran'a savaş açmaya zorlayacağı ifade edilmekteydi. Irak savaşı sonrasında İran'ın Çin, Çekoslovakya ve Rusya'dan aldığı silahların ve nükleer silah gücü için Kazakistan'dan tedarik ettiği ekipmanların İsrail varlığını ortan kaldırmaya yönelik olduğu iddia edilmekteydi. Bir ordu-millet ya da şeklinde teşkilatlanmış olan İsrail'de (Akyürek ve diğerleri, 2019) sivil toplum, siyasal partiler, ordu Tahran'a karşı İsrail hükûmeti ile dayanışma içerisinde olmuştur. İsrail'deki genel düşünce İran'ın İsrail'in yok edilmesi amacıyla olduğu biçiminde oluşmuş ve tarihî perspektiften yararlanan Yahudiler İran'a olan tepkilerini de bu zeminde şekillendirmişlerdir. Rafsancanî iktidarı döneminde pragmatik politikalar üretme gayreti göze çarpsa da İran İslam Devriminin dayandığı ilkelerin tamamen değişmesi mümkün olmamıştır. İran 1991 yılında Tahran'da Filistin meselesinin değerlendirileceği bir konferans düzenlemiştir (Parsi, 2007). Ortadoğu'da istikrarın ve barışın tesisi amacıyla, ABD'nin dillendirdiği önerilere karşı olan tüm devletlerin davet edildiği bu toplantının hedeflerine tam destek sağlamıştır. İran'ın yumuşasa dahi tam anlamıyla değişmeyen resmî görüşü nedeniyle, bu türden organizasyonların İsrail'in meşruiyetine destek verdiği ve İsrail'in uluslararası kamuoyu önündeki meşruiyetini arttırdığı düşünülebilir.

1993 yılında Arafat ile Rabin arasında Beyaz Saray'da yapılan ve Oslo Anlaşması adıyla anılan barış anlaşması, İran açısından tasdik edilebilir bir anlaşma değildi. Rafsancani'nin bu anlaşmaya tepkisi çok sert olmuştu (Parsi, 2007). Beyaz Saray'daki görüşmelerden sonra Rafsancani, Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) lideri Yaser Arafat'ın Filistin halkına ihanet içinde olduğu ve Oslo barış sürecinin uluslararası şer odaklarının Müslümanları bölmeye yönelik bir planı olduğunu deklare etti." İran'a göre FKÖ ve Ürdün, İsrail ile anlaşmaya yanaşarak kendi topraklarına ve kendi insanlarına ihanet etmişlerdi. İran bu Oslo görüşmelerine tepki olarak 1994'te meclisteki milletvekillerinin çoğunluğu tarafından onaylanan bir kararla, İsrail'in haritadan silinmesi gerektiğini beyan eden bir bildiri yayımladı" (Parsi, 2007: 19). Oslo görüşmelerine İran'ın sert şekilde tepki vermesi ve ardından silahlı direniş güçlerini daha yoğun şekilde desteklemeye başlaması, Filistin'de oluşacak barışa karşı

bir tavır içinde olmasından ziyade, bu anlaşmanın kendi bölgesel jeopolitik menfaatlerine vereceği zararla ilgiliydi denilebilir. Zira olası bir mutabakat diğer bir ifadeyle Filistin meselesinin çözülmesi, dolaylı şekilde Suriye-İsrail ve İsrail-Lübnan ilişkilerinde de belirleyici olabilecekti. Bu durumda İran'a olan ihtiyacı azalacak olan Suriye ile ittifak, eskisi kadar kuvvetli olmayacaktı. Bu açıdan, İran'ın evvelden beri yatırım yaptığı dolayısıyla kaybetmek istemediği İran-Suriye-Hizbullah eksenini de ciddi bir zafiyete uğrayacaktı. Bu durum; din kavramını dış politik bir argüman olarak benimseyen İran'ın, bu perspektifte politika üretirken aslında kendi reel jeopolitik çıkarlarını her türlü değerden üstün tuttuğu gerçeğine delil niteliğindedir denilebilir.

5.2.7. İran ve terör

Orta Asya'da bağımsızlıklarını henüz kazanmış olan cumhuriyetlere karşı Rusya'yı düşmanca tavırlara zorlayacak bir siyaset izlemekten imtina eden İran, kendisine komşu olan Afganistan'da bile kendi politikalarına yakın olarak nitelediği siyasi hareketlere aleni bir biçimde destek olmaktan kaçınmıştır. Kendisine uzak olarak nitelenebilecek bölgelerdeki dini hareketler konusunda ise daha aktif ve sert bir tavır sergileyen İran; Sudan, Mısır ve Ürdün'deki gelişmelerle daha yakından alakadar olmuş, Hamas, Hizbullah ve İslamî Cihad örgütleri ile olan diyaloglarını geliştirmiştir. Yakın bölgelere yönelik rasyonel, nispeten uzak olan bölgelere ise daha radikal bir siyaset izleyen İran'ın bu değişken tavrını en açık haliyle Karabağ ve Bosna konularında müşahade etmek mümkündür. İran'a yakın olan bölgede çatışmalara yol açma riski olan Dağlık Karabağ'da çatışma içerisinde olan taraflar arasında arabulucuk rolüne soyunan İran, kendisine daha uzak bir bölgedeki Bosna-Hersek'te daha radikal denilebilecek politikalar uygulamayı tercih etmiştir (Çetinsaya, 2002).

Rafsanjani döneminde bu konuda yaşanan bir başka farklılık ise İran'ın sadece kendi resmi inancı olan Şii hareketlerle değil 1990'ların başından itibaren, nispeten daha büyük bir coğrafyaya yayılmış olan Sünnî hareketlerle de irtibatlı hale gelmesidir. Bu konuda en önemli örnek ise Cezayir'deki İslamî örgütlere verdiği iddia edilen destek olmuştur. Cezayir ise İran'ın İslami Kurtuluş Cephesi'ne (FIS) destek anlamındaki beyanlarına son vermemesi durumunda Tahran'daki diplomatlarını çekeceği hususunda tehditte bulunmuştur. FIS'e verdiği destek çok önemli düzeyde olmasa da bu konuda İran bu tavrı ile Sünnî dünyada etki oluşturmayı başaramıştır (Akdevelioğlu, 2005). Diğer taraftan Filistin konusu üzerinden de Sünnî dünyaya mesaj vermeyi amaçlayan İran, 1992'de Hamas ile ilişkiler kurmuş ve FKÖ'nün

ofisinin bulunduğu başkent Tahran'da Hamas'ın da bir büro açmasını temin etmiştir. İran destekli olduğu iddia edilen terör faaliyetleri 1996 yılından sonra ivme kazanmıştır. Bu tür iddialar Filistinli dini gurupların İsrail ile giriştiği mücadele neticesinde gelişen intihar eylemleri için para ödülllerinden, Pakistan, Türkiye ve Irak'taki rejim muhaliflerinin öldürülmesine, Bahreyn'de hükümeti devirmeye yönelik faaliyetlere destek vermeye kadar uzanmıştır. Uluslararası platformda her fırsatta bu türden terör faaliyetlerini kınayan ve özellikle Birleşmiş Milletlerin terör konusunda aldığı kararlara destek veren İran, kendi rejiminin handikapları neticesinde radikalize olan terörist gruplara destek verdiği suçlamalarından kurtulamamıştır.

5.3. Hatemi Dönemi (1997-2005)

İran 1997 yılına gelindiğinde, Şah Pehlevî döneminden daha büyük bir yozlaşma içerisinde bulunmaktaydı. Farklı düşüncedeki gruplar arasındaki yaşanan çekişmeler sebebiyle iç siyaset açısından sıkışmış ve ekonomik durumu kötüye giden bir devlet görünümündeydi (Wright, 2008). Hatemi, İran İslam Devriminden sonraki ilk milletvekili seçimlerinde kendisinin de doğum yeri olan Erdekan'dan milletvekili seçilerek meclise girmeye hak kazandı. 1981'de Humeyni tarafından bilinen birçok gazete ve dergiyi yayımlamış olan Kayhan Enstitüsü'nün başkanı olarak göreve getirildi. 1982 yılında ise Rafsancani tarafından İslami Kültür Bakanlığı'na getirildi. 1992'de ise Kültür Bakanlığındaki görevinden istifa etti. Hatemi aldığı bu kararlar İran İslam Cumhuriyeti geçmişinde, istifa ederek görevini bırakan ilk bakanlar kabinesi üyesi oldu. Rafsancani tarafından ikinci kez aynı görev için kabineye atanan Hatemi, Irak ile süren savaş sırasında, Silahlı Kuvvetler Komutanlığı Kültür Muavinliği Propaganda Merkezi Başkanlığı yaptı (Time Türk, 2019). Rafsancani, İran'ın siyasi bakış açısının gelişimi ve değişimi hususunda kısmen başarılı olarak yorumlansa da gerek ülke içindeki muhafazakâr grupların tenkitleri ve din adamlarının tavırlarından gerekse başat güçlerin yani ABD ve AB Devletlerinin temkinli politikaları nedenleriyle iç ve dış politikada arzuladığı değişim ve dönüşümlerin birçoğunu hayata geçirememiştir (Olson, 2010). 1993 yılından başlayarak, ABD'nin Ortadoğu'ya dair, hayata geçirdiği İran ile Irak'ı bölgeden dışlamayı amaçlayan ikili tecrit politikaları ve Mikonos davasının İran aleyhine sonuçlar doğurması Rafsancani dönemindeki başarısızlıkların temel sebepleri olarak görülmektedir (Olson, 2010). Hatemi'nin 1997'de Mayıs ayında yapılan seçimlerde %70 gibi yüksek bir temsil ile (Çakır, 2000)

Cumhurbaşkanı seçilmesi, İran açısından kritik bir dönemin başlangıç noktası olmuştur. Aslında Hatemi'nin, Dini Lider Hamâney, muhafazakârlar çevreler ve mollalar tarafından desteklenen rakibi Natık Nuri'ye göre fark yaratan yönü ülkeyi dış dünyaya entegre etme anlayışı olmuştur. Bu minvalde Hatemi, ilk olarak Rafsancani'nin uygulamaya başladığı reformist ve pragmatik politikaların, kuramsal ve kurumsal zeminde hayata geçirilmesi ve zenginleştirilmesine gayret etmiştir. Bu anlamda Hatemi, iç politikada İslami tarzda bir demokrasinin uygulamaya konularak İslami rejimi ve demokrasiyi bir araya getirmeyi hedeflemiş, dış politikada ise uluslararası siyasete ve global ekonomiye entegrasyonu amaçlayarak Humeyni döneminin genel geçer politikalarından bir hayli uzaklaşmıştır (Arı, 2004). Hatemi, ABD dış politikasının teorik arka planına katkısı büyük olan Samuel Huntington'un uluslararası ilişkiler literatürüne kazandırdığı, Soğuk Savaş sonrasında oluşan uluslararası sistemin, medeniyetler arasındaki çatışmalara biçimleneceğini savunan 'Medeniyetler Çatışması' tezinin tam tersine, diyalog yolu ile ilerleyen bir düşünceyle farklı medeniyetlerin, aralarındaki ilişkilerin uzlaşma yoluyla gelişebileceğini vurgulamıştır.

Hatemi, bu düşünceler merkezinde, Avrupa ülkeleriyle diplomatik ve ticari ilişkilerini karşılıklı diyalog zemininde geliştirmek için çaba göstermiştir. Öyle ki, Avrupa Birliği ülkelerinin Mikonos davası ile ilgili verilen karar sonucunda, suçlu olduğu belirtilen İran ile diplomatik ilişkilerini askıya aldığı ve İran'daki diplomatlarını geri çektiği bir zamanda, Hatemi iktidarı Avrupa Birliği devletleri ile yeniden diplomatik ilişkiler kurmayı başaramıştır (Çakır, 2000). İran, Batı'yla ilişkilerini geliştirmesinin yansırı Birleşmiş Milletler (BM), İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) ve Ekonomik İş birliği Teşkilatı (EİT) ve gibi uluslararası kuruluşlarda önemli görevler alarak, bir yandan dünya siyasetine ve dünya ekonomisine entegre olmayı, diğer taraftan da bölge ülkelerinde güven oluşturmayı amaçlamıştır. Özellikle Hatemi'nin dört yıllık İKÖ Başkanlığı, İslam dünyasının kendi aralarındaki ihtilaflarının giderilmesi ve İran'ın bu alandaki etkinliğinin arttırılması açısından İran için ciddi bir fırsat oluşturmuştur (Arı, 2004).

Hatemi dönemi İran dış politikasının hedeflerini kısaca özetleyecek olursak; İran'ı uluslararası siyasete entegre etmek, ABD ve Avrupa ile ilişkileri onarmak ve geliştirmek, Körfez ülkeleriyle olan ilişkileri geliştirmek, komşu ülkelerle olan çatışmaları en aza indirmek, Nükleer enerji konusunda Almanya, Fransa ve İngiltere

ile diyalogda olmak, Çin-Rusya bloğu ile yapıcı ilişkiler tesis etmek. Yaşanan 9/11 saldırılarının ardından ABD, küresel terörizme destek veren ülkeler listesine İran'ı da eklemiş ve Hatemi'nin medeniyetler arası diyalog anlayışı büyük oranda tahribata uğramış olsa da Hatemi, görevde kaldığı süre boyunca küresel siyasete kendi bakış açısıyla yaklaşmaktan vazgeçmemiş, bölgeye ve uluslararası politikaya bakışını 1998 yılında CNN'e verdiği röportajında tüm detaylarıyla duyurmuştur (Oğuz, 2001).

5.3.1. İran-Türkiye ilişkileri

90'lı yılların son bölümüne gelindiğinde Türk-İran arasındaki diplomasiye etki eden küresel ilişkilerde, yeni denge mekanizmaları devreye girmiştir. Bunların birincisi Hatemi'nin, kazandığı seçimden sonra dış politika adına vermeye başladığı ılımlı mesajların, İran ile ABD arasındaki ilişkileri yumuşatacağı beklentisiydi. Burada şu üç tespit yapılabilir; İran'ın uluslararası sistemden dışlanmış olmasından kaynaklanan rahatsızlıkları ile ABD'nin, Ortadoğu ve Orta Asya siyasetinden İran unsurunu devre dışı bırakma çabalarının sebep olduğu hareket alanı darlığının, Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerin karşılıklı şekilde tekrardan düzenlenmesi ve değerlendirilmesinin gerekliliğini gündeme getirmiştir (Davutoğlu, 2014). İkinci olarak; Hatemi'nin söylemlerinin etkisinde özellikle ABD'nin öncülük ettiği uluslararası blok ile ilişkilerini düzeltecek olan İran'ın, Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini zayıflatabilecek bir güce dönüşmesi ihtimali belirlemiştir. Üçüncüsü ise Türkiye'de belirgin bir şekilde ortada olan PKK sorununun varlığına rağmen, Türkiye'nin küresel bir tercih olarak Avrupa Birliği ile girdiği yeni diyalog sürecidir (Helsinki Zirvesi'nin ardından). Türkiye-AB ilişkilerindeki gelişme ve iş birliği doğal olarak iki taraf arasında bir ortak dış politika yapım zemini oluşturmuştur. ABD'nin aksine Ortadoğu'da İran'ı bir şekilde devrede tutan AB ile Türkiye arasındaki muhtemel yakınlaşmanın Avrasya'nın güney bölümünü kesen Türkiye- İran coğrafyasının AB açısından önemine yeni bir boyut katmıştır. Böylece Türkiye-ABD-AB arası ilişkilerin yeni dengeleriyle İran-ABD-AB arasındaki yeni değişkenler, Türkiye-İran ilişkilerini, Avrasya coğrafyasındaki dengelerin önemli parametrelerinden birisi haline getirmiştir.

Türk-İran arası diplomaside coğrafi yakınlık, komşuluk durumundan kaynaklanan birtakım parametrelerin varlığı da söz konusuydu. İran'ın, radikal İslamcı bazı grupları desteklemesi konusunda Türkiye'yi İran ile olan ilişkilerini rasyonel bir çizgide ilerletmekte bazen bir hayli zorladığı bilinmektedir. Ayrıca, İran'ın nükleer güç ile silahlanmasının oluşturduğu tehdit de Türkiye'yi direkt şekilde ilgilendirmekteydi.

Hatemî, görevi devraldığında Türkiye’de Mesut Yılmaz önderliğindeki koalisyon hükûmeti işbaşına henüz gelmişti. Gerginleşen İran Türkiye ilişkileri Hatemi’nin seçilmesinden sonra da aynı şekilde devam etmiştir. Mayıs 1997’de Türkiye’nin Irak’ın Kuzeyindeki PKK kamplarını düzenlediği operasyonlara İran sert şekilde tepki göstermiştir” (Saray, 2006: 245). İran Dışişleri Bakanlığı, Türk ordusunun Irak sınırını ihlal ettiğini ve bu hareketin bölgenin huzuruna ve istikrarına zarar verdiğini belirtmiştir (Saray, 2006). Buna mukabil, 7 Haziran günü Türk Genel Kurmay Başkanlığı, Türk silahlı kuvvetlerinden kaçan PKK militanlarının İran’a sığındığını bildirmiş ve İran’dan Türkiye’ye yönelik PKK saldırılarının gerçekleştiğini duyurmuştur (Cumhuriyet, 2019). 1998 yılında Tahran-Ankara arasındaki ilişkiler, Türkiye ile İsrail arasında gerçekleşen ortak askerî tatbikatlar sebebiyle oldukça gerilmiştir. Bu durumun neticesi olarak İran, daha önceden kanlı bir savaşa tuttuğu Irak ile dahi ikili ilişkiler geliştirmek için zemin arayışına girmiş, Suriye ile yakınlaşmaya çalışmış ve Suriye’nin Rusya’dan edindiği silahların ödemeleri için bu devlete kefil olmuştur (Saray,2006).

İlerleyen zamanda Türkiye ile Suriye’nin PKK mevzusunda savaşmanın eşiğine gelmesinin hemen ardından 1998 yılında Türkiye-İran ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış, Türkiye ve İran yetkilileri bir araya gelip terörle ilgili bir görüşme yapma kararı almışlardır (Olson, 2010: 104). 31 Ocak 1999 tarihinde İran’a bir ziyaret gerçekleştiren dönemin Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Başkanı Hikmet Çetin, İranlı yetkililere, Türkiye’nin hiçbir durumda komşu ülkeleri hedef alan bir oluşumun olmadığını, olmayacağını her ülkenin diğer ülkelerin rejimlerine saygılı olması gerektiğini ve terör faaliyetlerinin desteklememesi şartıyla komşuluk ilişkilerinin iyi şekilde devam edeceğini umduğunu beyan etmiştir. Dönemin İran Meclis Başkanı Natık Nurî ise, Güvenlik konusunda birlikte hareket edilmesi gerektiğini vurgulayarak her türden terörist hareketlerden kendilerinin de şikayetçi olduklarını beyan etmiştir. Hatemî, PKK nedeniyle Türkiye-Suriye arası ilişkilerin çatışmaya sebebiyet verecek raddeye gelmesi üzerine İran Dışişleri Bakanı Harrazi’yi Türkiye’ye göndererek, 7-9 Ekim 1998 tarihleri arasında Ankara-Tahran-Şam arasında mekik diplomasisi için görevlendirmiştir (Saray, 2006). Harrazi Şam’daki görüşmelerden sonra geldiği Türkiye’de Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından kabul edilmiş, Suriye konusundaki izlenimlerini anlatırken Hatemi’nin Demirel’e yazdığı mektubu iletmiş ve böylece, terör örgütü PKK’nın lideri Abdullah

Öcalan'ın artık Suriye'de gizlenemeyeceğine dair ilk sinyali vermiştir (Sabah, 2019). Bu durumlara rağmen, 1999 yılı Şubat'ında Abdullah Öcalan'ın yakalanıp Türkiye'ye getirilmesi akabinde PKK'nın dağılmaya yüz tutması Türkiye-İran ilişkilerinde başka bir probleme sebebiyet vermiştir. Öcalan Türkiye'ye getirildikten sonra İran içinde çok büyük PKK gösterilerinin gerçekleştirilmesi, PKK'luların İran üzerinden Türkiye'ye geçiş yaptıklarına dair gelen bilgiler Türkiye tarafında rahatsızlık oluşturmuştur (Saray, 2006). 1999 yılının Ekim ayında gerçekleşen Ahmet Taner Kışlalı suikastı ve Mayıs ayında yaşanan Uğur Mumcu cinayeti akabinde 2000 yılı Ocak ayında başlatılan Hizbullah operasyonunun (Umut Operasyonu) başlatılması Türkiye gündeminde dini motifli terör ve bu türden örgütler üzerindeki olası İran etkisi hususlarının tartışmaya açılmasına neden olmuştur.

2002 yılı Mayıs'ında Azerbaycan Kültür Merkezi ve Ülkücü Hareket'in davetiyle gelen Güney Azerbaycan Millî Hareketi başkanı Mahmud Ali Çehregâni'nin Türkiye'deki bazı çevrelerle diyalog kurup Türk basınına röportajlar vermesi, Azeri milliyetçiliği meselesinde çok hassas olan İran'da rahatsızlığa yol açmıştır (Saray, 2006). Bununla birlikte Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in yine aynı yılın Haziran ayında yaptığı Tahran ziyareti akabinde Türkiye ve İran PKK ve Halkın Mücahitleri örgütlerini karşılıklı olarak terörist ilan ettiklerini açıklamışlardır (Bulut, 2009). Diğer taraftan, Bağdat Kuzey Irak'taki nüfuzunu neredeyse kaybetmişti. Bu sebeple Körfez Savaşı'ndan sonra Irak'ın bölünmesinin önlenmesi için oluşan ortak menfaatler, Türkiye ile İran'ı iş birliğine itmştir. Zira Irak merkez hükümetinin yıpranmasından doğan güç boşluğunu bir takım ayrılıkçı hareketlerin (özellikle Kürt milliyetçisi gruplar), doldurması hem İran için hem Türkiye için istenilen bir durum değildi.

5.3.2. İran-Orta Asya ve Kafkasya

Tahran'ın Orta Asya/Kafkasya coğrafyasına olan ilgisi ve Rusya ile olumlu bir diplomasi yürütme arayışı Hatemî döneminde de devam etmiştir. Rusya'nın, geleneksel sıcak denizlere inme politikası için kendi topraklarını ilhak etmesinden çekinen İran, aynı zamanda ABD'nin başını çektiği batı bloğunun bu bölgenin enerji kaynaklarının Batıya transfer edilmesi konusunda dayattığı güzergâh ile ilgili ciddi bir endişe içerisindeydi. İran her fırsatta Orta Asya ve Kafkasya devletlerini kendi toprakları vasıtası ile Basra Körfezi'ne, yani sıcak denizlere, inmeye teşvik etmiştir (Sinkaya, 2012). İran bu devletlerin enerji kaynaklarının dünyaya ulaşmasını ve

dağılmasını sağlamak için en az maliyetli güzergâhın İran topraklarından geçtiğini Hatemî döneminde de sıklıkla dile getirmiştir (Erol, 2010). Diğer taraftan Afganistan'ın ABD öncülüğündeki güçler tarafından işgal edilmesiyle İran, ABD somut bir çevrelenmeyle maruz kalmıştır. ABD bloğunun Afganistan dışında Gürcistan ve Azerbaycan gibi Kafkas ülkelerine de yerleşmesi ve bu bölgede üsler açması ayrıca bu devletlerin ABD ile askerî iş birliklerini artırmaları, İran'ın Orta Asya'ya çıkış kapısı durumunda bulunan Türkmenistan'ın baskı altında tutulması, ileriki dönemlerde Irak'ın ABD'nin güdümüne girmesi İran'ı bölgedeki menfaatleri ve güvenlik endişeleri açısından endişelere sürüklemiştir (Erol, 2010).

Bu arada, bütün Orta Asya ülkelerinin bazıları direkt olarak İran karşıtı bir tavır içinde olmuştur. Örneğin İsrail ile iyi ilişkileri olan Özbekistan, İran kaynaklı dini fundamentalizmin (Radikal Dincilik) yayılmasından endişe duymuştur. 1998 yılı Mayıs ayında İsrail Devleti Başbakanı Benyamin Netanyahu'nun Özbekistan'a gerçekleştirdiği ziyaret esnasında Rusya'nın İran'a silah satmasından ve İran'ın nükleer silahlanma arayışında olmasından duyulan ortak endişeyi dile getirilmiştir (Erol, 2010). Bu arada Özbekistan'ın, ABD'nin İran'a yönelik uyguladığı ambargoya ve yaptırımlara destek veren devletlerden biri olduğunu da vurgulamakta (Sinkaya, 2012) ve İran'ın din perspektifinde geliştirdiği politikaların bölge ülkelerinin jeopolitik algılarına etki ettiğini belirtmekte yarar vardır.

5.3.3. İran-Rusya ilişkileri

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte İran, Soğuk Savaş boyunca oynadığı Doğu-Batı arası tampon ülke rolünden kurtularak aracı ülke konumuna gelmiş de olsa, ABD ve Batılı devletlerin Orta Asya ve Hazar Havzası bölgesindeki enerji kaynaklarına yatırım yapma bahanesiyle arttırdıkları nüfuz alanlarından rahatsızlık duyan devletlerin başında gelmiştir. Benzer şekilde İran, NATO'nun nüfuz alanını Doğu'ya doğru genişleterek Hazar Havzası'ndaki bölgeleri de kontrol etme çabasında olması Orta Asya'daki ve Hazar Bölgesi'ndeki düzen arayışında sosyo-ekonomik açıdan söz hakkı bulunduğunu düşünen Tahran'da rahatsızlık oluşturmuş ve bu çabaların direkt olarak İran'ı hedef aldığını düşünmüştür. 90'lı yılların ikinci yarısından itibaren ABD, Hazar Havzası devletleri ve Türkiye arasında gerçekleştirilen askerî tatbikatlardan dolayı endişeye kapılan İran, bu ortak tatbikatları NATO'nun ilgili bölgeye yerleşmesinin hazırlıkları olarak değerlendirmiş ve bu durumun kendi millî güvenliğine bir tehdit oluşturduğunu değerlendirmiştir. Bu durumlar perspektifinde

İran, asıl tehdidin ülkenin Güney'den gelmesinden ziyade Kuzey'den geleceğini düşünmeye başlamış ve Hazar Havzası'nı kendi millî menfaatlerine yönelik tehdit oluşturduğunu tartışmaya başlamıştır. Bu dönemde İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Hatemi'nin 12-15 Mart 2001 tarihleri arasında yaptığı Rusya ziyareti her iki ülke ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Hatemi'nin Rusya devlet başkanı Putin tarafından kabul edildiği ziyaret esnasında oluşturulan ikili iş birliği kuralları ve Hazar Denizi'nin statüsüyle alakalı ileride kritik etkileri olacak anlaşma zeminleri oluşturmuştur. Bu dönemde imzalanan anlaşmalardan olan “Rusya ve İran Cumhuriyeti Arasında Karşılıklı İlişkileri Temelleri ve İşbirliği İlkeleri Anlaşması” taraflar arasında imzalanan en önemli uzlaşma metniydi (Soltan, 2001). Bu anlaşma ile, iki ülke karşılıklı olarak güç kullanımından kaçınmayı ve kendi topraklarını birbirlerine karşı çatışmaya sebep olacak şekilde kullandırmamayı karşılıklı olarak taahhüt etmişlerdi.

Evet, Rusya-İran ilişkilerindeki uzlaşma zemininin oluşmasında her iki ülkenin tehdit algılamaları belirleyici olmuştur denilebilir. ABD'nin Orta Asya ve Kafkasya başta olmakla birlikte bu bölgeye üsler kurma girişimlerine her iki ülke karşıydı ve bu üsleri kendilerine yönelik birer tehdit olarak algılamaktaydı. Ayrıca NATO'nun doğuya ilerlemesi her iki ülkenin bölgedeki menfaatlerine ters düşmekteydi. Rusya ve İran ABD'nin tek başına dünyanın liderliğine oynamasına karşı olup, aynı zamanda her iki ülke de çok kutuplu dünya düzeni anlayışını savunmaktaydı (Oğan, 2008). Her iki ülke de ABD'nin Afganistan'da ve Irak'ta asker bulundurmasına karşıydı ve Filistin ve Ortadoğu sorunlarına bakış açılarında benzerlik bulunmaktaydı. Diğer taraftan Rusya ve İran Hazar bölgesindeki enerji kaynaklarındaki aslan payının üçüncü ülkelerin eline geçmesine, özellikle NATO'nun ileri karakolu olarak görülen Türkiye'nin bölgedeki Türki cumhuriyetler ile geliştirmeye çalıştığı diyaloga karşı olumsuz bir bakış açısına sahiplerdi. Zira İran ve Rusya kendi ülkelerinde var olan Türk azınlıkların bu türden girişimlerden olumsuz etkileneceğini varsaymakta buna mukabil Türkiye'nin bölgedeki nüfuzunun artmasını istememekteydi. Ayrıca her iki ülke de Basra Körfezi'nde diğer devletlerin savaş gemilerinin bulunmasına karşıydılar. Rusya'nın bölgeye dair jeopolitik konseptine bakıldığında Tahran'ın, Rusya'nın Müslüman dünyasındaki en kıymetli ortaklarından birisi olması hususu tesadüfi bir tespit değildir. Bu açıdan İran Rusya'yı, İran'ın bölgede kendisi adına en büyük tehdit olarak gördüğü Vahhabiliğin yayılmasını engellemek için birlikte hareket edebileceği bir devlet olarak

görmektedir (Oğan, 2008). İlaveten her iki ülke Azerbaycan'ın güçlenmesini neticesinde İran içinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık arzularının artmasını arzu etmemektedir. Ayrıca, İran'ın İKÖ içerisinde ve İslam coğrafyası ile ilişkilerde Rusya'ya sağladığı destek Rusya tarafından önemle değerlendirilmekteydi. Son olarak; önemli petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip iki ülke olan İran ve Rusya ellerindeki bu kaynakları bir diplomasi aracı olarak kullanmaktaydı. Özellikle doğalgazın stratejik ehemmiyeti, iki ülkeyi bu alanda rakip olmalarına karşın sair sebeplerle yakınlaştırmaktadır. Bu yüzden Rusya İran'ı bölgede adeta bir “doğal müttefik” olarak nitelemektedir (Dugin, 2016).

5.3.4. İran-Afganistan ve Pakistan ilişkileri

İran; Soğuk Savaş döneminde Hindistan, Sovyetler Birliği ve Afganistan (O dönem Sovyet Müttefiki) arasında bir geçiş güzergahı olan, Doğu Cephesinin dağılmasıyla stratejik önemini önemli ölçüde yitiren Pakistan'ın, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, bahsedilen stratejik rolünü kaybettiğinin farkındaydı. Geçmişteki stratejik önemini yeniden elde etmek adına Pakistan'ın, yeni konjonktüre uygun olarak geliştirebileceği diplomatik ilişkilere ihtiyacı vardı (Çınarlı, 2016). Bu açıdan Afganistan, Pakistan için önemli bir ülke olarak değerlendirilmekteydi. Ancak Afganistan'ın durumu, özellikle 90'lı yılların sonlarında, ön görülemez bir hal almıştı. Bu bölgeden İran'a yönelik olan tehditler ise sınır boyunca var olan güvensizlik, yapılan uyuşturucu ticareti ve terördü. Bu dönemde İran, doğu sınırlarında henüz bir askerî hareketlilik ile karşı karşıya gelmemişti. Ancak bu dönemde İran; Suudi Arabistan, Pakistan ve ABD destekleri ile kurulan Taliban (Doğan, 2017) ile Washington arasında ittifak kurulmasından ve bu durumun İran'ın doğu sınırları boyunca ciddi derecede güvenlik zafiyetlerine sebep olmasından endişe duymaktaydı. Ayrıca, ABD'nin aksine Afganistan'ı NATO üslerinden biri olarak nitelemeyen Tahran bu duruma kendileri ile birlikte Rusya'nın, Çin'in ve Hindistan'ın tepki vereceğini hesaplamaktaydı (Keneş, 2011). İran'ın İslam Devriminin salahiyetini, milli güvenliğinin temel parametrelerinden birisi olarak gören İran, Sınır komşuları olan Pakistan ve Afganistan'dan İran'a taşınma potansiyeli olan Sünni radikal İslami fikirlerden dolayı endişeliydi. İran, kendi güvenliğini negatif yönde etkileyebilecek bu ülkelerdeki fundamentalist akımların, İran'ın kendi düşmanlarınca planlandığını düşünmekteydi. Tahran, Özellikle Afganistan'daki Taliban oluşumunu uluslararası

şekilde tertiplenmiş bir komplonun parçası olarak düşünmekte ve millî güvenliğine bir tehdit olarak kıymetlendirmektedir (Çınarlı, 2016).

ABD de dahil olmak üzere birçok ülke gibi İran da 1996 yılında Kabil'i işgal eden ve hızlı bir şekilde ülkenin büyük bölümünde otorite kuran Taliban idaresini tanımamıştır. Hatemi iktidarı, Afganistanlı kadınların evlerinden çıkmalarını yasaklayan, kız çocukları için yapılan okulları kapatan Taliban yönetimini sert şekilde eleştirmiştir (Raşid, 2007). Şii mezhebini sapıklık olarak gören Taliban yönetimi ise kendilerine karşı sert bir tavır gösteren İran yönetimine aynı şekilde karşılık vermiştir. Ayrıca Taliban idaresinin, İran'ı köşeye sıkıştırmak amacıyla Hirmand Nehri sularının İran'a doğru olan akışını kesmesi durumunda İran'ın kendi doğu bölgesini boşaltmak zorunda kalacağını hesaplayan Tahran ise Afganistan-Taliban ve Pakistan açmazına da stratejik şekilde bakma ihtiyacı duymuştur. Taliban rejimi, Afganistan'da bulunan dağınık aşiret sistemine karşı şiddetli bir savaş başlatmış ve bu olaylarda katledilen Şiiiler, İran için ciddi bir endişe kaynağı olmuştur. 1998 yıl yazında Taliban askerleri tarafından İranlı diplomatların katledilmesi olayı iki devleti savaşın eşiğine kadar getirmiştir. İran'da milliyetçi hislerin aktive olmasına sebep olan bu olayın akabinde, Afganistan'ın İran sınırı yakınlarındaki Batı kesiminin ilhak edilmesi tartışılmıştır. İran Savunma Bakanlığı'nın Devrim Muhafızlarını, tankları ve savaş uçaklarını kullanarak İran-Afganistan sınırında büyük bir tatbikat yapması gerilimi iyice arttırmıştır (Raşid, 2007).

Tüm yaşananlara rağmen, İran-Taliban çatışmasını sadece bir Şîi-Sünnî kavgası olarak analiz etmek eksik kalacaktır. Savaşın eşiğine gelen iki ülkenin çatışma zemini oluşturan politikalarının ardında stratejik ve ekonomik çıkarların var olduğu yadsınamaz bir gerçekliktir. Taliban yönetiminin destek bulduğu güç Pakistan'dı ve Afganistan, Pakistan'ın Orta Asya bölgesine çıkış bölgesi durumundaydı (Raşid, 2007). Afganistan tam olarak Taliban yönetimine girdiğinde, Pakistan Orta Asya'ya açılabilir ve bölgedeki ekonomik sirkülasyondan pay alma imkanına sahip olacaktı. Diğer bir ifadeyle, Pakistan Orta Asya'nın petrol ve doğalgaz zengini devletlerini kullanarak İran'ın karşısına rakip olarak geçecekti. İran'ın, Pakistan'ın bir uzantısı olarak nitelediği Taliban'a düşman olarak bakmasının en önemli sebebi ise Orta Asya'daki potansiyel nüfuz alanlarını kaybetme korkusuna bağlanabilmekteydi (Çınarlı, 2016). Yaşanılan gerilimin sıcak bir savaşa dönüşmüş olamaması; Taliban'ın yeni provokasyonlardan ve İran'ı rahatsız edecek eylemlerden uzak durması,

Hatemi'nin, herhangi bir silahlı çatışmayı istemediğini açıklaması, Irak ile neredeyse on yıl kadar süren savaşın kötü tecrübeleri ve Afganistan iç savaşından kaçan ve sayıları milyonları bulan Afgan mültecilerin İran'da bulunmaları vb. sebeplerle açıklanabilmektedir. Diğer sebeplerden ziyade Hatemi'nin kriz yönetimindeki ustalığının ve devlet adamlığının Taliban ile İran arasında gerçekleşen bu krizin en az zararlarla atlatılmasında etkili olduğu asıl sebep olarak genel kabul görmüştür (Farzam, 2019). Ancak bölgedeki istikrara dair diplomatik bir başarı anlamına gelen bu dış politika bakış açısı İran'daki muhafazakâr kitlelerin ciddi tepkilerine yol açmıştır.

Pakistan ile İran, Afganistan konusunda birbirlerine zıt politikalar izlemişlerdir. 11 Eylül sonrasında ise ABD'nin Afganistan'ı işgali sonrasında Taliban iktidardan uzaklaştırılmıştır. İran'ın bu durumdan duyduğu memnuniyet ise ABD Başkanı Bush'un İran'ı "şer eksenli" üyesi olarak tanımlamasından ve ABD ordusunun Özbekistan, Kırgızistan ve Pakistan'da üsler kurarak Afganistan'a yerleşmesine kadar sürmüştür (Adıbelli, 2017). 2002 yılında Oslo Barış Süreci'nin bitmesi ve Filistin ayaklanmaları bir kez daha dikkatleri İran üzerine çekerken, ABD, İran'ın Afganistan'daki etkisinden çok İran'ın uluslararası terörizme olan desteği konusuna dikkat çekmiştir. Hatemi ile birlikte İran dış politikasındaki uzlaşmazlıklar ve çelişkiler kısmen azalmış olsa da konu İsrail'in güvenliğine geldiğinde endişeler ve tereddütler daha belirgin hale gelmekteydi.

5.3.5. İran-Abd ilişkileri

Irak'ın kuzeyinde Kürtler, güney bölgesinde ise Şiiilerin ayaklanması ile, Irak lideri Saddam'ı devirmeyi amaçlayan ABD, bu konuda İran ile ortak menfaatlerinin olduğunu farkına varmıştır. Daha önceden, Saddam'ın yok olmasının İran'ın bölgedeki nüfuzunu arttıracığından endişe eden ABD'nin, Hatemi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra bu konudaki endişeleri bir nebze hafiflemiştir (Çetinsaya, 2002). O dönemde aleni şekilde kurulabilecek bir ABD-İran iş birliğinden söz edebilmek için fazlaca iyimser olmak gerektiği düşünülse de bu zaman dilimi için; iki ülke arasındaki diyaloglar ivme kazanma yoluna girmiştir denilebilir. Ayrıca Saddam Hüseyin düşmanlığı iki ülke arasında oluşabilecek iş birliği adına kullanılabilir bir zemin oluşturmaktaydı. Evet, on binlerce silahlı adamı bulunan Tahran destekli Iraklı Şii Ayetullah Muhammed Bekir el-Hâkim, Irak konusunda ABD ve İran'ın ortak menfaatlerini gözetebilecek bir figür olarak öne çıkmaktaydı (Dedeoğlu, 2008).

ABD işgali ile Saddam'ın devrilmesi Irak'ta siyasî rejimin değişmesinden öte bir anlam arz etmiştir. Irak devletinin Sünnî Arap kimliği işgal sonrasında değişmiştir. Irak'ta hem Şiiilerin hem de Kürtlerin politik alanda temsil edilebilecek olmaları yeni bir Irak kimliği oluşturmuştur (Dedeoğlu, 2008). Bu durum Irak'ın Sünnî Arap Ülkeleri kategorisinden çıkarmıştır. Şiiiler, Saddam'ın yok olmasından sonra bölgenin dini jeopolitiğine güçlü bir figür olarak dahil olmuşlardır. Irak'ta Şii nüfuzunun artması ile birlikte Sünnî Arap devletleri bakımından endişe verici bir hal almıştır. Irak'ta yaşanan değişim Basra Körfezi'nde İran'a manevra alanı ve Ortadoğu'da nüfuz alanı sağlamıştı. Böylelikle Irak'taki gelişmeler ile birlikte Ortadoğu'da Şii jeopolitiğinin etkinliği tartışılmaya başlanmıştır (İzzeti, 2006). Aslında bu tartışma pek yeni sayılmazdı. Çünkü ABD'nin 90'lı yılların başında Irak'taki Kürt nüfusun güvenliğini sağlamak bahanesiyle 36. Paralelin kuzey bölümünü ve 32. Paralelin güney bölgesindeki Şiiileri (İran), batı bölgesindeki Nusayrileri (Suriye'de Şiiiliğin bir kolu) koruma altına almasını (Oluşan bölgeye Şii Hilali denmektedir) Sünni Arap Ülkeleri şiddetle eleştirilmiştir (Demir, 2019). Ayrıca, Şiiilik olgusu bir dış politika argümanı olarak, başta İran ve sonrasında Lübnan'da kendisini göstermiş olsa da Şiiilerin gerçek manada bölgesel bir güç olarak devreye girmesi ancak ABD'nin Irak işgalinden sonra mümkün olmuştur (Keskin, 2008). Irak'ın ABD tarafından işgali ile ülkenin iç siyasetinde Şiiilik faktörünün önemli bir unsur haline gelmesinin akabinde Ortadoğu'ya dair İran dış politikasının şekillenmesi açısından bu unsur belirleyici olmuş, manevra alanı daha da genişlemiştir. Şii grupların Irak'ta iktidarı ele geçirmesi Irak'taki Sünnilerde tedirginlik meydana getirmiş, diğer Arap liderler de bölgede İran'ın önderliğinde bir “Şii Hilalinin” yaratıldığından bahseder olmuşlardır. İlk defa Ürdün Kralı Abdullah tarafından telaffuz edilen ‘Şii Hilali’ kavramı, daha sonra diğer devlet başkanları tarafından (Örneğin Hüsnü Mübarek gibi) sıklıkla dile getirilmiştir. (Keskin, 2008).

İlgili bölümde belirtildiği üzere bu dönemde eskiye nispetle daha akılcı ve faydacı politikalar benimseyen İran, Şii-Sünnî birliğine dair olumlu söylemlere ağırlık vermiştir. Bu çerçevede büyük çaplı propaganda çalışmalarına başlamış, uluslararası ve bölgesel düzeyde toplantılar gerçekleştirmiştir. İran yetkilileri ise Sünni dünyanın “Şii Hilali” olarak tanımladıkları bölgenin adını dahi farklı bir şekilde ifade etme gayretine girip (İran bu cepheyi “Direniş Cephesi” olarak nitelemiştir), anılan bölgeye Filistin'deki Hamas'ı, İslami Cihad Örgütünü ve Lübnan'daki Hizbullah'ı da dahil

ederek İran'ın bölgesel çıkarlarının Müslüman dünyasının İran haricindeki bölgelerine karşı bir tehdit olarak algılanmasının önüne geçmeye çabalamıştır (Bilgetürk, 2018).

Her ne kadar Arap dünyası ile birlikte İsrail de bölgede bir “Şiî hilali” oluşturulması konusunda endişeli olsada Iraklı Şiiler bile kendi aralarında henüz bir birliktelik ve bütünlük sağlayamamışlardı. Bahsedilen bütünlüğü sağlama potansiyeli olan fikir akımlarından Liberalizm, sosyalizm ve Siyasal İslam düşünceleri arasında Şiilerin birlikteliğini sağlayabilecek en kuvvetli akım Siyasal İslam düşüncesi idi. Iraklı Şiî akımlar içerisinde Dava Partisi ve Yüksek İslam Meclisi gibi güçlü gruplar da bulunmaktaydı. İslamcı Şiî grupların en eskisi olarak tanınan Dava Partisi 1958 yılı Temmuz'unda meydana gelen devrimin ardından din görevlisi Muhammet Bakır Sadr'ın fikirleri perspektifinde kurulmuştu (Keskin, 2008). Bu grup, 1979 yılında Sadr'ın katledilmesine kadar geçen sürede kritik işler gerçekleştirmiştir. 1982 yılı Kasım'ında Irak Yüksek İslam Meclisi adında yeni bir grup kurulmuştur. Bu parti, dağınık halde bulunan Iraklı Şiî grupları İran'ın isteklerine uygun biçimde aynı çatı altında birleştirme fikrinden doğmuştu. İran ile diyalogu derin olan bu parti, demokratik plüralist bir Irak'tan yana olduğunu beyan etmiştir (Çakır, 2017). O dönemde Kürtlerle ilişkilerini devam ettiren Şiî gruplar Irak'ın toprak bütünlüğünü savunmuş, dolayısıyla federal yapıda bir Irak düşüncesine sıcak bakmamışlardır. Sünnî Arap ülkeleri ile karşılıklı olarak istikrarlı arz edecek bir ilişki kuramamış olan bu grupları İran'ın birer uydusu olarak niteleyen ayrıca bu grupların Irak'taki etkinliğini yıpratmaya çalışan ABD, İran'ın nüfuzunu azaltmak amacıyla bu grupları bir dönem tecrit etmişse de zaman içerisinde Şiî gruplar ile ABD arasında nispeten sürdürülebilir bir ilişki oluşmuştur (Keskin, 2008). İran'ın dini jeopolitik perspektifinin oluşması açısından ABD'nin müdahil olduğu Irak coğrafyası ayrı bir öneme sahiptir. Bir kere; Şiî müslümanların kutsal mekânları Irak sınırları içerisinde bulunmaktadır (Moazami, 2018). Örneğin; İran'daki önemli din adamlarının büyük çoğunluğu Necef'te yetişmişlerdir. İran'ın Kum şehrinde dini eğitim veren medreseler ve diğer eğitim merkezleri Necef'te eğitim almış İranlı din görevlileri tarafından kurulmuş ve 1979 İran İslam Devrimine kadar burada Necef'in etkisi hissedilmiştir (Mazlum, 2004). Irak'taki medreseler, İran'dan farklı olarak “geleneksel” Şiî siyasî ideolojisine bağlı olarak kalmışlardır. Velayet-i fakih fikrine olumlu bakmayan bu düşünceye göre; siyasal yönetim Allah ve peygamberlerin dışında sadece Oniki İmam'ın yetkisindedir, imamların dışında herhangi bir gücün iktidarı sahiplenmesi

gasp niteliği taşımaktadır. Bu sebeple, medresede hayatını devam ettiren din adamları tarihi süreç boyunca çok nadir şekilde siyasî olaylara karışmışlardır. Bu durum modern İran rejiminin temel argümanı olan velayet-i fakih kurumu ile çelişmektedir. Iraklı Şiiilerin dinî önderi Ali Sistani, Humeyni'nin kafasındaki devlet kurumunu bu sebeple kabul etmemiştir (Şahrüh, 1990).

Irak'taki en güçlü Şii akımlardan diğeri bir tanesi olan Mukteda el- Sadr hareketi, başlarda İran karşıtı tavır ve fikirleri ile kamuoyunun dikkatini çekmişti. Sadr'ın babası İran'ın Iraklı Şii Müslümanlar üzerindeki etkisini kırmak niyetiyle Saddam tarafından yıldızı parlatılan bir din adamıydı (Yeğın, 2013). Bu sebeple Sadr tekrardan ortaya çıktığında İran kendisine şüphe ile yaklaşmıştı. Daha sonraları ABD aleyhindeki açıklamaları ile birlikte İran ile kuvvetli bir diyalog zemini oluşturabilmiştir. Bölgeye genel olarak bakıldığında, ABD rakiplerini ortadan kaldırma ya da kontrol altına alma hususunda göstermiş olduğu başarıyı, bölgede düzen ve istikrar kurma konularında gösterememiştir denilebilir. Bu konuda başarısız olmasının temelinde yatan sebeplerden belki de en önemlileri; askerî kapasitesine ve ekonomik gücüne çok fazla güvenmiş olması ayrıca bölgenin kendine has iç dinamikleri konusunda yeterince dikkatli hareket etmemesidir. Diğeri taraftan ABD'nin Ortadoğu diplomasisini ağırlıklı şekilde İsrail'e göre kurgulaması, uluslararası örgütleri ve diğeri uluslararası faktörleri yeterince dikkate almaması da kendi manevra alanını kısıtlayan önemli bir sorundur (Bacık, 2008). Bu köşeye sıkışmışlık halinden dolayı, Irak Savaşı öncesinde dile getirilen "sıradaki hedef İran ve Suriye" söylemleri, ABD'nin Irak'taki kaosu bitiremeyip işgal sonrası istikrarı sağlayamaması sebebiyle çoktan unutulmuştur. Irak'ın gelecekteki durumuna dair endişelerini beyan eden ABD'li siyasetçi Henry Kissinger dahi, bölgenin istikrara kavuşması için ABD yönetiminin, Suriye ve İran da dâhil olacak şekilde, Irak'ın sınırdaşı olan devletler ile yeni bir jeopolitik zemin oluşturulması gerektiğini savunmuştur (Kissinger, 2019).

5.3.6. İran-körfez ülkeleri ilişkileri

İran'ın, Cumhurbaşkanı Hatemi'nin söylemlerinden müteşekkil pragmatik siyaset politikası Arap ülkeler arasında olumlu olarak karşılanmıştır. Bununla birlikte İran'ın 11 Eylül olayı sonrasında Ortadoğu'daki etkinliği artmıştır. 2003 yılında meydana gelen Irak krizi sonrasında ortaya çıkan yeni jeopolitik durumlar ile İran bölgedeki güvenlik ve siyaset ile ilgili meselelerin yeni merkezi haline gelmiştir. İkincisi ise

Irak'ta ve bu coğrafyada Şii mezhebinin nüfuz alanının genişlemesi ile birlikte İran, bölgenin siyasî konjonktürünü tek başına etkileyebilecek bir duruma gelmiştir. Diğer bir deyişle İran, bölge diplomasisi adına söz hakkı elde etmiştir.

Bu bağlamda Irak meselesi bölgenin en kritik noktası olmuş ve bölgesel unsurların rollerinde ve bölgeye dair üretilen politikalarda önemli değişikliklere sebep olmuştur. Irak Krizinin başından itibaren Irak'ın geleneksel idari yapısı ve geleneksel siyaseti içerisinde, Sünnî grubun güç kaybetmesi ya da Şii çoğunluğun iktidarı ele geçirmesi gibi durumlar bölgedeki mevcut bölge ilişkilerini etkilemiştir (Adıbelli, 2013). Ayrıca, Irak'ta Şii'lerin ve Kürtlerin artan önemleri İran'ın Irak üzerindeki potansiyel etki alanlarını genişletmiştir. Bir de Irak'ın Arap kimliğini kaybedeceğinden endişe eden Suudi Arabistan da İran gibi, Şii'lerle ve Kürtlerle ilgilenmeye başlamıştır. Irak'ın tamamen dağılmasından ve Sünnilerin izolasyona maruz kalmasından duyulan endişe Ürdün'ü ve Mısır'ı da Irak özelinde ve bölge genelinde aktive olmak zorunda bırakmıştır. Diğer taraftan Irak'ta yaşanan gelişmeler, Şii unsurların durumundan kaynaklı olarak Lübnan'daki politik gelişmeleri, Hizbullah sebebiyle de Filistin ve Suriye'deki güç dengelerini değiştirmiştir (Balbay, 2006). Daha önce de değinildiği üzere Basra Körfezi ile ilgili dinamiklerin ve Doğu Akdeniz konusunun coğrafi açıdan Şii'lik faktörü ile irtibatlanması Sünni Araplar gibi, bazı Batılı devletleri de rahatsız etmiş ve İsrail ile bölgenin muhafazakâr Arap liderleri için endişe kaynağı olmuştur.

İran bu dönemde mali sıkıntılar yüzünden askeri harcamalarını belirli bir seviyeye kadar düşürmüştü. Ayrıca İran'ın Körfez bölgesindeki deniz yollarını tehdit etmek gibi bir amacı da yoktu. Böyle bir amacı olsa bile körfezdeki ABD donanması İran için caydırıcı, ABD müttefikleri için ise güven verici bir durum tesis etmişti (İzzeti, 2006). Bahsi geçen durumlara ilave olarak Rafsancani'nin rasyonel temelli pragmatik dış politikalarından sonra 1997 yılında Cumhurbaşkanı olarak göreve gelen Hatemi'nin takip ettiği "ılımlı" politikalarla İran, o dönemde Körfez Ülkeleri tarafından, Irak'a nispetle, uzlaşması daha kolay bir ülke konumundaydı (Keneş, 2011). Körfez ülkelerindeki bu düşünce Irak ile İran arasındaki geleneksel denge siyaseti politikaları uygulamalarına geri dönülmesine sebep olmuş, bu politikalar gereği Körfez Ülkeleri'nin Irak'a karşı İran ile olumlu ilişkiler geliştirmesi, 1997 yılında İran'ın başkenti Tahran'da yapılan ve üst düzey katılımlarla gerçekleşen İKÖ Zirvesi ile 1999 yılında Hatemi'nin başarılı bulunan Körfez devletleri ziyareti sayesinde ivme kazanmıştır. Bahsedilen İKÖ Zirvesi İran için, yeni dış politika vizyonunun

uluslararası arenada sahnelenmesi olarak algılanmaktaydı (Keneş, 2011). Suudi Arabistan ve İran arasındaki ilişkiler 1979'dan beri kopuk şekilde devam etmekteyken o tarihten bu yana liderler ilk kez bir araya gelmişti. Ayrıca Mısır'ın da aralarında bulunduğu Arap ülkelerinin yirmi yıla yakın süredir boykot ettikleri İran'ın başkentindeki zirveye katılma kararı almaları ABD'nin bölgedeki etki alanının daralması anlamına gelmekteydi (Çakır, 2017). Cumhurbaşkanı Hatemi 1999 tarihinde başladığı Ortadoğu turunda önce Suriye'ye daha sonra da Suudi Arabistan ve (Bu ziyaret sırasında Hatemi Umre ziyareti de gerçekleştirmiştir) Katar'a ziyaretlerde bulunmuş bu ziyaretler Araplar ile İran arasındaki ilişkilerde ciddi bir değişimin sinyalleri olarak yorumlanmış. (Keskin, 2008). Kendisiyle birlikte olan üst düzey heyetle, Suudi Arabistan'ın Şii nüfusunun kalabalık olarak bulunduğu El-Katif bölgesindeki petrol rafinerilerinden birisine de ziyarette bulunan Hatemi'nin bu tavrı, Suudi Arabistan basın tarafından; 'iki ülke arasındaki ilişkileri sağlam bir temele dayandıracak güven veren bir gelişme' olarak duyurulmuştu (Keskin, 2008).

Kendi Şii nüfusu arasında dört yıl kadar süren iç karışıklıklardan aleni şekilde Tahran'ı sorumlu görerek suçlayan Bahreyn dahi, Suudi Arabistan'ın İran ile sıcak ilişkiler kurma politikalarını benimsemeye başlamıştır. Hatemi'nin Cumhurbaşkanı olarak seçilmesinden memnuniyet duyduğunu ifade eden Bahreyn'in, kendi içişlerine müdahale edilmemesi konusunda İran'dan gelecek olumlu mesajlara dair umutları artmıştır (Balbay, 2006). Körfez bölgesinin en demokratik ülkelerinden kabul edilen Bahreyn'de, 1996 yılından itibaren mağazalara ve dükkanlara bombalı saldırılar başlamıştı. Tahran'ın desteğini arkasına almış ve Londra'da faaliyette bulunan bir İslamcı grup olan Bahreyn Özgürlük Hareketi (BÖH), Bahreyn yönetimine sert şekilde muhalefet etmekteydi. Bu grubun faaliyetleri genel olarak; ülkede bulunan Şii nüfus başta olmak üzere ülkedeki vatandaşların insan hakları ve evrensel hukuk değerleri ile buluşturulması şeklinde açıklanmaktaydı (Keskin, 2008). Sünni bir aile olan El-Halife tarafından yönetilen Bahreyn'de İran'ın dini jeopolitiğinin istikrarsızlaştırıcı etkisi direkt olarak göze çarpmaktaydı. ABD'nin Irak politikalarını destekleyen Kuveyt ise Bağdat karşısında bir çeşit denge unsuru olarak nitelediği İran'a yönelik siyasetinde daha dengeli bir tavır sergilemekteydi. Buna karşılık Kuveyt, ABD'ye bölgedeki diğer Körfez devletlerinden daha fazla bağımlıydı ve bu sebeple diğerlerine nispeten daha büyük bir baskının altındaydı. Aslında Kuveyt yönetimi, ABD'ye yakın durmakla birlikte, İran'ın hamasetini kendi üzerine çekmek istememekteydi.

Körfez ülkeleri önceden beri pek de kendi avantajlarına olmayan bir biçimde yabancı ülkelerle ekonomik, ticari ve siyasi ilişkilere girmek durumunda kalmışlardır. Bu durum, yeni jeopolitik bakış açısıyla bölgesel bir güç olma iddiasında bulunan İran'ın büyük devletlerden rol çalma durumunu gündeme getirmiştir. Buna karşılık İran'ın Körfez bölgesine dair stratejik bakışında herhangi bir değişiklik olmadığına dair değerlendirmeler de yapılmıştır (Çakır, 2017). Örneğin, bölgedeki ülkelerde bulunan yabancı unsurların, İran tarafından hala güvenlik tehdidi olarak algılanmaya devam ettiği dillendirilmiştir. İran, Birleşik Arap Emirlikleri'nin (BAE) Körfezdeki bazı adalarını işgal altında bulundurmaktaydı. Ayrıca hem mezhepsel hem de siyasi açıdan İran'ın devrim ilkelerinin bölgedeki ülkeler adına tehdit oluşturmadığına dair net bir belirti bulunmamaktaydı (İzzeti, 2006). Diğer taraftan, İranlı hacılar İslam dini açısından kutsal sayılan topraklarda üsleri bulunan ABD'ye karşı olan düşmanlıkların ifade etmek adına protesto gösterileri yapmaktaydı. İran ile bölge ülkeleri arasındaki ilişkiler realist bir perspektifle incelendiğinde, ülkeler arasındaki ilişkilerin geçmişe kıyasla normalleşme sinyalleri veriyor olmasına rağmen Körfez devletlerinin İran'a olan bakışları hala güvensizlik üzerine devam etmekteydi denilebilir.

5.4. Ahmedinecad Dönemi (2005-2013)

İran'da nispeten ılımlı sayılabilecek Hatemi iktidarının iki dönem boyunca süren politikalarından sonra, "radikal" olarak nitelenen Mahmud Ahmedinejâd'ın 24 Haziran 2005'te yapılan seçimlerin ikinci turunda, yapılan tahminleri aksine İran Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi ülke içerisinde bir tür şok etkisi yaratmış ve dünya siyasetinde de günlerce konuşulmuştur. Seçimlerin ilk turunda Rafsancani %21,3, Ahmedinecad %19,43 oranlarında oy almış, bu sebeple seçimler ikinci tura kalmıştı. İkinci tur seçimlerinde ise Ahmedinecad, Rafsancani'nin aldığı %35 oya karşılık %61 oy gibi yüksek bir oy alarak İran'ın yeni Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Balbay, 2008). Ahmedinejâd'ın cumhurbaşkanı olarak seçilmesi İran Devrimi ilk zamanlarındaki radikal politikalarına dönüş endişelerine sebep olmuştur. Ahmedinecad, yürüttüğü seçim kampanyası boyunca halkın gündelik sorunlarını çözmeyi ve halkın refah seviyesini arttırmayı vaat ederek Cumhurbaşkanlığı makamına oturmayı başarmıştır.

Ahmedinecad'ın kazandığı seçim sadece Hatemi önderliğindeki reformistlere karşı edinilmiş bir başarıdan ziyade, Hamaney'in temsil ettiği geleneksel (ya da

Muhafazakâr) kesimlere karşı da bir zafer hüviyetindeydi. Çalışmanın diğer bölümlerinin satır aralarında da bahsedildiği üzere; Ahmedinecad'ın aralarında bulunduğu geleneksel kanadın iç dinamikleri devrimci muhafazakârlar (ya da radikaller), ılımlı muhafazakârlar ve geleneksel muhafazakârlar olmak üzere üç farklı dinamiğe dayanmaktaydı (Takeyh, 2007). Daha somut şekilde detaylandırılacak olursak geleneksel muhafazakârlar, din adamları ile ticaretle ilgilenenlerin (tüccarların) tarihî bir ittifakı sonucu var olmuş ve İran İslam Cumhuriyeti'nin orta sınıfı üzerinde şekillenmiştir. İran'da muhafazakârların oluşturduğu temel grup olan bu grup ekonomik alanda burjuvazinin varlığını savunmaktadır. Siyasal alanda Velâyeti Fakih fikri merkezinde bir dinî anlayışa sahip olan bu grup hem iç hem de dış politikada radikalize olmuş politikalardan ve yönelimlerden uzak durma tavrı içerisindedir. İlimli muhafazakârlar ise geleneksel muhafazakâr grubun içinden çıkarak kendine özgü bir yol izlemiştir (Takeyh, 2007). Ekonomik alanda ise geleneksellerden farklı olarak sanayi burjuvazisini savunmaktadır. Bu akım uluslararası sistem ile özellikle ekonomik sistemlerin entegrasyonunun var olması gerektiği anlayışında olduğundan dış politikada daha pragmatik politikalar üretilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu akım Rafsancani ile özdeşleşmiş ve İran bürokrasisinde önemli bir yere sahip olmuştur (Takeyh, 2007). Ahmedinecad'ın temsil ettiği devrimci muhafazalar ise yine geleneksel muhafazakâr akım içerisinden doğmuştur. Geleneksel muhafazakâr grup, muhafazakâr blokun en nüfuzlu akımı olmakla birlikte daha çok "Kıdemli" din adamlarının kontrolündedir. Radikaller, Geleneksel muhafazakâr grup ile bir tür ağabey-kardeş ilişkisi zemininde yürümektedir (Keneş, 2011). Bu durum ise blok içerisindeki genç muhafazakâr kesimlerin yolunu tıkamıştır. Ahmedinecad ve onun selefi olan Hatemî aynı elit tabakanın uzantıları olsalar da sivil toplumun yükselişi, iki lider; bireysel haklar ve özgürlükler ve dünyaya bakışları açısından keskin bir şekilde birbirlerinden ayrılmaktaydılar. 'Gençlerin' fikir temelleri İran İslam Devrimi'nden ziyade İran-Irak savaşının yarattığı sosyal yıkım etkisiyle oluşmuştur denilebilir. 8 yıl boyunca süren savaş ve savaş neticesinde oluşan çok yönlü yıkım, onların uluslararası topluma olan şüphelerini arttırmış ve uluslararası düzen ile uzlaşmayı değil sistemle çatışmayı, İran'ın millî menfaatlerini gözetmenin vazgeçilmez yolu olarak benimsemelerine sebep olmuştur.

Ahmedinecad'ın siyasal düşünceleri devrimin temel değerlerine bağlılık bağlamında yeni-muhafazakârlık biçiminde yorumlansa da bu anlayışın İran'ın millî kimliğine

olan ilgisi göz önünde bulundurulması gereken önem arz eden bir konudur (Takeyh, 2007). Öyle ki Ahmedinecad'ın bazı uygulamaları Humeyni'nin büyük tepkisiyle karşılaşan Şahlık rejimi ile benzerlikler dahi taşımaktadır. Değindiği üzere İran'ı Müslüman kimliğini geri plana atarak toplumu Pers (Aryan) kimliğine döndürmeyi amaçlayan Şah, 1971 yılında Pers'lerin 2500. Yılı'nı Persepolis'te gösterişli bir törenlerle hatırlatmış ve kendisini Kuroş (Çalışkan, 2019) ve İslam öncesi dönemin Pers yöneticileri ile özdeşleştirmeye çalışmıştır. İslam ile bir sorunu olmayan Ahmedinecad yönetimindeki İran da benzer bir şekilde Kasım 2009'da aldığı bir kararla, Ahameniş İmparatorluğu zamanında Mısır'da kaybolan ordunun kalıntılarını aramak amacıyla bir çalışma yürütmüştür. Ahmedinecad, kaybolan ordunun kalıntılarının araştırılması için Kültür Mirası, El Sanatları ve Turizm Kurumu yöneticisi Hamid Bekai'nin gönderdiği mektuba olumlu şekilde yanıt vermiştir (Milliyet, 2019).

Ahmedinecad 2008'de BM Genel Kurulundaki konuşmasında dünyanın ve insanlığın yaratıcı tarafından neden ve nasıl yaratıldığı üzerine uzun bir konuşma yapmış ve önceki BM ve buna benzer uluslararası kuruluşlarda yaptığı açıklamalardaki gibi "beklenen kurtarıcı" ya vurgu yaparak Şî mezhebindeki "Mehdi" nin kesinlikle geleceğini ve tüm insanlığı bu yaşanan zulümden ve bozgunculuktan kurtaracağını söylemiştir. (Independent Türk, 2019) Ahmedinecad'ın, yaptığı konuşmalarına ekseriyetine dahil ettiği "Mehdilik kurumu", onun dış politikaya bakışını belirleyen temel argümanlardan biri olduğundan bu konuyu yakından incelemek faydalı olacaktır. Ahmedinecad'a göre devrim kendi öz değerlerinden uzaklaşarak, özellikle sekülerizm ve laiklik karşısında, gerilemeye başlamıştı. Ona göre İran dış politikasındaki "medeniyetler arasında diyalog" söylemi devrimin temel değerlerinden uzaklaşıyor olmanın sonucuydu. Mehdi inancının temeli, Şiilerin Gaip (Kayıp) İmam olarak niteledikleri 12. İmam'ın ortaya çıkması ve Müslümanların dünyaya hâkim olması düşüncelerine dayanmaktaydı. Ahmedinecad ise kendi siyasi oluşumunu, Mehdi'nin geleceği zamanın hazırlayıcıları olarak görmekteydi. Bu açıdan Mehdilik radikal muhafazakarların köktenci anlayışlarının temelini oluşturmaktaydı.

Diğer taraftan, Mesih'in dünyaya gelmesinin sağlanması gerektiğini düşünen ve savunan Evanjelistler (Kurtoğlu, 2018) gibi İran'da da Mehdi'nin dünyaya gelmesinin sağlanması gerektiğini savunan Hücetiye (Cohen, 2014) isimli bir grup/cemiyet bulunmaktadır. Hücetiye, 1953 yılında Ajax Operasyonu neticesinde yapılan darbe

sonrasında Humeyni'ye yakın isimlerden birisi olan Mahmut Halebi önderliğinde kurulmuştur. O dönemin sert siyasî yönetimince, medreseler dışında da faaliyet göstermesine izin verilen birkaç dini cemiyetten birisi olan Hücçetiye'nin güçlü olduğu merkez ise Horasan şehriydi. Hücçetiye'nin 1979 İran Devrimi öncesindeki baş düşmanlarından birisi Bahailik'ti (Aydın, 2019).

Cemiyet, Mehdi doktrinine direkt olarak bağlı olduğu için 1979 Devrimi'ni takiben eden süreçte Humeyni'nin Velâyeti Fakih doktrini ile ters düşmüştür. Çünkü Hücçetiye anlayışına göre siyasetin ve idarenin dini makamlara devredilmesi doğru değildir. Onlara göre Siyaset ve idare Mehdi'nin tek elinde olan iki alandır. Dini otoriteler bu alanları giremez ve bu alanlarda sorumluluk üstlenemezlerdi. Bu düşünce ayrılığına rağmen Hücçetiye cemiyeti, İran'da Şah karşıtı olan her gurup gibi, Devrim'i desteklemiştir (Cohen, 2014). Ancak Hücçetiye, Humeyni'nin siyasî alandaki liderliğini kabul etmiş dini liderliğini kabul etmekten ise imtina etmiştir. Hücçetiye'nin kanaat önderleri, Devrim'den sonra kendi grupları içindeki genç, devrimci mensuplarının siyasete bakış ile ilgili olan eski fikirlerden vazgeçilmesi ya da en azından bu fikirlerin esnetilmesi ayrıca cemiyetin temel fikirlerinin başından itibaren gözden geçirilmesi şeklindeki taleplerine şiddetle karşı çıkmışlar; bu muhalif hareket cemiyetin üye sayısının hızla azalmasına yol açmıştır. Cemiyetten ayrılanlar ise da Hizbi Cumhuri İslami Partisi (İslamî Cumhuriyetçi Parti) bünyesine katılmayı, böylelikle İslam Devrime destek vermeyi amaçlamışlardır (Cohen, 2014).

Hücçetiye Cemiyeti, İran Devrimi'nin gidişatını organizasyon gücü ile etkilerken cemiyetin siyasi gücü 1981 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde kendisini göstermiştir. Muhammed Recevi'nin Cumhurbaşkanı olarak göreve gelmesiyle sonuçlanan bu seçimlerde Hücçetiye Cemiyeti'nin, önderlerinin talimatları ile, oylarını 12. İmam'a, diğer bir ifadeyle Mehdi'ye verdikleri, verilen bu oyların yaklaşık %2,5'lik bir etki oluşturduğu düşünülmektedir (Takeyh, 2007). Seçimlerden hemen sonra ise en başta İslamî Cumhuriyetçi Parti'nin sola daha yakın olanları olmak üzere İslam Devrimi kadroları Hücçetiye'yi hedef almaya başlamış böylece Hücçetiye ile devrim kadroları arasındaki çatışmanın ilk belirtileri ortaya çıkmaya başlamıştır (Adıbelli, 2017). Humeyni bir konuşması sırasında "12. İmam yeniden ortaya çıkıncaya kadar günahların armasına müsaade etmek gerektiğini iddia edenlerin kendilerini düzeltmeleri gerektiğini aksi halde ülkeyi ileri götüren dalganın bu

düşüncede olanları boğacağını” belirterek bu hareketin önünü almaya çabalamıştır. (Cohen, 2014: 88).

Dönemin İran Cumhurbaşkanı Ahmedinecad’ın Hücçetiye Cemiyetine üye olduğuna dair söylentiler mevcuttur. Bu söylentilerin birinci dayanak noktası Ahmedinecad’ın bizzat kendisinin yaptığı konuşmalardaki Mehdi vurgusudur (Dünya Bülteni, 2019). Diğer bir husus ise Ahmedinecad döneminde görev yapan bakanların ve üst düzey bürokratların çoğunun Hakkani İlahiyat Okulu çıkışlı olması ve bu okulun başında Hücçetiye topluluğunun önemli isimlerinden birisi olan Ayetullah Muhammed Yezidi’nin olması ayrıca bu okuldan çıkan öğrencilerin ilginç şekilde İstihbarat kadrolarına dahil oldukları gerçeğidir. (İnternet Haber, 2019). Ne var ki Ahmedinecad’ın Hücçetiye üyesi olduğuna dair söylentiler ya da bu konuda zayıf kanaatler oluşturabilecek durumlar dışında somut denebilecek deliller şimdilik bulunmamaktadır.

Verilen bilgiler eşliğinde genel bir çerçeveye çizilecek olursa Ahmedinecad’ın dış işlerine dönük politikaları beş ilke ile özetleyebiliriz: Birincisi; Dış politikada adil ve karşılıklı çıkarların gözetileceği bir zemin oluşturmak, ikincisi; uluslararası sistemin özellikle batılı ülkelerin oluşturduğu bloklardan ibaret olmadığı düşüncesiyle yeni ittifak arayışlarına açık olmak, üçüncüsü; yine uluslararası kurumlarda İran’ı güçlü şekilde temsil edebilmek dördüncüsü Şiilik kaynaklı Mehdilik inancını dış politik bir argüman olarak kullanmak ve son olarak tüm bu politikaları 2025 yılına kadar ülkenin ekonomik ve siyasi hedeflerini deklare eden “20 yıllık Vizyon Planına” (Adıbelli, 2013) uygun şekilde gerçekleştirmek.

5.4.1. İran-Türkiye ilişkileri

2003’te Irak’ın işgal edilmesini takip eden süreçte Irak’ın yaşadığı sorunlar, onun “tampon devlet” fonksiyonunu yitirmesine yol açmıştır. Bu durum ise İran, Türkiye bölgedeki Arap devletler arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmasına sebep olmuş, bazı anlaşmazlıklarla birlikte, ortak menfaat alanlarının oluşmasına neden olmuştur (Salem, 2010). Bu sayede bu ülkeler için, bölgede ekonomik ve siyasi alanlarında iş birliği yapabilmenin önü açılmıştır. (Salem, 2010). Bu dönemde İran ile Türkiye arasındaki tarihi ilişkiler ise 90’lı yıllardaki tarafların birbirlerine duyduğu karşılıklı güvensizlik durumunun aşılmasından sonra gelişerek kuvvetlenmiştir (Gürkaş, 2007).

Ahmedinecad'ın İsrail ve Batı karşıtı sert söylemleri ile İran'ın takip ettiği nükleer program sebebiyle Batı ile yaşadığı gerginlik bazı durumlarda Türkiye'yi tedirgin etmiş olsa da bu durumun ikili ilişkilere hatırı sayılır şekilde olumsuz bir etkisi olduğu söylenemez (Gürkaş, 2007). Ahmedinecad döneminde İran'ın Batı ile ilişkileri olumsuz seyrederken Türkiye-İran ilişkileri ise gelişme göstermiş, Ahmedinecad'ın seçilmesinin üçüncü yılında, Türkiye'ye yaptığı ziyaret ilişkilerin seyrini olumlu etkilemiştir. Türkiye ile İran arasında ilişkilerin seyrini olumlu etkileyen birden çok neden vardı. Bunlardan belki de en önemlisi İran ve Türkiye'nin aralarındaki bariz ideolojik farklılıkları göz ardı etmesi ve birbirlerinin iç meselelerine müdahil olmak şeklinde anlaşılacak politikalardan itina ile kaçınmalarıdır (Ekinci, 2009). Örneğin; Türkiye, 2009 yılında İran'da yapılan seçimlerden sonra ortaya çıkan olaylar için belirtilen nedenden dolayı herhangi bir beyanat vermekten kaçınmıştır. Bu dönem boyunca İran da Türkiye'nin iç meselelerine müdahil olamamaya özen göstermiştir. Öyle ki, 90'lı yıllarda, iki ülke arasında yaşanan en önemli sorunlardan bir tanesi İran'ın ayrılıkçı ve İslamcı Kürt hareketlerine destek verdiği iddiası olmuştur. Ahmedinecad zamanında bu konuların eskisi kadar önemsenmediği gibi her iki ülke içinde sınırdaki güvenliğinin sağlanması ve teröre karşı aktif mücadelede ve İşbirliği gündeme gelmiştir. PKK meselesi geçmiş yıllarda iki ülke arasında ciddi krizlere yol açmışken bu dönemde iki ülkeyi birlikte hareket etmeye ve iş birliğine sevk eden bir unsur olmuştur (Saray, 2006).

Evet, diğer pek çok konuda olduğu gibi Türkiye ile ilişkilerde de birtakım tartışmalar süregelmiştir. Bu hususta iki önemli düşünce arasındaki var olan tartışmalara Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler de dahil edilmiştir. Bunlardan ilki, Batılı ülkeler ile ilişkilerin düşük bir düzeye indirilmesi görüşünü savunan ve Batılılaşmaya muhalif olan Ahmedinecad'a yakın radikal ve muhafazakâr kesimler, Türkiye'deki muhafazakâr ve dindar kesimlere yakınlık duymuştur (Bulut, 2009). Bu blok, Türkiye-İran ilişkilerini, Türkiye ile Batı arasında var olan ilişkilere denge oluşturabilecek bir şekilde kurulması gerektiğini savunmuştur. Türkiye'deki ulusalcı kesimlere benzer şekilde, statükocu bir anlayışa sahip olan bu kesimler, laik bir görüntü veren Türkiye'ye muhalif olduklarını açıkça beyan etmişlerdir. Benzer şekilde Türkiye'nin AB üyeliği yolunda kazandığı ivmeye ve ABD ile olan ilişkilerine de şüphe ile bakmışlardır (Çetinsaya, 2008). Ancak Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarının yapıcı bir dış politika benimsemesi neticesinde, Türkiye'ye olan bakışta zaman içinde bir

yumuşama meydana getirmiştir. Neo-İslâmcı olarak değerlendirilen ve seçimlerden sonra Cumhurbaşkanı adayı Hüseyin Musevi'ye yakın olan reformistlerse Batılı değerlerin ve batı düşüncesinin ülkeye gelmesine ve bu düşüncelerin uygulanmasına olumlu şekilde bakan; siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan daha plüralist (çoğulcu) ve daha özgürlükçü bir bakışa sahip olan; dinsel mirası ve tecrübesini Batılı düşüncelerle harmanlayarak günümüze transfer etmeye gayret eden bir düşünce yapısına sahip olmuşlardır (Olson, 2010). Reformistlerin talebi, İslam alemiyle iş birliğinin yanı sıra Batı ve Batı dışındaki dünya ile de ilişkiler kurmak, globalleşme sürecine müspet bir yanıt vermek ve İran'ın uluslararası sisteme entegrasyonunu sağlamaktır. Pragmatik bir üslup kullanan reformistler Türkiye'deki AK Parti iktidarının takip ettiği akılcı ve yapıcı dış politika görüşünün İran tarafından da uygulanmasını talep etmişler Türkiye'yi İran için rol model olarak görmüşlerdir (Çetinsaya, 2008).

İki ülkenin birbirlerine olan bakış açıları bahsedildiği üzere olumlu bir zeminde ilerlese de jeopolitik konumlarının bir gereği olarak aralarındaki rekabet her zaman var olmuştur. Köklü bir devlet geleneğine sahip olan iki ülke olan İran ve Türkiye bölge ülkelerinin siyasal reform ve yenilik politikalarına rol model olan iki ülke olmuşlardır (Bulut, 2009). Mısır ile birlikte bölgenin en büyük insan kaynağına sahip olan iki ülke farklı kültürel kodlara sahip unsurlar barındırmakla birlikte, içinde buldukları bölgeyi her anlamda etkileme kudretine sahip olmuşlardır. Bahsedilen bu konular iki ülke için rekabet ortamı yaratsa da aynı konularda iki ülkeyi kaçınılmaz olarak iş birliğine de sürüklemiştir. Bunu sebebi kendilerini çevreleyen güvenlik tehditlerinin ortak menfaat alanları oluşturmasıdır. Örneğin bölge de kurulması muhtemel bir Kürt devleti iki ülke açısından olumsuz bir durum arz etmekte, Avrupa'ya uzanacak olan enerji hatları açısından ise birlikte hareket etmeyi, karşılıklı rekabet içinde olmakla aynı düzlemde değerlendirmek zorunda kalmalarına sebep olmaktadır (Ergen, 2017).

Rekabet ve iş birliği arasında gel gitlere sahne olan ilişkilerde yaşanan duraklamaların sebebi ise iki ülkenin birbirleri ile ilgili yaşadıkları tarihsel güvensizlik ve çatışmalardır. Öyle ki, 2003 yılında ABD'nin Irak'a düzenlediği operasyon için ABD'nin Türkiye üzerinde bir cephe açmasını veto etmesine rağmen Türkiye, ABD ile hamasi ilişkileri olan İran tarafından ABD'nin müttefiki olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca İran'da, Türkiye üzerinde İsrail'in ciddi bir nüfuzunun bulunduğu konusunda

bir algı var olmuş ve Türkiye-İsrail arasında yapılan anlaşmaların hepsinin İran aleyhine olduğuna dair bir algı var olmuştur (Çetinsaya, 2008). Halbuki Türkiye'nin, İsrail'in Filistinlilere yönelik politikalarına ve o bölgedeki katliamlarına yönelik sert eleştirileri, Türkiye'nin İran'a aleyhine İsrail'in tarafında olduğu algısının pek de haklı olmadığını ortaya koymuştur. Türk dış politika sürecine etki etme kudreti olan yönetici elite ise iki ülke arasındaki ilişkilerin güçlenmesini engelleyecek olan dini köktenciliğin var olduğu belirgin şekilde kendini göstermiştir. Tüm bunlara rağmen bölgesel gelişmelere dair İran'la bazı ortak kaygılara sahip olan Türkiye, İran'a uygulanan yaptırımlara destek olmamıştır. Burada şu tespiti yapmak yerinde olacaktır ki: Her iki ülke de dış politika yapım süreçlerinde ideolojik kaygılarından uzaklaşıp bölge şartlarına göre pragmatizme yöneldiklerinde var olan iş birliği hızla gelişmiştir (Ergen, 2017).

Ülkelerin hemen hepsinin sınır problemleriyle meşgul olduğu, dinamiklerin sürekli değiştiği Ortadoğu'da sınır sorunu olmayan iki ülke olan İran ve Türkiye arası ilişkilerde Türkiye'nin "Komşularla Sıfır Sorun" ve "Çok Boyutluluk" kavramlarını ilke edinmiş olan dış politika anlayışı bu dönemde büyük rol oynamıştır (Davutoğlu, 2014).

Bu açıdan bakıldığında, Ortadoğu'nun iki köklü devleti olarak kendi aralarında her zaman bir çatışma potansiyeli var olan İran ile Türkiye'nin aralarındaki ilişkiyi her iki devletin faydasına olacak biçimde iş birliği odaklı olarak şekillendirmelerinin ancak aralarında inşa edecekleri "karşılıklı bağımlılıkla" mümkün kılınabileceği değerlendirilmiştir (Davutoğlu, 2014). Özellikle ekonomik konularda oluşturulacak bir karşılıklı bağımlılığın, çatışma dönemlerinde iki ülkenin de tehlikeye vazgeçmek istemeyecekleri bir ekonomik iş birliği ortamı oluşturacağı için, bu iki devletin kendi aralarında sorun yaşama riskini göze almak istemeyecekleri ve aralarında oluşabilecek problemleri çatışma ile değil diyalog yoluyla halletmek zorunda olacakları düşünülmüştür. Bu açıdan, Ahmedinecad'ın 2008 yılında gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti yukarıda bahsedilen tarihi güvensizlik ortamının her iki devlet açısından da psikolojik eşliğinin aşılmasında önemli bir durum olmuştur (Keneş, 2011). Bu dönemde de ABD tarafından izole edilmeye çalışılan İran, NATO üyesi olan Türkiye ile olan ilişkisini, dünyaya yalnız olmadığını kanıtlar şekilde duyurmuştur.

Bu durumu Türkiye perspektifinden düşündüğümüzde ise durumu farklı birkaç açıdan değerlendirebiliriz. Şöyle ki; Türkiye'nin İsrail ve Batı ile olan müttefikliği

düşünüldüğünde, Türkiye bu ziyaretle birlikte bazı kesimlerin tepkilerini üzerine çekmiştir denilebilir (Keneş, 2011). Ahmedinecad'ın ziyaretinden önce ABD basınında oluşan tepkinin sebebi ise tamamen farklı bir durumdan kaynaklanmıştır. Türkiye-İran arasında imzalanan doğalgaz görüşmelerinin nihayete erdirileceği, bu konuda bir anlaşmanın imza edileceği düşünülmekteydi. Bu dönemde İran ile gelişen ilişkiler, Türkiye açısından da önem arz etmekteydi (Bulut, 2009). Öyle ki İran'ın, dünyanın en önemli doğalgaz ve petrol rezervlerinden birine sahip olan bir devlet olduğu ve Türkiye'nin enerji ihtiyacı düşünüldüğünde İran gibi bir enerji deposunun sağlama alınması hiç şüphesiz önem arz etmekteydi. Ayrıca enerji konusu dışında dönem itibarıyla 70 milyonluk bir nüfusu bulunan İran ciddi bir pazardı ve bu durumun Türkiye'nin ihracatı için kullanılabilmesi Türkiye'nin millî menfaatleri açısından önemliydi (Gürkaş, 2007).

Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 2009 da katıldığı Davos zirvesindeki "One Minute" çıkışı İran'da büyük yankı uyandırmış, İran'ın siyasi ve dini kadroları bu tepkiyi memnuniyetle karşılamış, İran'daki Türkiye algısını olumlu yönde etkilemiştir. Başbakan Erdoğan'ın yine 2009 yılında İran'a yaptığı resmi ziyaret esnasında Bakanlar Kurulunda bulunan önemli isimleri ve bazı gazeteciler ile iş adamlarını da ziyarete dahil etmiştir (Keneş, 2011). Bu ziyaret İran'ın Türkiye açısından uluslararası ilişkiler bakımından önem sırasında en önde gelen ülkelerden biri olduğu algısına hizmet etmiştir. Erdoğan'ın bu ziyaretten sonra ABD'ye gidecek olması ise Türkiye'nin İran ve ABD arasında arabuluculuk rolüne soyunduğuna dair söylentilere sebep olmuştur. Ziyaret esnasında Türk hükûmetinin Filistinlilerden yana aldığı tavrın doğru, İslam'a uygun bulunduğunu açıklayan İran'ın Dini Lideri Ayetullah Hamâney de bu tavırların, Türkiye'nin İslam aleminde var olan konumunu kuvvetlendireceğini ileri sürmüştür. Hamâney, Başbakan Erdoğan ile yaptığı görüşmesinde bölgesel iş birliğini somutlaştırıp İran, Suriye, Türkiye ve Irak'ın da iş birliği içinde olmalarının zaruriyetine dikkat çekmiştir (Gürkaş, 2007).

Türkiye'nin İran ile yakın ilişkiler kurması Avrupa Birliği'ndeki bazı ülkeleri memnun etmişse de bazılarını huzursuz etmiştir. Türkiye'nin İran ile yakın temaslarının Tahran'ın nükleer güce kavuşmasını engelleme gayretinde olan Avrupa Birliği'nin Ortadoğu politikalarına pozitif yönlü etki edeceğini düşünen çevreler bu temaslara dair memnuniyetlerini dile getirmiş, diğerleri ise bu ilişkilerin Ankara'nın Avrupa ile olan ilişkilerine zarar vereceğini düşünmüşlerdir (Özcan, 2006). Ayrıca bu durumun

Türkiye'nin Avrupalı bir devlet olamayacağına dair iddiaları güçlendirmiş, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesi konusunda muhalif olanların ellerine koz vermiştir. İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin Ortadoğu'daki devletlerle ve İslam ülkeleriyle sıkı ilişkilerinin Batı'nın menfaatine olduğu düşüncesini değerlendirirken; Almanya, Tahran ile Ankara arasında gelişen ilişkilere dönük endişelerini dile getirmekten çekinmemiştir (Bulut, 2009).

5.4.2. İran-körfez ülkeleri ilişkileri

2003 yılında Saddam rejiminin yok olması Ortadoğu'da var olan jeopolitik yapıyı tamamen değiştirmiştir. Irak 20. yy. boyunca, Arap aleminin kuzeydoğu bölgesini domine etmiş hem İran hem Türkiye için bir tampon ülke rolü üstlenmiştir. Saddam rejimi çöktüğünde Irak tampon devlet olma fonksiyonunu yitirmiştir. Dini/Mezhepsel ve etnik çatışmalar ve zengin petrol yatakları sebebiyle bölgesel ve uluslararası bir çatışma haline gelirken, İran 2003'e kadar tehdit olarak gördüğü Irak'ı, evvelden beri sağlıklı diyalog kuramadığı Arap ülkeleri ile oluşacak yeni bir dönemin zemini olarak değerlendirmeye başlamıştır (Salem, 2010).

Bu sebepten dolayı İran'ın ilgisi bu dönemde güneye yani Müslüman ve Arap ülkelerine doğru kaymıştır. Bu gelişmeler, Suriye, İran, Türkiye, Suudi Arabistan, Irak ve Körfez ülkelerinden müteşekkil olan bölgede yeni menfaat alanları ve riskler oluşturmuştur. Bu dönemde Türkiye ve İran birbirleriyle dostane ilişkiler oluşturmuş, aynı zamanda Arap ülkeleriyle de diyaloglarını sağlamlaştırmışlardır (Takeyh, 2007). Bazı Arap devletleri bu ilgiye yanıt vermiş, bazıları ise bu iki ülke için ihtiyatlı davranmışlardır. Bazı devletler arasında ekonomik, ticari ve enerji meseleleri ile ilgili iş birliği pozitif yönlü ivme kazanmış, başta İran ile Suudi Arabistan olmak üzere gerilimin öne çıktığı ülkeler de olmuştur. Güvenlik konusu gibi pozitif bağımlılık içeren meseleler gündeme gelmiş; ancak aynı zamanda tehdit algısı gibi karşılıklı menfi bağımlılık içeren durumlarda da birtakım yükselişler görülmüştür (Keskin, 2010).

Diğer taraftan, ABD'nin İran'a yönelik gerçekleşebilecek olası bir müdahalesinde en önemli rolü oynayacak ülke konumunda olan ülkenin Suudi Arabistan olduğunun bilinmesine karşın, Suudi Arabistan yine de İran ile çeşitli alanlarda iş birliği yapabilmenin yollarını aramıştır (Keneş, 2011). Bu dönemde, bölgedeki Sünni-Şii çekişmesinde İran'la rekabete girişmesi muhtemel olarak görülen ülkelerin başında

olan Suudi Arabistan ile İran arasında siyasi ve ekonomik konularda belirgin bir iyileşme kaydedilmiştir. İran İslam Devriminden sonra İran'a karşı kurulan Körfez İş birliği Konseyi'nin (KİK) Katar'da düzenlenen toplantısına İran'ın da davet edilmesi bu perspektifte değerlendirilmektedir (Üşümezsoy, 2003).

Ayrıca İran, Suudi Arabistan'ın global aktörler ve bölgedeki ülkelerle geliştirdiği ilişkilerinde dikkate alması gereken kritik ülkeyken, iki ülke de Batı tipi bir siyasi yapılanma hususunda isteksiz görülmüş, kendi tarihsel tecrübelerinden kaynaklanan bir devlet yapılanmasını tercih etmiş ve liberal demokratik bir bakış açısının kendi ülkelerinde bulunmasına karşı çıkmak konusunda aynı düzlemde hareket etmişlerdir (Keneş, 2011). Körfez bölgesinde, liderliğini kendisinin yapacağı, emperyalist güçlere karşı birlikte hareket edebileceği bir bölge oluşturmayı isteyen İran, ülkenin coğrafi büyüklüğü, bölgenin merkezinde bulunuyor oluşu, doğal kaynakları, İslam odaklı rejimi ve yabancı güçlere karşı olan tavırları bu liderlik isteğinin meşruiyetini sağlayabileceğini düşünmüştür (Keskin, 2008).

İran, Türkiye'yi ve Körfez ülkelerini ABD'nin nüfuz alanı dışında bırakmayı amaçlayan, Körfeze kıyısı olan ülkelerden müteşekkil bir iş birliği platformundan yana politikalar geliştirmiştir. Bu anlamda Ahmedinecad, KİK'in 2007'de Doha'da tertiplelediği toplantısında yaptığı açıklamada bölgesel bir ticaret ve güvenlik anlaşması imzalamayı önermiştir (Arı, 2015)). Ancak hem BAE'nin hak iddia ettiği Körfez adalarının anlaşma dışında tutulmuş olması, hem de İran'a duyulan geleneksel şüpheler sebebiyle Körfez ülkeleri bu öneriye temkinli yaklaşmışlardır (Sarıkaya, 2012). İran ayrıca dış güçlerin etkisinden arındırılmış bir bölge için de çağrıda bulunmuştur. Fakat Körfez'de bulunan Arap devletleri, özellikle ABD'nin bu bölgeden çekilmesi ile bölgedeki güç dengesinin yoğun şekilde İran lehine kayacağından endişe etmiştir. Buna karşılık Uman ve Katar, İran ile ilişkileri yoğunlaştırmak konusunda herhangi bir endişe duymamıştır. Suudi Arabistan yönetiminin, 2007'de bir ilki gerçekleştirerek Ahmedinecad'a hac daveti yapmış olmasını da bu duruma eklemek gerekmektedir. Kral Abdullah'ın özel daveti üzerine Ahmedinecad umre ziyaretini yapmak üzere 2007 yılı Mart ayında Mekke ve Medine'ye gitmiş ve Kral Abdullah ile, Müslüman ülkelerin kendi aralarındaki iş birliğini geliştirmeleri gerektiğini vurguladığı, bir görüşme gerçekleştirmiştir (Sarıkaya, 2012).

Tüm bunlarla rağmen İran ile Körfez ülkeleri arasındaki ilişki tam anlamıyla karşılıklı güven zemininde ilerleyememiştir. Ahmedinecad döneminde İran'ın nükleer programından taviz vermeyen tavırları ve bölgedeki Arap ülkelerinin, İran'ın bölgedeki nüfuz alanının genişlemesinden ve baskın bir odak olarak ortaya çıkmasından duydukları geleneksel endişe; İran ile Körfez ülkelerinin ilişkilerinin istenilen seviyeye ulaşmasını engellemiştir. Aslında İran ve Körfez ülkeleri birbirlerine bağımlıdır (Şanlı, 2008). Her iki taraf da petrolün ve doğalgazın uluslararası pazarlara ve hızla büyümekte olan ekonomilere (Çin ve Hindistan gibi) ulaştırabilmek amacıyla istikrarlı ve güvenli bir Körfez bölgesine ve Hürmüz Boğazı'nın kullanılabilir bir durumda olmasına ihtiyaç duymaktadır (Wright, 2008). Enerji tesislerinin ve ulaşım araçlarının güvenliği hem KİK bünyesinde bulunan ülkeler hem de Irak ve İran için öncelikli olarak düşünülmesi gereken durumlardır.

Arap devletlerinin bir kısmı kendi tarihsel ve jeopolitik kaygıları ile dış politikadaki revizyonist eğilimlerinden dolayı İran'ın bölgesel nüfuzunun artmasından ciddi biçimde endişe duymaktadır (Yeğin, 2013). Hatta Körfez devletlerinin ABD ile ittifak ilişkilerinin altında yatan en önemli unsurlardan birisi İran tehdidi olmuştur. Her ne kadar Körfezin kıyı şeridi boyunca ekonomik ilişkiler gelişmiş, Katar ve İran ortak bir doğalgaz bölgesini paylaşıyor, Dubai İran için ticaretin ve bankacılığın ana merkezi haline gelmiş, Umman ve Bahreyn İran ile ekonomik ilişkilerini hayli geliştirmiş olsa da ekonomik ilişkilerdeki bu ilişkiler, güvenlik konusunda ve siyasi meselelerde tarafların birbirlerine duyduğu güvensizlik nedeniyle yeterince gelişmemiştir. İran ise Irak ile giriştiği yıkıcı savaşta Irak tarafında yer alan güneydeki Arap ülkeleri nedeniyle, kendi güvenliğinin tehdit altında olduğunu değerlendirmektedir (Yurdakurban, 2007).

Ahmedinecad'ın 2005 yılında Cumhurbaşkanı seçilmesi ve dış politikada radikal denilebilecek söylemlerde bulunması Arap ülkelerinin İran'a yönelik olan kaygılarının pozitif yönde ivme kazanmasına neden olmuştur. 2006 yılında yaşanan İsrail-Hizbullah çatışması ve 2008'de İsrail'in Gazze'ye saldırmasına karşı Arap devletlerin bakış açıları Ortadoğu'da bir tarafta Suriye, İran, Hamas ve Hizbullah'ın diğer tarafta Suudi Arabistan, Mısır ve Ürdün'ün olduğu gruplaşmayı belirginleştirmiştir (Yılmaz, 2011). Bu endişelere rağmen Ahmedinecad döneminde İran, 80'li yıllardaki İran politikalarının tersine Körfez'deki küçük devletleri yıkma çabası içerisine girmemiş ve bu sahada kendi istediği siyasî değişimi gerçekleştirmenin bir yolu olarak

Körfez'deki terörist yapılanmalarla olan bağlantılarını tekrardan kurma çabasında girmemiştir (Takeyh, 2007).

Körfez devletlerinde bulunan ciddi orandaki Şii nüfus, İran ile bölgedeki diğer ülkeler arasında deniz sınırı ve İran'ın Körfez bölgesinde üstünlük kurma amacı ile bir arada yorumlandığında Körfez devletleri, İran'ın nükleer silah edinme isteğini bir tür endişe kaynağı olarak görmüşlerdir denilebilir. İran'ın nükleer çabalarına ilişkin kaygılar KİK toplantılarında defaten dile getirilmiştir (Yılmaz, 2011). KİK, İran'ın nükleer programı ile ilgili olarak, tarafsız olan herhangi bir ülkede Uluslararası Uranyum Zenginleştirme Konsorsiyumu kurulmasını ayrıca Körfez'in nükleer silahlarla ilgili gelişmelerden arındırılmış bölge olarak ilan edilmesini önermiş, ancak her iki talep de İran tarafından veto edilmiştir. 2009'un Aralık ayında Kuveyt'te toplanan KİK devletleri, nükleer programı sebebiyle İran'a askerî müdahale yapılmasına karşı durmuş, ancak İran'dan UAEA'nın (Uluslararası Atom Enerjileri Kurumu) isteklerini yerine getirmesini talep etmişlerdir (Yılmaz, 2011). İran bölgedeki ülkelere, kendisinin bölgenin asli unsuru olduğunu ve özellikle batılı devletlerin geçici olduğu yönünde bir propaganda yöntemi izlemiştir. Buna rağmen Körfez ülkeleri İran'a yönelik tehdit algılamaları bu ülkelerin güvenlik temelli temkinli politikalar izlemelerine sebep olmuştur.

Irak'ın ABD tarafından işgal edilmesi sonrası ortaya çıkmış olan ve İran Cumhurbaşkanı Hatemî döneminde ivme kazanan Şii yükselişi Ahmedinecad zamanında bölgedeki Sünnî devletlerde tedirginlik oluşturan getiren en kritik unsur haline gelmiştir. Bölgenin büyük güçlerinden olan Suudi Arabistan'ın Dışişleri sorumlusu el-Faysal, Yemen'deki iç karışıklıklarda iddia edilen etkisi dâhil, bu husustaki faaliyetlerinden ötürü İran'ı defalarca uyarmıştır (Yılmaz, 2011). Suudi Arabistan'ın Bağdat'taki gelişmelerden umduğu ise Bağdat'ın yeni idaresinin İran'ın etkisinden uzak kalabilmesi adına Irak'ın Şii Araplara dinî olmaktan çok milliyetçi bir anlayışa bürünmesi olmuştur. Irak işgalinden sonra Şii İran'ın nüfuz alanında bölgesel bir Şii var oluşu, ilgili bölgede diğer Sünnî devletlerde olduğu gibi, Suudi Arabistan rejiminde de rahatsızlık oluşturmuştur (Keskin, 2010). Irak'ın işgal edilmesiyle bu ülkenin en önemli siyasal aktörlerinden olan Şii oluşumlar ile Lübnan'da İsrail ordusunu yıpratarak Lübnan halkının takdirlerini kazanan Hizbullah, İran etkisinin bölgeye güçlü şekilde yayılabileceğini göstermiştir. Sünnî Müslüman devletler İran ve İran etkisinde olan unsurların güçlenmesinin kendi çıkarlarına zarar verdiğini

değerlendirmişlerdir (Şanlı, 2008). Aynı zamanda bölgenin Sünnî devletlerindeki Şîî hamasetini körüklemiştir. Mesela, Suudi idareciler 2006 yılında gerçekleşen Lübnan Savaşına sebep olanın Hizbullah'ın politikaları olduğunu ve bu sebeple savaşın asli sebebinin İsrail değil Hizbullah olduğu belirtilmiştir. Şiiliğin yükselmesi konusunda endişeye kapılan tek devlet tabii ki Suudi Arabistan değildi. Güç ve tehdit dengesine dair stratejik planlara ilave olarak, diğer Arap ülkeleri de olası bir kimlik bunalımına yönelik kaygılarını dile getirmişlerdir (Şanlı, 2008).

Arap olmayan Şîî bir unsur olarak İran'ın Arap alemindeki nüfuzunun artırması ciddi bir tehdit olarak düşünülmüştür. Özellikle önemli sayıda Şîî nüfus barındıran ülkeler adına bu durumun bu ülkeler içinde de yansımaları olmuştur. Şii nüfuz alanının gelişmesi, en az Suudi Arabistan kadar Ürdün'ü de etkilemiştir. 2006 yılında Mısır Devlet Başkanı Mübarek'te Şiilerin, yaşadıkları ülkelerin yönetimlerini İran lehine hareketlendirme gayretinde olduklarını belirtmiştir (Çiftçioğlu, 2015). Büyük çoğunluğu Sünnî Müslüman olan bu iki ülkenin liderleri tarafından yapılan bu türden açıklamalar, bölgesel Şîî tehlikesinin KİK üyesi devletlerin bazıları için olduğu gibi sadece kimlikle ilgili bir iç siyasi mesele olmadığını, İran'ın bölgesel etkisini artırdığına dair korkuyla da ilgili olduğunu göstermiştir.

Diğer taraftan, bölgedeki yeni stratejik dengelerde Türkiye önemli bir aktör olarak tanımlanmış ve bölgesel bir Müslüman Sünnî bir güç olarak görülmüştür. KİK ülkeleri Türkiye'nin bu etkisine vurgu yapmıştır. Sırf Şiilik kaygısından dolayı Suudi Arabistan, doğu bölgesindeki Arap ülkelerini, İran ve Türkiye'yi içine alan bölgesel dengeler oluşturma düşüncesine temkinli yaklaşmıştır. Bu endişelerle birlikte Suudi Arabistan, Arap Birliği'ni desteklemiş ve Arap Birliği vasıtasıyla Irak ve Körfez kıyısının sadece Arapları ilgilendirdiğini belirtmiştir (Çiftçioğlu, 2015). Ayrıca İran ve Suriye etkisi karşısında strateji oluşturmak üzere Ürdün, BAE ve Mısır ile Arap Dörtlüsü'nün kurulmasına destek olan Suudi Arabistan, İran'ın bu bölgedeki gücünün dengelemesine yardım etmesi için Türkiye'nin Akdeniz'in doğu bölgesindeki Arap devletleri ile ilişkilerini güçlendirmesine destek olmuştur. Ayrıca Mısır, Türkiye, Pakistan ve diğer ülke liderleri ile Suudi Arabistan da güvenlik ve siyaset alanlarındaki gelişmelerin görüşüldüğü Sünnî Devletlerin Zirvelerine dahil olmuştur (Keskin, 2010).

Daha önce de değinildiği gibi Şîî faktörü Suudi Arabistan için sadece bir dış sorun ya da bölgesel bir problem gibi görülmemiştir. Bu minval üzere Şîî jeopolitiği

mevzusunda en sert tavrı da Suudi Arabistan sergilemiştir. Çünkü Suudi Arabistan içinde bulunan Şiî nüfus ülke içindeki toplam nüfusun yaklaşık onda birini oluşturmaktadırlar (Yılmaz, 2011). Ayrıca Katar ve Kuveyt sınırında, Arabistan'ın güney bölgesindeki Necran'da varlıklarını sürdürmektedirler. Ülkenin güney bölümündeki muhalif Zeydi ve Şiî topluluklar Riyad'ın iç meseleleri arasında ilk sıralardadır. Suudi idareciler bu hareketlerle Tahran arasında sürekli bir etkileşimin var olduğu kanısı taşımışlardır. Şiî düşmanlığından dolayı Suudi Kral Abdullah, Irak'ın Şiî Başbakanı Nuri el-Maliki ile diyalogda kurmayı kabul etmemiş ve Bağdat'ta bir elçilik açılmasına müsaade etmemiştir (Semin, 2015).

Zaten Araplar tarihin eski dönemlerinden beri İran'ı, Ortadoğu bölgesine yayılmak isteyen “Şiî Persler” olarak görmüşlerdir. Yani Arapların bu kaygısı aslında yeni bir durum değildir. Bu kaygı Osmanlıda da Batılılarda da var olmuştur. Öyle ki 19. ve 20. yüzyıllarda haritalar yeniden çizilirken Batılılar İran'ın bu kadim yayılma idealini sürece dahil etmişlerdir. Bu kaygılar ABD'nin Irak işgalinin akabinde “Şiî hilali”, “Şiî jeopolitiği” gibi terimleri yeniden konuşulur hale getirmiştir (Demir, 2019). Şiî hilali endişesini tetikleyen başka bir husus ise Sünnî Arap idareci elitinin dışlayıcı Arap Şiîliği anlayışıdır. Saddam da Iraklı Şiileri İran adına çalışan ajanlar olarak nitelmiştir. Bu algı hem Şiilere yapılan baskıyı arttırmış hem de Şiileri, kurtarıcıları olarak düşündükleri İran'a doğru iterek Arap devletleri ile Arap Şiiler arasındaki durumu daha karışık bir hale getirmiştir (Sarıkaya, 2012).

Her ne kadar, dünyada Şiilik teorik anlamda İran'ın nüfuz alanı olarak bilinse de İran adına pratikte bunu hayata geçirmek kolay olmamıştır. Bunun sebebi dünya Şiiliğinin tek bir siyasî blok olarak tanımlanamayacağıdır. Şiileri birbirinden farklı kılan bir takım millî ve fikirsel farklılıklar olmuş ve Şiiler mezhepsel anlamda tek bir merkezden yönetilememişlerdir. Bu coğrafyada Şiiliğin fraksiyonları olarak bulunan Caferiler, İsmaililer, Nusayriler ve Zeydiler tüm farklılıklarıyla her zaman var olmuşlardır (Semin, 2015). Azerbaycan'da olduğu gibi bazı Şiî bölgelerinde etnik aidiyet duygusu mezhepsel aidiyetten bir adım önde olmuştur. İran-Azerbaycan ilişkilerinde Şiilik temel belirleyici unsur olmamıştır. Yemen'deki Zeydiler ve İran'daki Şiiler arasında da önemli farklılıklar vardır. Her iki grup da diğer tarafı “sapkın” olarak nitelirmektedir. Irandaki Şiilik Farslılık ile, Arap Şiîliği ise Arapçılık ile iç içe girmiştir. Öyle ki İran-Irak Savaşı'nda Iraklı Şiiler, İran'ın çabalarına karşın Tahran'dan yana tavır almamışlardır (Arı, 2015).

Benzer şekilde, nüfusunun neredeyse yarısının İran'da olduğu gibi Şiiilerin oluşturduğu Yemen bu dönemde mezhepsel hatlar boyunca birtakım karışıklıklar yaşamıştır. Mısır'ın desteklediği cumhuriyetçiler eliyle devrildikleri 1962 yılına kadar Zeydiler iktidarı ellerinde tutmuşlardır. Bu tarihten itibaren iktidardan uzak kalmalarına rağmen ciddiye alınması gereken bir unsur olarak var olmaya devam etmişlerdir (Semin, 2015). Yemen'deki Şiiilerin siyasal görüşleri İran'daki İslam devrimin ardından farklılaşmaya başlamıştır. 80'li yılların başında Seyyid Bedreddin Husî ismi dikkat çekmeye başlamıştır. Ancak, Yemen Şiiilerinin siyasî bir figür olarak belirmeleri 11 Eylül tarihinden sonra olmuştur. Bu dönemde Hüseyin Husî Mümin Gençler adlı bir parti kurarak devletle çatışmaya başlamıştır (Arı, 2015). Yemen lideri Ali Abdullah Salih'in Riyad ile geliştirdiği ilişkilerden sonra ülkede Vahhabiliğin etkisinin artmasıyla, siyasî ve dinî anlamda marjinalleştirildiklerini düşünen Zeydî Husîler isyan başlatmışlardır. Husîlerin de aralarında olduğu Şiîliğin Zeydî kolu İran'daki Caferî inancından fazlasıyla farklı olmakla birlikte yaklaşık 23 milyonluk Yemen nüfusunun üçte birini oluşturmaktadır (Deniz, 2018).

Yaşanan çatışmaların nedenleri konusunda farklı nedenler ortaya atılmıştır. Bazı analizciler Arap Yarımadası'ndaki İran-Suudi Arabistan mücadelesine dikkat çekerken, diğer bazı gözlemciler ise Yemen'in Kuzeyindeki aşiretler arası sorunlara, Şîî-Sünnî mezhep çatışmalarına, Zeydilerin iktidar mücadelesine veya görev süresi 2013 yılında dolan olan Salih sonrası iktidar mücadelesini vurgulamışlardır. Aslında ileri sürülen bu sebepleri iç savaş döneminde belli oranda etkili olmuştur (Semin, 2015). Diğer yandan, Husîlerin hükûmetin kendi mezheplerini yok etmeye çalıştığını iddia edip merkez hükûmetle silahlı çatışma başlatmasında da Suudilerin etkisi bulunmaktaydı. Yemen'de Vahhabi-Selefi etkisinin artmasından Şiiilerin (Zeydî, İsmailiye ve Oniki İmam Şiîliği) rahatsızlık duymaları bu durumda etkili olmuştur denilebilir. İranlı idareciler Suudi Arabistan ve Yemen devletlerine suçlamalarda bulunurken, Suudi din görevlileri Yemen'deki Husî isyanlarının arkasında İran'ın Sünnîlerin yaşadığı bölgede Şiîliği ihraç etme niyetinin olduğunu öne sürmekteydiler (Deniz, 2018).

Husî unsurların Suudi sınırındaki Sa'ada bölgesinde 2004'te başlattığı isyanın akabinde bölgeden yüzbinlerce kişi göç etmiştir. Yemen idarecileri ise isyancıların arkasında Tahran'ın bulunduğunu ifade ve iddia etmiştir. Yemen'deki çatışmaların ve istikrarsız ortamın derinleşmesinin başta Suudi Arabistan olmak üzere, sınırdaşı olan

lkeleri de istikrarsızlaştıracadığından ve El-Kaide gibi örgütlerle mücadeleyi zorlaştıracadığından kaygı duyulmuştur (Arı, 2015). 2004'te başlayan çatışmalar 2007 yılına kadar şiddetini arttırarak devam etmiş ve binlerce kişinin hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Yemen devleti İran'ın bu ayaklanmaları desteklediğini beyan ederek Tahran Büyükelçisi geri çağırma kararı almıştır. İran resmî makamları ise olaylarla ilgilerinin bulunmadığını, açıklamışlardır. Buna rağmen Sa'ada bölgesinde dinî kaideler ile yönetilen bir rejim inşa etmek isteyen Yemen'deki şii gruplar, İran'dan esinlenmişlerdir denilebilir (Arı, 2015).

5.4.3. İran-Rusya ilişkileri

Putin'in Rusya devlet başkanlığını yürüttüğü dönem içerisinde Rusya, İran'ın yakın ilişkiler içerisinde olduğu müttefiklerinden biri haline gelmiştir. Putin'in ABD ile arttırdığı rekabet çerçevesinde Moskova, İran'ı ABD ile olan ilişkilerinde bir koz olarak grmştir. Dünya kamuoyunun neredeyse tamamı, İran'ın nükleer programını endişe verici olarak nitelerken, Rusya İran'da hayata geçirdiği nükleer tesis inşaatına devam etmiş ve Birleşmiş Milletler de dahil olmak üzere uluslararası arenada İran'ın bu alandaki politikalarını desteklemiştir (Sinkaya, 2016). Aslında Ahmedinecad, cumhurbaşkanlığını olduğu dönemde Rusya ile daha önceden var olan iyi ilişkilerin avantajını yaşamıştır. Ahmednejd'in göreve geldiği dönemde İran-Rusya ticaret hacmi bir önceki yıllara göre artış kaydetmiştir. Birer enerji ülkesi olarak İran ile Rusya arasındaki ekonomik ilişkilerin kahir ekseriyeti enerji alanında gerçekleşmiştir. Dünyanın en yoğun doğalgaz ve petrol rezervlerini bünyelerinde barındıran ülkeler olan Rusya ve İran, bu kaynakların ihracı konusunda da iş birliği yapmışlardır (Kalehsar, 2017).

Rusya ile İran arasında ihtiyatlı ve iyi denilebilecek bir düzeyde bir ilişki yrtlmeye gayret edilse de bu ilişkilere iki ülkenin halklarının nasıl baktığı önem arz etmiştir. 2007'de yapılan geniş katılım sağlanmış bir kamuoyu araştırmasının neticelerine göre, Rusya'da halkın %30'u İran'ı Rusya için müttefik ülke olarak nitelemiştir (zbay, 2007). Ancak dünya konjonktürü ve bölgesel dengeler iki ülkeyi jeopolitik anlamda zaruri şekilde yakınlaştırmıştır. Örneğin; Filistin ve Lübnan'daki krizler ile İran'ın nükleer programı Rusya açısından bölgeye müdahil olabilmek adına kullanılmıştır. Bu durum ABD'nin bölgeye tek taraflı olarak dayattığı politikaların tezahürü olarak değerlendirilmekle birlikte Rusya'nın manevra alanını güçlendirmiştir. Bu minvalde İran'ın Doğu'ya dönük bakış açısının tezahürü olan yeni eğilimleri, ABD'ye ve AB

ülkelerine karşı koyabilmek için Rusya, Hindistan ve Çin'i de kapsayacak bir jeopolitik tavrı geliştirilmesi gerektiği düşüncesine dayanmıştır (Sinkaya, 2016). İran bu dönemde Rusya ile olan diyaloglarında en üst düzeyde katılım sağlamıştır. Bu anlamda İran'ın dinî lideri Hamâne, 2007 yılında Başkent Tahran'da kabul ettiği Ivanov (Güvenlik Konseyi Sekreteri) ile yaptığı görüşmede İran Rusya ilişkilerinin genişletilmesinin iki ülke açısından da faydalı olacağına dikkat çekerek, iki ülkenin diplomatik, bölgesel ve uluslararası konularda birbirlerini tamamlayıcı etki yapabileceğini belirtmiştir (Sinkaya, 2016). Bu görüşmede, Vladimir Putin'in gönderdiği mesajdan dolayı duyduğu memnuniyeti belirten Hamâne, "Karşılıklı ilişki potansiyeli var olandan daha fazla olan İran ve Rusya her alandaki ilişkilerini geliştirmesinden memnun olacaktır" şeklinde beyanda bulunmuştur. İki ülkenin dünyadaki doğalgaz rezervlerinin neredeyse yarısını ellerinde bulundurduğuna vurgulayan Hamâne, iki ülkenin OPEC'e benzer bir doğalgaz iş birliği teşkilatı kurmak amacıyla birlikte hareket etmelerini tavsiye etmiştir (Özbay, 2007). Hamâne, ABD'nin tek taraflı ve dominant politikalar uyguladığı Afganistan, İran, Lübnan ve Filistin'deki son olayları da değerlendirerek, Rusya ve İran'ın birlikte hareket etmesiyle ABD'nin bu politikalarının dengelenebileceğine vurgu yapmıştır. Ivanov da Putin'in, Rusya ve İran'ın karşılıklı ilişkilerini, uluslararası konularda stratejik ortaklığını geliştirmek amacıyla var olan potansiyeli açığa çıkarmaktan yana olduğunu belirtmiştir (Sinkaya, 2016).

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (BMGK) Aralık 2006'da oybirliği ile İran'ın nükleer programı yüzünden alınan birtakım yaptırımları içeren 1737 sayılı kararını yürürlüğü koymuştur (Kalehsar, 2017). Rusya'nın bu karara olumlu oy vermiştir. Ancak Rusya'nın verdiği olumlu oyda, inşaatını bitirmeye yakın olduğu Buşehr nükleer tesisinin BMGK kararının içerdiği yaptırımlara dahil edilmemesinin ve bu konuyla ilgili yapılan çalışmaların bahse konu yaptırımlardan muaf sayılmasının etkisi vardır. Bu sayede, Rusya hem İran'daki çıkarlarını muhafaza etmiş hem de İran'a, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'nun (IAEA) taleplerini yerine getirmemesi halinde, aksi yönde tavrı alabileceğinin sinyalini vermiştir. İran tarafından bakıldığında ise bu kararın ehemmiyeti, BMGK'de Çin'in ve Rusya'nın vetolarının artık garanti görülemeyeceğinin anlaşılmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Mart 2007'de sert sayılabilecek bir söylemde bulunan İran Meclisi, "Moskova hiçbir zaman güvenilir bir müttefik olmadı artık ileride de olmayacak" şeklinde açıklamada

bulunmuştur (Keneş, 2011). Rusya, Buşehr Santrali'nin yapımını bazen hızlandırıp bazen de yavaşlatarak hem İran'a hem de Batı'ya karşı bir koz olarak değerlendirmiştir. Rusya Atom Ajansı yetkilileri inşasını bitirdikleri santralin tüm haklarını İran'a teslim ettiklerini 2016 yılında duyurmuşlardır (Ensonhaber, 2019)

5.4.4. İran-Kafkas ülkeleri ilişkileri

Ahmedinecad döneminde de devletler Kafkasya bölgesini kendi perspektifinden yorumlamaya devam etmiştir. Rusya'nın adeta arka bahçesi olarak düşündüğü Kafkasya, Türkiye açısından Orta Asya ile iş birliğini geliştirebileceği bir coğrafya olarak görülmüştür. İran ise kültürel bağlarından dolayı Kafkasya bölgesini İran medeniyet havzasındaki bir bölge olarak nitelemiştir. Ancak, Azerbaycan ile olan kültürel bağlar İran için her durumda lehe sonuçlar vermemiştir (Sinkaya, 2012). Her ne kadar İran, Azerbaycan'ı kendi kültür havzasının bir uzantısı olarak düşünmese de mezhepsel açıdan benzerlik gösterecek de Azerbaycan rejiminin laik kimliği ile ülkedeki milliyetçilik anlayışı İran'ı rahatsız etmiştir. Yine de Ahmedinecad döneminde diğer dönemlerde olduğu gibi İran'ın Azerbaycan'a uyguladığı diplomasinin en belirleyici unsurunu Şiilik oluşturmuştur (Erol, 2010).

Azerbaycan demografisinin büyük çoğunluğunu Şiiilerin oluşturması İran'a bu açıdan imkân sağlamıştır. Bu sebepten dolayı Azerbaycan'da faal olan İslami grupların İran tarafından desteklendiği iddiaları konuşulmuştur. Azerbaycan'daki laik yönetime karşı mesafeli olan İran, Özellikle Ortadoğu'da uyguladığı Şiilik yanlısı politikaları Güney Kafkasya'da da devam ettirmek istemiştir (Adıbelli, 2013). Tahran'ın Azerbaycan'a karşı uyguladığı diplomasinin bir diğer tarafını da Azerbaycan'da azınlıkta olan etnik grupların haklarını savunan bir tavır içene girmesi oluşturmuştur. Örneğin İran, kendi topraklarında var olan ve Fars olmayan insanların ana dillerinde eğitim alma haklarını görmezden gelip, Azerbaycan'da sayıları o dönemde yaklaşık yüz bin olan Kürtlerin neden kendi anadillerinde eğitim almadıklarını tartışmıştır (Keneş, 2011).

2009 yılı Haziran'ında İsrail Cumhurbaşkanı S. Pers'in Bakü'yü ziyaret etmesinin akabinde İran Bakü Büyükelçisi Tahran'a çekmiş, sonrasında Azerbaycan'ın makul açıklamalarından sonra büyükelçiyi Bakü'ye geri göndermiştir. İran'ın Hazar bölgesi ve bu bölgedeki enerji hatları hususundaki politikaları Azerbaycan ile olan farklı diplomatik bakış açılarının belirginleştiği durumlardan birisi olmuştur (Hürriyet, 2019). Diğer taraftan Karabağ sorunu ile ilgili İran, resmî söylemlerinde Karabağ'ın

Azerbaycan'ın bir parçası olarak görülmesi gerektiğini beyan etmesine karşın, bu sorunun çatışma zemininden uzaklaştırılması gerektiğine vurgu yapmıştır (Ayan, 2010). Öyle ki bu sorunun muallakta kalması, İran için hem Azerbaycan'ı yıpratmaya hem de Bakü'nün İran'a yanaşmasına vesile olan bir ortam hazırlamıştır. İran, Ermenistan-Azerbaycan çatışmasını Hristiyan-Müslüman mücadelesi olarak nitelemekten mümkün merteye uzak durmuş ve bu çatışmayı etnik kökenli bir çatışma olarak belirtmiştir. Bu anlamda İran Azerbaycan'a karşı iki taraflı bir diplomasisi yürütmüştür denilebilir.

Ahmedinecad, Tahran'ı ziyaret eden Azerbaycan Dışişleri Bakanı Memediyarov ile yaptığı görüşmede iki ülke arasındaki iş birliğine değinmiş ve dost ülke olarak nitelendiği Azerbaycan ile ilişkilerin her geçen gün iyiye gittiğini vurgulamıştır. Ahmedinecad, UAEA'da İran aleyhindeki kararda oylamaya dahil olmayan Azerbaycan'a teşekkürlerini sunmuş ve bu tavrı müttefikliğin ve kardeşliğin bir göstergesi olarak yorumlamıştır (Ekinci, 2009). Diğer yandan, Batı ile arası gittikçe bozulan İran, 2009 un sonlarına doğru kıymetli müttefiklerinden Rusya'nın desteğini eskisi gibi bulamadığından diğer ülkelerle geliştirdiği iş birliğini daha da önemser hale gelmiştir. Azerbaycan, Türkiye ve Türkmenistan ile enerji alanlarında anlaşmalar yapan İran, Ermenistan ile evvelden beri devam ettirdiği iş birliğini geliştirmiştir (Erkan, 2014). 2010 yılı Ocak ayında İranlı yöneticiler, hem Batı'nın izolasyonu politikaları karşısında dışa açılma politikalarını devam ettirmek, hem de Güney Kafkasya'daki varlığını kuvvetlendirip sürdürmek amacıyla, Nahcivan da dahil, Azerbaycan vatandaşlarına 15 günlük ziyaretleri için vizelerin kaldırıldığını deklare etmiştir (Yenişafak, 2019). Ermenistan ise Ahmedinecad'ın döneminde İran'ın Kafkasya politikalarında bir denge unsuru olarak kullanılmıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan ile olan ve çatışma zemininde ilerleyen ilişkisi, Azerbaycan'ın gelişmesini ve İran'daki Türk unsurlar için bir cazibe merkezi olmasını engellediği gibi her iki devleti de İran ile yakınlaşmaya zorlamıştır (Gürbüz, 2012). Diğer taraftan İran, Rusya'ya yakın bir dış politika anlayışına sahip olan Ermenistan'ın Batı bloğuna yaklaşmasından kaygı duymuş ve bunu önlemek amacıyla kendisi de Ermenistan ile iyi ilişkiler geliştirmek istemiştir. Tahran, Ermenistan'ı Türkiye'nin Kafkasya bölgesindeki nüfuz alanını daraltmanın araçlarından bir tanesi olarak da değerlendirmiştir.

Ayrıca Azerbaycan'ın İsrail-Türkiye ve ABD ile yakın temeslerde bulunması da İran'ın Ermenistan yanlısı politikalar üretmesine sebep olmuştur. Ermenistan-İran arasında geliştirilen politikaların temelini ise enerji ve ulaşım faaliyetleri oluşturmuştu (Şenyurt, 2019). Enerji kaynaklarından konusunda sıkıntılı olan Ermenistan hem bu ihtiyacını karşılamak hem de enerji konusunda Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak amacıyla İran ile yapacağı enerji projelerine ehemmiyet vermiştir. Fakat İran-Ermenistan ilişkileri Rusya'nın ve ABD'nin etki alanında kalmıştır. Rusya, İran doğalgazının kendi enerji politikalarını By-Pass ederek Avrupa'ya çıkışını, ABD ise İran'ın, ambargolar ve diğer siyasi baskılar neticesinde düştüğü yalnızlıktan kurtulmasını önlemek için İran-Ermenistan enerji ilişkilerinin daha fazla gelişmesini istememiştir (Gürbüz, 2012).

Diğer taraftan İran'a sınırı olmamasına karşın Gürcistan'ın, Karadeniz'in jeopolitiği ve Ukrayna-Rusya ile olan münasebetleri, Gürcistan'ın durumunu İran için önemli kılmaktadır. Ayrıca Gürcistan'ın çatışmaya elverişli bir mezhepsel ve etnik yapısının olması (Anadolu Ajansı) ve bu istikrarsızlığın bölgeye yayılma durumu, İran'ı temkinli olmaya zorlamıştır. Gürcistan'ın Batılı ülkeler ile yakın olma isteği ve NATO'ya dahili olma düşüncesi şüphesiz İran adına bir başka kaygı nedenidir. Ayrıca Gürcistan'da yaşanan Gül Devrimi'nin, İran için de rol teşkil edebileceği uzun zaman tartışılmıştır.

5.4.5. İran ve Orta Asya ülkeleri ilişkileri

İran, Ahmedinecad zamanında Körfez ülkeleriyle, İsrail, ABD ve Avrupalı ülkelerle içinde bulunduğu sorunlar Orta Asya ile ilişkilerinde de yaşamamak amacıyla gerekli ihtimamı göstermeye gayret etmiştir. Bu sebeple Tahran önceden de yakın olduğu Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmek amacıyla bölgedeki ülkelere sık sık ziyaret gerçekleştirmiştir (Dilek, 2011). Örneğin Kasım 2009'da Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta yapılan Hazar Denizi'nin hukuki durumu ile ilgili İran, Kazakistan, Rusya, Azerbaycan ve Türkmenistan dışişleri yetkililerinden müteşekkil özel çalışma ekibinin 26. buluşması İran için bu bölge ile ilişkilerin geliştirilmesi açısından fırsat olmuştur.

Ortak dillerinden ve güçlü kültürel benzerliklerinden dolayı İran diplomasisinde Tacikistan'ın özel yeri Ahmedinecad döneminde de korunmuş hatta Ahmedinecad bir beyanında iki ülkeyi "iki bedende tek can" şeklinde nitelemiştir (Sinkaya, 2012). İran dini lideri Hamâney de 8 Mayıs 2007'de Tahran'da Tacikistan Başkanı Rahmanov'u

kabulünde gerçekleştirdiği konuşmasında, karşılıklı diyalogun geliştirilmesinde Asya'nın aynı dili konuşulan ülkelerinde iç fırsatları da zenginleştireceğini deklare etmişti. İran, Afganistan ve Tacikistan arasındaki derin tarihî ve kültürel birlikteliğe dikkati çeken dini lider Hamâney, bu üç ülkeyi birlikte politika üretmeye davet etmiştir. Tacikistan'ı İran kültürünün bir parçası olarak yorumlayan Hamâney, Tahran'ın kardeş Tacikistan ile ilişkilerini arttırma anlayışı ve arayışı içerisinde olduğunu söylemiştir (Keneş, 2011). Rahmanov da İran'ın İslam alemindeki duruşundan gurur duyduklarını belirterek, İran vatandaşlarının Tacikistan'daki yatırımlarından memnuniyet duyduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Rahmanov, Farsça konuşan devletlerin demiryolu ile birbirine bağlanmasını da istediğini söylemiş, Orta Asya ve Çin'in zenginliklerinin bu yol ile Körfez ülkelerine, oradan da uluslararası denizlere geçişinin sağlanmasının lüzumunu ifade etmiştir (Sinkaya, 2010).

İran ve Tacikistan 2009'da Tahran'da düzenlenen Farsça Konuşan Ülkeler Zirvesi'nde buluşmuşlardır. İran, Afganistan ve Tacikistan arasında kültürel iş birliğinin genişletilmesi amacıyla da bir komisyon oluşturulmuştur. Taraflar arasında ticaret, enerji, eğitim ve güvenlik konularında imzalanan iş birliği mutabakatlarının uygulanmasının yürütülmesi için de sair ülkelerin dışişleri bakanlarından müteşekkil bir grup kurulmuştur (Erol, 2010). İran, Tacikistan'daki kültürel politikalarının yanı sıra ciddi altyapı yatırımları da gerçekleştirmiştir. Ayrıca, Tacikistan'ı Afganistan vasıtasıyla İran'a bağlamak amacıyla demiryolu ve karayolu hatları hakkında mutabakata varmıştır (Sinkaya, 2010).

Türkmenistan da İran'ın ehemmiyet verdiği bir sınır komşusudur ayrıca Orta Asya'daki en önemli ticari ortaklarından birisidir. Ahmedinecad'ın 2010 yılının Ocak ayında gerçekleştirdiği Türkmenistan ziyaretinde iki ülke arasındaki ticaret hacminin artırılması istenmiş ve teknoloji, ticaret ve enerji sahalarında iş birliği mutabakatları kaleme alınmıştır. Türkmenistan ile İran arasındaki iş birliğinde enerji ve ulaşım olmak üzere iki önemli konu ortaya atılmıştır (Keneş, 2011). Türkmenistan coğrafi anlamda İran'ın Orta Asya'ya nüfuz etmesi açısından kritik bir konumda iken, İran da Türkmenistan'ın Basra'ya ulaşması açısından büyük öneme sahiptir. Bu nedenlerden dolayı 2007 yılında İran-Kazakistan-Türkmenistan demiryolu anlaşmasını imzalamışlardır. Ahmedinecad'ın Türkmenistan ziyaretinde bu hattın İran-Türkmenistan arasındaki yerini tamamlamak için anlaşmaya varılmıştır (Dilek, 2011). İran ile Türkmenistan arasındaki ticari ilişkilerin temeli ise doğalgaz ticareti ile

ilgilidir. Türkmenistan Devlet Başkanı Berdimuhammedov'un Şubat 2009'da Tahran'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında yapılan anlaşmalar ile Türkmenistan'ın İran'a ihraç ettiği doğalgazın miktarının artırılması ve bu saikle iki ülke arasında yeni bir hattın inşa edilmesi kararlaştırılmıştır (Dilek, 2011). Bu konuda Rusya'nın enerji hatlarına bağımlılığın azaltılması amacıyla alternatif güzergâh arayışı etkili olurken, İran bu ilişkiyle bölgedeki etkisini arttırmak, kendisine uygulanan ambargoların etkisini kırmak, enerji üreticisi ve enerji güzergâhı olan bir ülke olarak dışa dönük politikalar geliştirme seçeneklerini işlevsel hale getirmek amacıyla olmuştur. İran, Kazakistan ile olan ekonomi ve ticaret odaklı ilişkilerini ise Ahmedinecad döneminde de katlayarak devam ettirmiştir. Zengin petrol kuyularına sahip olmasına rağmen petrolü işleyebilme kapasitesi nispeten düşük olan İran, bu dönemlerde Kazakistan'dan büyük miktarda petrol ürünü ithal etmektedir (Erol, 2010). Ayrıca 2007 yılı Nisan ayında İran, Türkmenistan ve Kazakistan hem üç ülkeyi birbirine bağlayacak olan hem de Orta Asya'yı direkt olarak Körfez'e bağlaması düşünülen kuzey-güney demiryolu inşası konusunda iş birliği yapmışlardır. Taraflar "Modern İpek Yolu" ismini verdikleri bu projeyi 2010 yılının sonlarına doğru tamamlamışlardır.

Dini Köktencilik kaygısından dolayı İran'a şüpheyle yaklaşan Özbekistan-İran ilişkileri genel olarak ekonomik ve ticarî alanda gelişmiştir. Özbekistan ile İran arasında 2002-2007 yılları arasında ticaret hacmi artmıştır (Erol, 2010). İran'a her anlamda mesafeli yaklaşan Özbekistan'ın özellikle ABD ile olan ikili ilişkilerinden dolayı Tahran-Taşkent arasında siyasî ve askerî ilişkiler nispeten düşük seviyede kalmıştır. (Dilek, 2011).

5.4.6. İran-Güney Asya ülkeleri ilişkileri

ABD'den sonra dünyanın en önemli ikinci petrol tüketicisi konumunda bulunan Çin'in uluslararası ilişkileri ve dış politikasında enerji ihtiyacının önemli bir etkisi söz konusudur. Aynı zamanda 2009 yılı rakamlarına göre Çin, İran'ın en ciddi ticaret ortağıdır (Alagöz, 2016). Bu anlamda İran'ın en çok ihracat yaptığı devletler sıralamasında da Çin ilk sıralarda olmuş, onu Japonya, Türkiye ve Hindistan takip etmiştir. Bu arada küresel politikada var olan sarsıntılar Çin'in Ortadoğu'daki etkisinin artmasına sebep olmuştur. Ortadoğu'da öncelikle ekonomik alandaki nüfuzu hızla artıran Çin'in gücü, İran'ın nükleer programı ve BMGK'nin yaptırım kararları ile etkisi giderek artan tehditler İran'ı hem Rusya'nın hem de Çin'in etki alanına doğru

itmiştir (Alperen, 2018). Bunlara rağmen, İran'ın, Çin'in koşulsuz desteğine tam olarak güvenmesinin pek de akıllıca olmayacağını dile getirenler de vardır. Bunlara göre, ABD baskılarına en az mukavemet gösterebilecek olan ülke Çin'dir. Çünkü yukarıda belirtildiği üzere, Çin'in İran ile birlikte hareket etmesinin en önemli gerekçesi Pekin'in ihtiyacı olan enerjiyi temin etme kaygısıdır. Enerji ihtiyacı temin edildiği müddetçe Çin açısından iş birliği yapılan ülkenin İran veya Suudi Arabistan olması arasında çok da bir fark yoktur (Alagöz, 2016).

ABD'nin başat güç olarak konumlandığı BM'nin İran'ı hedef alan yaptırım kararlarına destek vermesine rağmen İran-Hindistan arasındaki siyasî, diplomatik ve ekonomik ilişkiler küçük problemlerle devam etmiştir. Pozitif yönlü ivme kazanan ekonomisi ile gittikçe artan enerji ihtiyacını karşılamak durumunda olan Hindistan, 2006'da İran-Hindistan-Pakistan doğalgaz hattı konusunda son aşamaya gelmiş ancak ABD baskısı ve fiyatlandırma konusunda yaşanan ihtilaf görüşmelerin tıkanmasına sebep olmuştur (Alperen, 2018). Hindistan bu dönemde ABD ve Fransa ile gerçekleştirdiği nükleer enerji mutabakatları ile iyiden iyiye nükleer enerjiye meselesine yönelmiştir. İran ise Çin'i öne sürüp, proje konusunda Yeni Delhi'yi (Hindistan'ın Başkenti) sıkıştırmıştır. Hindistan'ın ABD baskıları sonucu gündeminden düşen proje, İran ve Çin'in iş birliğinin gündeme gelmesiyle Hindistan'da tekrar konuşulmaya başlanmıştır (Alagöz, 2016). Hindistan ile İran arasındaki güvenlik meseleleri ise daha çok Afganistan ve Pakistan'daki çatışmalar ile Taliban'ın kuşatılması ile ilgili cereyan etmiş ve 2009 yılı Kasım ayında Hindistan'da İran ile askerî iş birliğinin büyütülmesi konusu tartışmaya açılmıştır.

Afganistan işgali sonrasında bölgedeki nüfuzunu arttıran ABD'ye rağmen İran, kültürel, tarihsel bağları bulunan Afganistan'ın istikrarı ve ülkenin kalkınması için katkıda bulunmaya gayret etmiştir. Amerikan işgali sonrasında Afganistan'ın önemli bir ticari ortağı haline gelen İran, yenilenen bağlantılarıyla Afganistan'ın Hint Denizi'ne en kolay ve kestirme yoldan çıkabileceği Çabahar Limanı'nı kullanmasına imkân sağlamıştır (Alagöz, 2015). Afgan mallarına konulan gümrük vergilerini büyük oranında azaltan İran, bir zamanlar Pers İmparatorluğu'nun parçası olduğunu iddia ettiği Herat bölgesi ekonomisinin hareketlenmesine de sağlamıştır. Diğer taraftan, Batı Afganistan ile İran arasında uzanan, yapımı kendisine ait olan otoyol sayesinde iki ülke arasındaki ticaret oldukça güçlendirmiştir. Taliban sonrası dönemde Afganistan'da hızlı şekilde yükselen İran etkisi Ahmedinecad döneminde daha da

belirginleşmiştir. Afganistan'ın yeniden inşa edilmesinde ve Kabil'in yabancı yatırım taleplerini karşılanmasında etkili bir rol oynayan İranlı şirketlerin yanında, Dini ve Kültürel bakımdan da İran Afganistan'da etkili olmuştur (Alperen, 2018). Hamid Karzaî İktidarı iyi olumlu ilişkiler geliştiren Ahmedinecad, Obama yönetiminden hazzetmeyen Karzaî ile Washington arasını açmak adına çaba göstermiştir. Özellikle Afganistan'daki Şîî unsurlar ile yakın temaslar sağlayan İran, bu ülkedeki etkinlikleri giderek artan Şîî Hazarlara hususi bir önem vermiştir. Bu durum en başta Peştunlar olmak kaydıyla başka grupları da kaygılandırmıştır (Sanyürek, 2018).

Afganistan'da birtakım sosyo-kültürel faaliyetlerde de bulunan İran ciddi eğitim faaliyetleri yürütmüştür. Öyle ki Herat bölgesinde İran tarafından Şii öğretiyeye göre hazırlanmış ve Sünnilik karşıtı sert söylemlerinde olduğu ders kitaplarının müfredata eklenmesi ülkede tartışma başlatmıştır (Keneş, 2011). Ahmedinecad'ın cumhurbaşkanlığı döneminde İran, ABD'nin bölgedeki yakın müttefiklerinden biri olan ayrıca nükleer güç konumundaki Pakistan ile zaman zaman sorunlar yaşasa da bu ülkeyle ticari ve siyasal ilişkilerini geliştirmeyi başarabilmiştir. İran ve Pakistan ayrıca İran doğalgazını Hindistan ve Pakistan getirecek olan bir gaz boru hattına dair de görüşmeler yapmışlardır (Sanyürek, 2018). Pakistan coğrafyasında geçmişe dayanan Şii-Sünni ayrımı bulunmakla beraber, bu ayrım çatışma noktasına gelmemiştir. Sünniler ve Şiiler, Pakistan'ın bağımsızlık hareketinde birlikte hareket etmişler, sonrasında da aralarında önemli bir sorun yaşanmamıştır. 1979'da SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesi neticesinde, ülkede Şii aleyhtarı Vahhabi gruplar güç kazanmış, El Kaide ve Taliban örgütleri bu dönemde belirgin hale gelmiştir. Aynı yıl İran'da gerçekleşen İslam Devrimi de Pakistan'daki Şiileri bir araya getirmiş ve İslami köktencilik hız kazanmıştır. Suudi Arabistan'ın destek verdiği radikal Sünniler, diğer tarafta İran'ın güvence verdiği radikal Şiiler arasındaki gerilim, Pakistan'daki mezhepsel çatışmaların temel sebebi olduğu düşünülmektedir. Ahmedinecad döneminde ise bu ortam küçük çaplı sorunlara sebep olsa da genel olarak yoğun çatışmalara sebep olacak ve bölge dengelerini kökünden değiştirebilecek bir zemin oluşmamıştır (Keneş, 2011).

5.4.7. İran-İsrail ilişkileri

Ahmedinecad döneminde belirgin şekilde ortaya konulan İsrail düşmanlığı aslında Humeyni döneminde kurumsallaşmıştır. Buna göre İsrail ile varılacak her türden mutabakat Filistin meselesine ihanet olarak lanse edilmiştir. Ayrıca İsrail gayrimeşru

bir devlettir ve ilk fırsatta yok edilmelidir. Bu minval üzere İran, İsrail karşıtı olarak gördüğü her oluşumu (Hamas gibi) hiçbir şart gözetmeksizin desteklemiştir. İran açısından İsrail karşıtı söylemler rejimin devamlılığı için yani iç politik dengeler açısından da sıklıkla tüketilmiştir. Bu anlamda Ahmedinecad da yaptığı konuşmalarda İsrail’i hedef göstermiştir (Haber 7, 2019).

Oysa belirtmek gerekir ki Ahmedinecad döneminde de İran’lı Yahudilerin İran’da bilinenin aksine huzur içinde yaşamaktadırlar. Nazi Almanya’sının Yahudi soykırımı yaptığı yıllarda İranlı diplomatların, özellikle Polonya’dan kaçmalarını sağlamak üzere birçok Avrupa Yahudi’sine pasaport vererek onların hayatlarını kurtardıkları bilinmektedir hatta bu konu ile ilgili çokça ilgi gören bir televizyon dizisi dahi yapılmıştır (Hürriyet, 2019). “Yahudi azınlığın haklarını koruma altına alan İran, İsrail dışında, Batı Asya’daki en kalabalık Yahudi cemaatlerini barındırmaktadır” (Keneş, 2011: 1578). Şiraz, Tahran, İsfahan, Yezd’de yaşayan Yahudilerin kendilerine ait mezarlıkları vardır ve Avrupa ülkelerindekinin tam tersine herhangi bir ırkçı saldırının muhatabı olmamışlardır. İlave olarak, İran Yahudilerinin İran Meclisi’nde siyasî olarak temsil edilebilmeleri anayasal güvence altında olup, Yahudilerden bir bölümü İran-İrak Savaşında Devrim Muhafızları ile Irak’a karşı savaşmışlardır (Oda TV, 2019)Yine 30 Aralık 2008 tarihinde İran’ın başkenti Tahran’daki BM Temsilciliğinde toplanan İranlı Yahudiler ve Yahudi talebeler İsrail’in Gazze’ye düzenlediği “Dökme Kurşun” operasyonu sırasında işlediği suçlarını ve Gazze’deki masum sivilleri öldürmesini protesto etmişlerdir (Hürriyet, 2019).İran’lı Yahudilerin ülke içerisinde sorunsuz şekilde barınıyor olmalarının bir delili de İsrail’in 79 devriminden sonra İran’daki Yahudileri İsrail’e göç konusunda teşvik etmesine rağmen bu konuda kayda değer bir başarı sağlayamamasıdır.

Evet, İsrail’in İran meselesindeki çatışmacı etkisi İsrail-İran ilişkileriyle sınırlı değildir. Bu açıdan İran-ABD ilişkileri başta olmakla beraber genel olarak Batı’nın İran ile olan ilişkileri de İran-İsrail ilişkileri perspektifinde ilerlemiştir. 2009 yılında Kıbrıs Rum Kesimi’nin Tahran Büyükelçisi olarak atamayı planladığı Mihalis Zaharioğlu’na, bu diplomatın daha önce İsrail’de görev yapmış olduğu gerekçesiyle Tahran’ın, izin vermemesi (TGRT Haber, 2019) bu yorumu destekleyen bir gelişme olarak düşünülebilir. İran’ın bu dönemde de İsrail aleyhtarı olan Lübnan Hizbullah’ına yaptığı yardımları Batı’dan gelen tenkitlere neden olmaktadır. Yaptığı yardımın niceliğini gizlemekle birlikte bu tür örgütlere desteğini aleni şekilde deklare İran bu

durumu kendi jeopolitiğinin normal bir unsuru olarak sunmaktaydı. Hamâney Hamas'ın Suriye'deki Büro Şefi Halid Mesal ile gerçekleştirdiği görüşmesinde İran'ın Filistin'i kendi problemi ve Filistinlilerin desteklenmesini dini bir emir olarak nitelediğini belirtmiştir. 2011 başlarında Mısır'da Mübarek iktidarının yıkılmasından sonra sürpriz bir olay yaşanmış ve İran'ın savaş gemileri İran Devrimi'nden bu yana ilk defa Süveyş Kanalı'ndan Akdeniz'e çıkmıştır. Bu sembolik olay İran-Mısır ilişkileri anlamında yeni bir dönemin başladığı algısı yaratmıştır. Diğer taraftan İsrail için artık İran tehdidinin denizden de gelebileceği düşünülmüştür. İsrail, derhal bir açıklama yaparak, İran gemilerinin Süveyş'i geçmesinin tahrik edici bir hareket olduğunu beyan etmiştir (BBC, 2019)

5.4.8. İran ve arap baharı

Arap Baharı denen toplumsal hareketlilik Tunus'ta başlamıştı. Tunus'ta protestolar başladığında birçok devlet gibi İran da olaylara hazırlıksız olarak yakalanmıştı ayrıca gösterilerin bu denli büyüyebileceğini ve bölge ülkelerini derinden etkileyebileceğini tahmin edememiştir (Okyar, 2015). Öyle ki, olayların Mısır'a sıçramasından birkaç ay kadar önce Kahire'ye giden Ahmedinecad'ın Ortadoğu Temsilcisi Bekai, o dönemde Mübarek idaresi altında olan Mısır ile diyaloglarının yakında çok daha iyi bir seviyeye geleceğini açıklamıştır. Olayların Kuzey Afrika'daki ülkeler ile sınırlı kalmayacağını görülmesinden sonra, özellikle İran'lı rejim muhaliflerinin Tunus ve Mısır olaylarını dillendirmesi ve bu ülkelerdeki muhaliflere destek maksatlı gösteriler düzenlemeye çalışmaları Tahran'ı tedirgin etmiştir. Bununla birlikte olayların kendisine sorun çıkartmayacağını gören Tahran, bu hususta daha belirgin bir tavır almaya başlamış ve bölgedeki hareketleri "İslami Uyanış" olarak niteleyerek destek açıklamalarında bulunmuştur (Karar, 2019). İran idarecilerine göre olaylar, Avrupa destekli laik diktatörlüklere karşı Müslümanların reaksiyonlarından kaynaklanmakta ve bu yüzden İran'da yaşanan 1979 Devrimi'yle benzer nitelikler barındırmaktaydı.

ABD'nin Mısır ve Tunus'taki isyanlarda muhalif hareketlerinden yana tavır almasını ise İran yönetimi, yeni dönemi etkileme çabalarının bir sonucu olarak açıklamaktaydı. Bu açıdan, İran, devrimin temel argümanlarından birisi olan "devrimini ihracını" gerçekleştirmeyi başarmıştı ve Arap Baharı olayları 1979 Devrimi'nin başlangıcında Humeyni tarafından müjdesi verilen "İslami uyanıştan" (Durmaz, 2019) başka bir şey değildi. Özellikle Mısır'da Mübarek iktidarının devrilmesinin İran İslam Devrimi'nin yıl dönümüne rastlaması İran Yönetimi tarafından propaganda unsuru olarak

dillendirilmişti. Ancak kısa zaman içerisinde Tahran'ın değişim süreci yaşayan ülkelere dair aktif bir diplomasi izleme imkânının olmadığını ortaya çıkarmıştır. Gerek Tunus'taki halk hareketi liderlerinin İran tarzı bir devrime mesafeli durmaları, gerek İran'ın ısrarlı olmasına karşı Mısır'daki Mübarek sonrası Geçiş Konseyi'nin ilişkileri geliştirme konusunda ağır hareket etmesi alması İran'da ciddi şekilde hayal kırıklığı yaratmıştır (Djalili, 2013).

Sünni çoğunluğun bulunduğu ülkelere yönelik cabalarının sonuçsuz kaldığını gören İran, yönünü Şiiilerin çoğunluk olarak yaşadığı ve Arap baharından ilham alan gösterilerin yaşandığı Bahreyn'e dönmüştür. Tarihsel ve kültürel olarak Bahreyn üzerinde hakimiyet iddiasından İran, bu konudaki düşüncelerini beyan etmekten geri durmamıştır. Tahran yönetimi bu dönemde, dünya kamuoyunu ve bölgedeki ülkeleri, Bahreyn'de yaşananlara kayıtsız kalmakla suçlamıştır (Fuller, 2017). Tahran, Suriye'deki olaylarla eş zamanlı başlayan Bahreyn olaylarına özel bir atfetmiştir. Suudi Arabistan askerlerinin Bahreyn idarecilerinin talebi üzerine ayaklanmaları bastırmak için bu ülkeye doğru harekete geçmesinin ardından İran sert tepki vermiş ve İran'lı yetkililer gerekirse kendilerinin de bir müdahale gerçekleştirebileceklerini iddia etmişlerdir.

Libya konusunda ise Kaddafi aleyhtarı protestoların şiddetini arttırmasının ardından olayların silahlı çatışmaya evrilmesi ve NATO'nun askeri müdahalede bulunması İran'ın sert tepkisine sebep olmuştur (Okyar, 2015). İran'ın, dışarıdan yapılan müdahale ilgili tepkisinin aynı durumun Suriye'de de yaşanabilme ihtimaline dair endişelerinden kaynaklandığı düşünülebilir. Mısır'daki devrimi hoşnut şekilde karşılayan Tahran, Mübarek'in devrilmesinden sonra Mısır'a yönelik diplomatik faaliyetlerini daha da arttırmış ve İran Devrimi'nin sonrasındaki dönemden beri aksak şekilde ilerleyen ikili ilişkileri toparlayabilmek için harekete geçmiştir. Mısır'daki Geçiş Konseyi bu konuda çok da istekli davranmış olmasa da yukarıda bahsedildiği üzere Kahire yönetiminin İran savaş gemilerinin tatbikat amaçlı, Süveyş Kanalı'ndan Suriye'ye gitmesine izin vermesi, İran'da memnuniyetle karşılanmıştır. Mısır idaresiyle diplomatik ilişkilerini kuvvetlendirme isteği, Batılı ülkelerin ve Körfez ülkelerinin engellemelerine maruz kalan İran, bunun üzerine devrim esnasında etkili olan sivil gruplar içerisindeki nüfuzunu arttırmaya yönelmiştir (Fuller, 2017). Mısır'da yaşanan olaylarının Müslüman Kardeşleri (İhvan-ı Mislimin) ve Selefi grupları hâkim duruma getireceği düşüncesiyle İran, bu gruplar içerisindeki etkisini arttırmak için

birtakım girişimlerde bulunmuştur. Ancak Mısır başta olmak kaydıyla Tunus ve Libya'daki İhvan üyelerinin ve diğer İslami hareketlerin Suriye'deki isyana ve Esad muhaliflerine verdikleri aleni destek, bu tür grupların İran'ın jeopolitik çizgisini benimsemediklerini ve İran yönetimi ile farklı düşündüklerini göstermiştir (Djalili, 2013).

Devrimlerin yaşandığı ülkelere yönelik dış politik çabalarından istediği sonucu alamayan İran, bölgesel etki alanını belli edebilmek amacıyla Eylül 2011'de Tahran'da "İslami Uyanış" ismiyle büyük bir konferans tertip etmiştir. 80 ülkeden yaklaşık beş yüz kadar siyasetçinin ve bilim adamının katıldığı konferans, İran'ın nüfuz alanını belirginleştirmesi açısından önem arz ederken Türkiye'nin bölgesel nüfuzuna karşı oluşturulan bir blok niteliğinde olduğu da düşünülebilir. Ali Ekber Velayeti, yaptığı konuşmasında İslami Uyanışın İranlı Şiiilerin önderliğinde ortaya çıktığını savunmuştur. Batılıların yöntemleri ile kalkınan ve büyüyen tek bir İslam devleti olmadığını, öne süren Velayeti, İslam devletlerine liderlik etmeyi İran'dan daha fazla hak eden bir devlet olmadığını ileri sürmüştür.

6. SONUÇ

Uluslararası ilişkiler, devletlerin güvenlik stratejileri ve onların çıkarları üzerine kuruludur. Dolayısı ile ülkelerin iç dinamikleri moral değerleri hatta halkların kültürlerini inşa eden kutsal değerler bu sahada ikincil olarak nitelendirilebilir. Bu noktada İran İslam Cumhuriyetinin dış politika anlayışı, yukarıda belirtilen kalıba uyan ve uyman taraflarıyla, özgün bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan; giriş bölümünde ortaya konulan önermelerin geçerliliklerini, elde edilen bulgular perspektifinde, değerlendirmek yerinde olacaktır.

Önerme 1 : Bir coğrafyaya yönelik politika uygulamalarında din faktörünün devreye girmesi, o coğrafyanın ilgililerini bağlayıcı durumlarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

İlk önermenin tartıştığı temel mesele din mefhumunun bağlayıcılığı ile ilgilidir. Dini Jeopolitiğin Bileşenleri bölümünde izah edildiği üzere, insanlar hem kendi ontolojileri gereği hem de değişen toplumsal düzen içerisinde oluşan yönetim anlayışının bir tezahürü olarak dinlere ihtiyaç duymuştur. Özellikle islam peygamberi ve sonrasında gelen erken dönem yöneticilerin hem devlet işler ile hem dini meselelerle iştigal etmeleri islam inancını benimseyen toplumlarda dinin bağlayıcı bir mefhum olarak belirmesi sonucunu doğurmuştur. Diğer taraftan şu da düşünülebilir ki, din kavramı bazı toplumsal reaksiyonlar için çarpan etkisi yaratarak bu reaksiyonların daha geniş çevrelere yayılmasını sağlayabilmektedir. Örneğin; başta İngiltere'ye verilen tütün imtiyazı sonucunda bu iş ile iştigal eden üreticilerin başlattığı Tütün İsyanı (1891) Şii ulemanın desteğini alarak daha da büyümüş ve topyekûn bir isyana dönüşerek 1979 devrimini ilk sinyallerini vermiştir. İngiltere gibi güçlü bir devletin uluslararası desteğini almak amacıyla Şah tarafından verilen bu imtiyazın, Şii alimlerin fetvaları ile tütün satıcılarının kepenk kapatması sonucunu doğurmasından anlaşılacağı üzere dini bir reaksiyonla karşılaşmış olması Şah yönetimi için İran içerisindeki “din damarının” bağlayıcılığını gözler önüne sermiştir denilebilir. İsyanın sonuçlarına İngiltere açısından baktığımızda ise İngiltere'nin burada oluşabilecek olan toplumsal tepkileri hesaba katması gerektiği sonucuna varılabilir. Sonuçları itibariyle benzer

denilebilecek bir diğere örnek ise Musaddık'ın devrilmesidir. Yine bu siyasi krizde de İran'daki ulema hem Şah hem de yabancı ülkeler aleyhine, oluşan toplumsal reaksiyonda başat aktör olarak göze çarpmıştır. Bu konuda asıl örnek ise İran İslam Devrimi olmuştur. Öyle ki çalışmanın ilgili bölümünde belirtildiği üzere Şah rejimine karşı oluşan muhalif blok (Liberaller, solcular ve diğere zümreler) Şii ulemanın etrafında toplanmış ve ulema, devrim sürecinin başat aktörü haline gelmiş ve tüm diplomatik denklemler bir anda değışmek durumunda kalmıştır. Yaşanan toplumsal tepkilerin sonuçlarını genel olarak değıerlendirildiğinde bir coğrafyaya yönelik politika uygulamalarında din faktörünün, o bölgeye dair politika üretecek olan iç ve dış unsurları bağlayıcı durumlarının ortaya çıkmasına sebep olduğu ve bu anlamda birinci önermenin geçerli olduğu söylenebilir.

Önerme 2 : Din ya da mezhep eksenli politikalar İran İslam Cumhuriyeti' nin dış siyasetini belirleyen temeli teşkil ettiği düşünülse de İran nüfuz etmek istediğı coğrafyalar için bazen dini argümanları bir kenara bırakarak pragmatik politikalar oluşturabilmektedir.

Bu önermede ise asıl tartışılan ülkenin iç dinamiklerinin ve Şii rejimin dayandığı temel değıerler ile reel dış politika çatıştığı alanlarda İran İslam Cumhuriyetinin aldığı tavrın analiz edilmesidir. Burada iki çarpıcı örnek önerme geçerli olup olmadığını belirleyici niteliktedir. İran, Bosna Hersek'te patlak veren savaşa açıkça taraf olup Bosna'dan yana tavır almıştır. Diğere taraftan Dağılık Karabağ meselesinde İran'ın Şii Azerbaycan'ı değıil Hıristiyan Ermenistan'ı desteklemiştir. Bu iki durum İran İslam Cumhuriyeti'nin reel politik anlayışının bir tezahürü olarak düşünülebilir. Öyle ki İran; Azerbaycan'a karşı desteklediğı Ermenistan'ı bölgedeki rakiplerinden olan Türkiye'nin Türki Cumhuriyetlere açılan kapısı olarak değıerlendirmiş ve bu nedenle Ermenistan'ı desteklemiş, Bosna'yı ise boğazlara yakın bir coğrafyada bulunan müttefik olarak yorumlamış olduğu düşünülebilir. İran'ın pragmatik politikalarına bir verilebilecek bir diğere örnek ise Sovyet Rusya dağıldıktan sonra Rusya'nın, bağımsızlığını kazanan müslüman ülkeler üzerinde İran'ın etkin olabileceğı düşüncesine karşın, İran'ın Rusya'yı karşısına almak istememesi ve bu bölgeye ile bu anlamda ilgilenmemesi gösterilebilir. Yine Çeçenler ile Rusya arasında yaşanan ve müslüman topluluklar halinde katledilmelerine kadar varan Rus baskısı karşısında İran

cılız birkaç itiraz dışında sessiz kalmıştır. Bu açıdan düşünüldüğünde İran İslam Cumhuriyetinin politikaları ikinci önermeyi destekler niteliktedir denilebilir.

Önerme 3 : Dini referanslı ofansif politikalarla nüfuzunu arttırmak isteyen İran, düşman olarak nitelendiği ülkelerin ilgili coğrafyalara müdahalelerinin bahanesi haline gelmek suretiyle onların nüfuz alanlarının genişlemesine sebep olmaktadır.

Üçüncü önermenin temel sorusu ise İran İslam Cumhuriyetinin ofansif dış politika anlayışının, diğer ülkelerin yayılmacı anlayışının haklılığına gerekçe olup olmadığıdır. Ortadoğu coğrafyası tarihin her döneminde büyük güçlerin gündeminde olmuştur. Dünya siyasetinin bu kadim geleneği 1979 devriminden sonra da devam etmiştir. Dünyanın her yerinde çatışma halinde bulunan Sovyet Rusya ve ABD, bu bölgede de nüfuz elde etmek için ciddi şekilde rekabete etmiştir. ABD'nin devrim öncesinde bölgeye dair geliştirdiği politikalara genel olarak bakıldığında; statükonun devam etmesinin istenmesi birincil hedef olarak göze çarpmaktadır. Devrimden sonra ise ABD, İran'ın demokrasi ve insan hakları gibi evrensel değerleri tahrip etmesini gerekçe göstererek bölgedeki hakimiyetini artırma yoluna gitmiştir. Bu politikalarının bir tezahürü olarak ABD, Körfez ülkelerini İran aleyhine destekleme yoluna gitmiştir. Oysa o döneme dikkatli bakıldığında ABD'nin, İran'ı bir tehdit unsuru olarak lanse etmesine sebep olarak sunulan durumların (insan hakları ihlalleri gibi) hemen hepsinin diğer Körfez ülkeleri için de geçerli olduğu görülmektedir. Arap Körfez ülkeleri ise İran'ın devrim ihracı fikrini kendilerine tehdit olarak görmüş ve bu nedenle ABD'nin sahaya inmesinden rahatsız olmamışlardır.

Bu hususa bir diğer örnek ise Rusya'nın inşa etmeyi taahhüt ettiği Buşehr 'deki nükleer reaktörlerin inşası konusudur. Çalışmada değinildiği üzere Ahmedinecad döneminde İran nükleer enerji konusunda geri adım atmayacaklarını defalarca deklere etmiş ve İran uluslararası kamuoyundan gelen tüm tepki ve baskılara rağmen bu faaliyetlere devam etmiştir. Bu nedenle BM tarafından İran'a yaptırım uygulanması kararlaştırılmış Rusya ise bu karar için olumlu oy kullanmıştır. Ancak Rusya, verdiği olumlu oya karşın aynı zaman da BMGK'da İran ile nükleer reaktörlerin inşası konusunda yaptığı anlaşmanın nihayete ermesine kadar muafiyet de talep etmiştir. Sonrasında Rusya Bu Şehr'de inşasına başlanılan bu nükleer reaktörlerin yapımını bazı dönemlerde yavaşlatıp bazı dönemler hızlandırarak hem İran'ın nükleer

programından çekinen ülkeler için bir denge unsuru haline gelmiş hem de İran'ın sert söylemlerinin sonuçlarını kendi lehine en faydalı şekilde değerlendirerek bölgedeki etkinliğini arttırma yoluna gitmiştir. Tüm bunlar düşünüldüğünde ofansif politikalarla nüfuzunu arttırmak isteyen İran, diğer ülkelerin bölgeye müdahalelerinin bahanesi haline gelmektedir denilebilir. Bu açıdan üçüncü önermenin de geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Mackinder'ın, çalışmasında da belirttiği gibi 'insan faktörü' jeopolitiğin başat aktörlerinden birisidir. İnanç sistemleri ise insanlığın en eski dönemlerinde beri yönetimler için kullanışlı bir argüman olarak görülmüştür. Dini Jeopolitik, sık kullanılan bir kavram olmamakla birlikte özellikle Ortadoğu ülkelerinin dış politik hamlelerinin gerekçesini oluşturma potansiyeline sahip olan "Din" kavramının diplomasi masasına nasıl etki ettiğini tartışan bir sahadır. Yapılan bu kısa tanımlamada dahi Dini Jeopolitik ile ilgili çalışılabilecek tartışılabilecek birçok konu, bölge, olay; söylenecek ve yazılacak birçok örnek bulunabileceği görülmektedir. Dini, devlet sistemine kendine özgü metotlar ile monte eden İran bu saha için önemli örneklerden biri olmakla birlikte tek örnek de değildir.

KAYNAKLAR

- Abrahamian, A.** (2002). *Humeynizim*, İstanbul: Metis Yayınları. Çeviren: Mehmet Toprak.
- Abrahamian, A.** (2006). *Modern İran Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Adıbelli, B.** (2013). *Doğu-Batı Yol Ayrımında İran İdeoloji*, Devlet ve Dış Politika. Bilim+Gönül Yayınları.
- Adıbelli, B.** (2017). *İran Jeopolitiği*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Akçay, E.** (2012). *Bir Dış Politika Enstrümanı Olarak Türk Dış Yardımları*. Ankara: Turgut Özal Üniversitesi Yayınları.
- Akdevelioğlu, A.** (2004). *İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları*, Uluslararası ilişkiler Dergisi. Cilt: 1 Sayı: 2.
- Akdevelioğlu, A.** (2005). *Ortadoğu ile İlişkiler*, Ed. Baskın Oran *Türk Dış Politikası*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Akgün, M.** (1991). *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*. İstanbul: Tüses Yayınları
- Akoğlu, M.** (2018). *Irak'ta Şii-İmamîliğin Yayılmasında Safevî-İran Etkisi*. Bilimname.
- Akyol, T.** (1988). *Haricilik ve Şia: İslam'da Devrimciliğin Sosyolojik Kaynakları*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Akyol, E.** (2019). *İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Sürecinin Şia Ulemasına Etkisi*. Tarih Okulu Dergisi. Sayı XL
- Alagöz, A. E.** (2016). *Çin'in Enerji Güvenliğinin İran ile İlişkilerine Etkisi*. İstanbul Gelişim Üniversitesi. Siyasal Bilimler Fakültesi. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.
- Alagöz, B ve Kandemir, E.** (2015). *11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran'ın Afganistan Siyaseti*. Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi. Cilt: 2, Sayı:2.
- Alperen, Ü.** (2018). *Reel Politik Düzlemde İran-Çin İlişkileri*. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi.
- Arı, T.** (1998). *Basra Körfezi ve Ortadoğu'da Güç Dengesi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Arı, T.** (2004). *İran, Irak ve ABD: Önleyici Savaş ve Hegemonya*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Arı, T.** (2015). *Yemen'de Arap Baharından Husi Darbesine: Bir Demokrasi Denemesinden Başarısız Devlete mi?* Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü. No: 8
- Arıkan, A.** (2018). *İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı*. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

- Arıkan, T. C.** (2018). *Soğuk Savaş Öncesinde ve Sonrasında Jeopolitik Teoriler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Armstrong, K.** (2017). *Tanrı'nın Tarihi*, İstanbul: Pegasus Yayınları. Çeviri: Hamide Koyukan.
- Aslan, Ö.** (2008). Suudi Arabistan ve İran Denklemine Pakistan'ın Denge Politikası Şah, Ayetullahlar ve Krallar. *Alsharq Forum Rapor*.
- Atay, Ö, S.** (2016). *Klasik Jeopolitik ve Eleştirel Jeopolitik Söylem*. Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. Cilt:8, Sayı:2.
- Atmaca, A. Ö.** (2011). Yeni Dünyada Eski Oyun: Eleştirel Perspektiften Türk-Amerikan İlişkileri. *Ortadoğu Etütleri*. Cilt: 3. Sayı: 1
- Ayan, E.** (2010). *Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi*. Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Cilt:1 Sayı: 2
- Bacık, G.** (2008). İran ve İsrail: Motivasyonel Yapılar ve Dış Politika (1979-2008). *Ortadoğu'da Güç Savaşları: Hedef Neden İran*. Ed. Cem Sökmen. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Balbay, M.** (2008). *İran Raporu*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları Yayınevi.
- Balkan, S.** (2014). İran Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü & Humeyni ve Şah'ın Söylemlerinin Analizi. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*. Cilt 1 Sayı 2.
- Barzegar, K.** (2008). *İran's Foreign Policy in Post-Invasion Iraq*. *Middle East Policy*. Cilt 15 Sayı 4
- Bernard, L.** (2017). *İnanç ve İktidar*, Ankara: Akılçelen Kitaplar. Çeviri: Ayşe Mine Şengel.
- Bilgetürk, İ.** (2018). *İran'ın Suriye Politikası Bağlamında Şiilik ve Şii Milisler*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Boniface, P.** (2016). *Herkes İçin Jeopolitik*, İstanbul: Erdem Yayınları. Çeviri: Fatma Büşra Süverdam, Mouhammed Guaye.
- Bostanoğlu, B.** (1999). *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Brzezinski, Z ve Gates, R.** (2006). *İran'ın Zamanı Geldi*. İstanbul: Profil Yayınları. Çeviri: Sermin Karakale.
- Brzezinski, Z.** (2010). *Büyük Satranç Tahtası*, İstanbul: İnkılap Kitabevi. Çeviri: Yelda Türedi.
- Bulut, A.** (2009). Türkiye Cumhuriyeti-İran Cumhuriyeti İlişkileri, ed. Mohammad Arafat, Türkiye ve Komşuları, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Cezmi, S.** (1988). Jeopolitik ve Jeostratejinin Tarihsel Gelişimi Açısından Türkiye'nin Konumu, *İzmir: Ege Coğrafya Dergisi* 4. Sayı.
- Cleveland, W.** (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, İstanbul. Agora Kitaplığı. Çeviri: Mehmet Harmancı.
- Cohen, R.** (2014). *Hüccetiye Cemiyeti*. İstanbul: İyi Düşün Yayınları. Çeviri: Mehmet Toprak.

- Cömert, S.** (2000). *Jeopolitik, Jeostrateji ve Strateji*, İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları.
- Çakır, R ve Oğuz, S.** (2000). *Hatemi'nin İran'ı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çakır, R.** (2017). *Ayet ve Slogan*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çelenk, M.** (2014). *Safevîler'in Din Politikası ve İran'ın Şiileşme Seyri*. Çanakkale: Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı 4.
- Çetinsaya, G.** (2002). Rafsancani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar, Türkiye'nin Komşuları, Ed. M. Türkeş ve İ. Uzgel, Ankara: İmge Kitap Evi.
- Çetinsaya, G.** (2008). İran'ın Yeni Güvenlik Konsepti ve Değişen Küresel ve Bölgesel Konumu, ed. Mehmet Tuncel, Ortadoğu'daki Güç Savaşları: Hedef Neden İran? İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Çınar, B.** (1997). *Devletin Güvenliği İstihbarat ve Terör*, Ankara: Sam Yayınları.
- Çınarlı, Ö.** (2016). *İran'ın Afganistan'daki İç Savaşa Yönelik Dış Politikası*. Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. Sayı: 2.
- Çitlioğlu, E.** (2015). *İran'ı Anlamak*. Ankara: Başkent Üniversitesi Yayınları.
- Daftary, F.** (2016). *Şii İslam Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları. Çeviri: Ahmet Fethi.
- Daban, C. ve Daban, E, Z.** (2018). *Saddam Hüseyin Dönemi Irak Dış Politikası: Irak-İran Savaşı, Kuveyt'in İşgali ve ABD'nin Irak'a Müdahalesi*. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. Cilt:2 Sayı:1.
- Dağı, İ. D.** (2002). *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*. İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
- Davutoğlu, A.** (2014). *Stratejik Derinlik*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Dayday, N.** (2007). *Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı*, İstanbul: TASAM Yayınları, Stratejik Araştırmalar Dergisi. Sayı 10.
- Dedeoğlu, B.** (2008). 11 Eylül Öncesi ve Sonrasında ABD-İran İlişkileri, ed. Mehmet Tuncel, Ortadoğu'daki Güç Savaşları: Hedef Neden İran? Etkileşim Yayınları.
- Deniz, Y.** (2018). *Ortadoğu'da Vahhabi-Şii Mücadelesi*. Bursa: Tesam Akademi Dergisi.
- Denk, N.** (2000). Yirmi birinci yüzyıla Girerken Türkiye'nin Jeopolitik Durumu ve Jeostratejik Öneminin Yeniden Belirlenmesi, İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları.
- Dikkaya, M.** (1999). *Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun: Türkiye, Rusya ve İran*, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü.
- Dilek, K.** (2011). Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlıklarının 20. Yılı Vesilesiyle İran'ın Orta Asya Politikaları. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Djalili, R, M ve Kellner, T.** (2013). *Arap Baharı Karşısında İran ve Türkiye*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi. Çeviri: Hande Güreli.
- Doğan, F. ve Acet, S.** (2017). *11 Eylül Olayları Sonrasında ABD-Afganistan İlişkileri: İstiladan İşbirliğine*. Konya Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi. Cilt: 17 Sayı: 33.
- Dugin, A.** (2016). *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*, İstanbul: Küre Yayınları. Çeviri: Vügar İmanov.

- Duverger, M.** (2002). *Metodoloji Açısından Sosyal Bilimlere Giriş*. Ankara: Bilgi Yayınevi. Çeviri: Ü. Oksay)
- Efegil, E.** (2012). İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar. Ortadoğu Analiz. Cilt 4 Sayı 48.
- Ekinci, C, A.** (2009). *İran Nükleer Krizi*, Ankara: USAK Yayınları.
- Ergen, E. ve diğerleri.** (2017), *Avrasya'nın Kilidi Türkiye*, İstanbul: Analiz Basım Yayın.
- Erkan, S.** (2014). *Sovyet İran İlişkileri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Akademik Ortadoğu. Cilt: 8, Sayı: 2.
- Erol, S, M.** (2010). *İran'ın Orta Asya Politikası*, ed. Tayyar Arı, Orta Asya ve Kafkasya Rekabetten İşbirliğine. Bursa: MKM Yayıncılık.
- Fekir, A. A.** (2007). *İran'da Aydınlanma ve Devrim: Sosyo-Politik ve Kültürel Dönüşüm 1953-2006*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimle Enstitüsü.
- Fukuyama, F.** (2016). *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, İstanbul: Profil Yayıncılık. Çeviri: Zülfü Dicleli.
- Fuller, G.** (2011). *Yeni Türkiye Cumhuriyeti*. İstanbul: Timaş Yayınları. Çeviri: Mustafa Acar.
- Fuller, G.** (2017). *Türkiye ve Arap Baharı*. İstanbul: Eski Kitaplar Yayınları. Çeviri: Mustafa Acar.
- Göney, S.** (1993) *Siyasi Coğrafya*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basım Evi ve Film Merkezi.
- Gönlübol, M.** (2006). *Olaylarla Türk Dış Politikası (1915-1945)*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Günaltay, M.** (1987) *İran Tarihi I En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gündoğan, Ü.** (2011). Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme. Ortadoğu Analiz. Cilt 3 Sayı 29.
- Gündoğan, Ü.** (2016). *İran ve Ortadoğu*, Ankara: Adres Yayınları.
- Gündüz, T.** (2015). *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Günel, K.** (2002). *Coğrafyanın Siyasi Gücü*, İstanbul: Çantay Kitabevi
- Gürbüz, V, M.** (2012). *Kafkasya'da Siyaset Çatışma ve Taraf Güçler*. Ankara: Kadim Yayınevi.
- Gürkaş, B.** (2007). *Türkiye-İran İlişkileri*. Ed. Kenan Dağcı, Atilla Sandıklı, *Satranç Tahtasında İran*. İstanbul: Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Özbay, F.** (2007). Reelpolitik, Pragmatizm, Ulusal Çıkarlar ve Nükleer Program Ekseninde Dünden Bugüne Rusya-İran İlişkileri, Ed. Kenan Dağcı, Atilla Sandıklı, *Satranç Tahtasında İran*. İstanbul: Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.

- H, Mackinder.** (1904). *The Geographical Pivot of History*, London: The Geographical Journal
- Hacısalıhoğlu, Y.** (2008). *Kuramsal ve Kavramsal Bir Çözümleme: Mekân-Güç-Çatışma ve Jeopolitik*. Ankara: Beykent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Dergisi.
- Haldun, İ.** (2018). *Mukaddime*, İstanbul: Dergâh Yayınları, Haz. Süleyman Uludağ.
- Harari, Y. N.** (2018). *Hayvanlardan Tanrıları: Sapiens*, İstanbul: Kolektifi Kitap. Çeviri: Ertuğrul Genç
- Hourani, A, Ruthven, M.** (1997). *Arap Hakları Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları. Çeviri: Yavuz Alogan.
- Humeyni, M.** (1979). *İslam Fıkhdında Devlet*. İstanbul: Düşünce Yayınları.
- Humeyni, M.** (1992). *Mustaz'af, Müstekbir*. İstanbul: Objektif Yayınları. Çeviren: Serdar İslam.
- Hungtinton, S.** (2018). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. İstanbul: Okyanus Yayınları. Çeviri: Cem Soydemir.
- Hüseyin, A.** (1991). *İslam Dünyasına Siyasi Bakışlar*. İstanbul: İz Yayıncılık. Çeviren: Murat Çiftkaya.
- İlhan, S.** (1999). *Dünya Yeniden Kuruluyor-Jeopolitik ve Jeokültürel Tartışmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları
- İnayet, H.** (1995). *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*. İstanbul: Yöneliş Yayınları. Çeviren: Yusuf Ziya.
- İşcan, İ, H.** (2004). *Uluslararası İlişkilerde Klasik Jeopolitik Teoriler ve Çağdaş Yansımaları*, Ankara: Uluslararası İlişkiler, Cilt 1 Sayı 2.
- İzzeti, İ.** (2006). *İran ve Bölge Jeopolitiği*. İstanbul: Küre Yayınları, Çeviren: Hakkı Uyar.
- Kalehsar, S, O.** (2017). *İran-Rusya Enerji İş birliği*. İstanbul. Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi. No: 1379.
- Kapani, M.** (2009). *Politika Bilimine Giriş*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kaplan, D.** (2008). *Şiiliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Planı ve Safevi Dönemi Şiileştirme Politikaları*. Konya: Marife-Şia Özel Sayısı. Sayı 3.
- Kara, M.** (2013). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karabulut, B.** (2013). *Strateji Jeostrateji Jeopolitik*, Ankara: Barış Kitabevi.
- Karadeniz, Y.** (2006). *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1975-1925)*. İstanbul: Bakış Yayınları.
- Karadeniz, Y.** (2013). *İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe ile Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi*. Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt 6, Sayı 27.
- Karadeniz, Y.** (2014). *Safevi Devletinin Kuruluş Meselesi*. Amasya: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı. Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı 3.
- Kaya, İ.** (1988). *İran Tuzağı-Bir Süperin Dramı*. Nehir Yayınevi.

- Kellner, T ve diğeri** (2017). *Yüz Soruda İran*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık. Çeviri: Dr. Reşat Uzmen.
- Keneş, B.** (2011). *İran Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim*. Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü. Doktora Tezi
- Keskin, A.** (2008). *İran'ın Yeni Güvenlik Konsepti ve Değişen Küresel ve Bölgesel Konumu*, ed. Mehmet Tuncel, Ortadoğu'daki Güç Savaşları: Hedef Neden İran? İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Keskin, A.** (2008). *Şii Jeopolitiği ve İran*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Keskin, A.** (2010). *Ahmedinecad Yönetiminin Siyaset Anlayışı ve İran Dış Politikasının Bölge Ülkelere ve Uluslararası Sisteme Etkileri*. İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Keven, A.** (2015). *Şah İsmail'in Mezhebi Eğilimlerinin Anadolu ve İran Coğrafyasına Etkileri*. Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi. Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi Cilt 2 Sayı 3.
- Kevserani, V** (1992). *Osmanlı ve Safililerde Din-Devlet İlişkisi*. Ankara: Denge Yayınları. Çeviri: Mushlik Canyürek.
- Kılıç, D.** (2008). *Ortadoğu'nun Dini Jeopolitiği ve Günümüze Yansımaları Üzerine Bir Deneme*, Elâzığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:13, No:1
- Kissinger, H.** (2016). *Yeni Dünya Düzeni*. İstanbul: Boyner Yayınları. Çeviren: Sinem Sultan Gül.
- Koru, F.** (1990). *Amerikan Gizli Belgelerinde Türkiye'de İslamcı Akımlar*. İstanbul: Beyan Yayınevi. Çeviren: Yılmaz Polat.
- Kramer, S.N.** (1990). *Tarih Sümer'de Başlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. Çeviren: İlmiye Çığ.
- Kurt, M.** (2018). *Safevi Dönemi Şii Ulema ve Velayet-i Fakih' in Ortaya Çıkışını Hazırlayan Tarihsel Süreç Üzerine*. İran Çalışmaları Dergisi Cilt 2 Sayı 1
- Kurtoğlu, R.** (2018). *Evanjelizm*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Kuru, A.** (1999). *Geçiş Sürecinde Orta Asya Cumhuriyetleri*, ed. Mim Kemal Öke. Uluslararası Ortam ve Bölgesel Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Birliği Meselesi, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Lanning, M, L.** (1998). *En Büyük 100 Asker- Tarihin Gelmiş Geçmiş En Etkili Askeri Liderleri*, İstanbul: Aksoy Yayıncılık. Çeviri: Belkıs Çorakçı Dişbudak.
- Laurent, S.** (1991). *Körfez Savaşı Gizli Dosya*. İstanbul: E Yayınları. Çeviri: Erden Akbulut.
- Lewis, B.** (2017). *İnanç ve İktidar, Ortadoğu'da Din ve Siyaset*. Ankara: Akılçelen Yayınevi. Çeviri: Ayşe Mine Şengel.
- Mahalli, H.** (2018). *Ortadoğu'da Diktatörler*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Mahmood, M.** (2006). *Political System Of The Islamic Republic Of Iran*. Kalpaz Publications.
- Marshall, T.** (2017). *Coğrafya Mahkumları*, İstanbul: Epsilon Yayınevi. Çeviri: Mert Doğruer.
- Mazlum, U.** (2004). *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

- Mazlum, U.** (2006). *Pehlevi Hanedanlığı'nın Kuruluşu ve Rıza Şah Dönemi*. Devlet Ricalı Ulema Münasebetleri, Din Araştırmaları Dergisi. No 17.
- Moazami, B.** (2018). *İran'da Devlet Din ve Devrim*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Montesquieu, B.** (2019). *Kanunların Ruhunu Üzerine*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları. Çeviri: Berna Günen.
- Muhammed, İ.** (2016). *Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, Ankara: Timaş Yayınları. Çeviri: Rahim Acar.
- Mütercimler, E.** (1997). *21.yy. ve Türkiye*, İstanbul: Erciyaş Yayınları
- Okyar, O.** (2015). *İran ve Arap Baharı: Çift Taraflı Aynadaki Asimetri mi?* Uluslararası İlişkiler, Cilt:12 Sayı:45.
- Oğan, S.** (2008). *11 Eylül Sonrası İran-Rusya İlişkileri*. Ed. Mehmet Tuncel, Ortadoğu'daki Güç Savaşları: Hedef Neden İran? İstanbul: Etkileşim Yayınları
- Oğuz, S.** (2001) *Gülümseyen İslam; Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim*, İstanbul: Metis Yayınları. Çeviri Nazlı H. Nejad.
- Olson, R.** (2005). *Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004*, Ankara: Babil Yayıncılık. Çeviri: Kezban Acar.
- Olson, R.** (2010). *Kürt Meselesi ve Türkiye-İran İlişkileri*. İstanbul: Avesta Basın Yayın. Çeviren: Hikmet İlhan.
- Öngör, S.** (1963). *Siyasi Coğrafya ve Jeopolitik*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Dergisi Cilt 18, Sayı 1.
- Özcan, A, N.** (2006). *İran Sorununun Geleceği*, Ankara: Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı.
- Özcan, A.** (2016). *Teolojinin Jeopolitiği*, İstanbul: Yarı Yayınları
- Özdağ, Ü.** (2008). *Türk Ordusunun Kuzey Irak Operasyonları*. İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Özgen, N.** (2012). *Bilim Olarak Coğrafya ve Evrimsel paradigmaları*. İzmir: Ege Coğrafya Dergisi. Cilt 19. Sayı 2.
- Öztürk, O, M.** (2007). *Amerika Çökerken Yeni Kutuplaşma*. Ankara: Fark Yayınları.
- Palabıyık, M. S ve diğerleri.** (2009). *Batı'da Jeopolitik Düşünce*, Ankara: Orion Kitabevi.
- Parsi, T.** (2007). *Treacherous Alliance The Secret Dealings of İsrail, İran and United States*, Yale University Press.
- Raşid, A.** (2007). *Taliban: İslamiyet, Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun*. İstanbul: Agora Kitaplığı Yayın Evi. Çeviri: Osman Akınbay.
- Reffo, Gerry.** (2017). *Liderlik ve Politik Zekâ*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları. Çeviren: Ahmet Aksoy.
- Roosevelt, K.** (2007). *Karşı Darbe/CIA İran'da*. İstanbul: Timaş Yayınları
- Rustamow, R.** (2004). *İran'da İslam, Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir İnceleme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Salem, P.** (2010). *Ota Doğu'nun Doğusunda İş Birliği*. Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı. Carnegie Yayınları.

- Sander, O.** (2014). *Siyasi Tarih: 1918-1994*, Ankara: İmge Kitapevi.
- Sandıklı, A ve Dağcı, K** (2006). *Büyük Ortadoğu Projesi Yeni Oluşumlar ve Değişen Dengeler* İstanbul: Tasam Yayınları.
- Sandıklı, A.** (2011). *Jeopolitik ve Türkiye Riskler ve Fırsatlar*, Ankara: Bilge Adamlar Stratejik Araştırma Merkezi.
- Saray, M.** (2006). *Türk İnan İlişkileri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi.
- Sarıkaya, Y.** (2008). *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İnan'da Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sarıkaya, Y.** (2012). *Geçmişten Günümüze İnan Tarihi*, Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı Dış Politika Araştırmaları Merkezi Rapor No: 2
- Sanyürek, M, B.** (2018). *Şii Jeopolitiği ve İnan*. Tunceli: Munzur Üniversitesi
- Semin, A.** (2015). *Yemen Krizi, Husiler ve İnan-Körfez Güç Mücadelesi*. İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Semiz, Y ve B, Akgün.** (2005). *Büyük Ortadoğu Jeopolitiğinde İnan-ABD İlişkileri*. Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 9.
- Silahçioğlu, D.** (2006). *ABD/İsrail-İnan Denklemi ve Türkiye*. İstanbul: Güniz Yayıncılık.
- Sinkaya, B.** (2010). *İnan Cumhurbaşkanı Ahmedinecad'ın Tacikistan ve Türkmenistan Ziyaretleri*. Ankara: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi.
- Sinkaya, B.** (2012). *İnan'ın Kafkasya Politikası*. Ed. Mustafa Aydın, *Kafkaslarda Dönüşüm*. Ankara. Nobel Yayın Dağıtım.
- Sinkaya, B.** (2016). *Yeni Ortadoğu Jeopolitiğinde İnan-Rusya İlişkileri*. Ankara: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi. Cilt:8, Sayı: 72.
- Soltan, E.** (2001). *Hatemi'nin Rusya Ziyareti: Soyut Anlaşmaların Somut Sonuçları*. İstanbul: ASAM Yayınları.
- Sönmezoğlu, F** (2002). *Uluslararası İlişkilere Giriş*, İstanbul: Der Yayınevi.
- Şahruh, A.** (1990). *İnan'da Din ve Siyaset*. İstanbul: Yöneliş yayınları. Çeviren: Selahattin Ayaz.
- Şanlı, U.** (2008). *İnan ve Kürtler: Geri Dönen Öldürücü Bumerang*, ed. Mehmet Tuncel, *Ortadoğu'daki Güç Savaşları: Hedef Neden İnan?* Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2008
- Şeriati, Ali.** (2012). *İnsanın Dört Zindanı*. Ankara: Fecr Yayınevi.
- Tafloğlu, S.** (2010). *Şah Nasıl Mat Oldu*. Ankara: Kripto Yayınları
- Tağma, K.** (2000). *Yeniden Yapılanma Kuralları Jeopolitik İstihbarat Strateji*, Ankara: Demokraside Birlik Vakfı.
- Takeyh, R.** (2007). *Gizli İnan/ İslam Cumhuriyetinde Güç ve Paradox*. İstanbul: Ekvator Yayıncılık. Çeviri: Cem Küçük.

- Tarakçı, N.** (2003). *Devlet Adamlığı Bilimi: Jeopolitik ve Jeostrateji*, İstanbul: Çantay Kitabevi
- Taşdemirci, E.** (1989). *Jeopolitik ve Türkiye' nin Jeopolitik Durumu*, Ankara: Silahlı Kuvvetler Dergisi.
- TDK.** (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tezkan, Y.** (2000). *Siyaset Strateji ve Milli Güvenlik*. Ankara: Ülke Yayınları.
- Theroux, P.** (1992). *Kayıp İmam*. İstanbul: Akademi Yayınları. Çeviren: Şaban Özdemir.
- Toğa, O.** (2017). *Musaddık ve Ajax Operasyonu*. İstanbul: İstanbul Fikir Enstitüsü Yayınları.
- Toynbee, A. J. (2016).** *Civilization on Trail*. Oxford University Press.
- Topaloğlu, Fatih.** (2012). *Şia'da Mehdi İnancının Oluşumunda Fas Kültürünün Etkisi*. İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tülümen, T.** (1998). *İran Devrimi Hatıraları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ural, A.** (2009). *ABD'nin Enerji Hakimiyeti Teorisi ve Büyük Ortadoğu Projesi*, İstanbul: Akademik Ortadoğu Dergisi. Cilt 3, Sayı 2.
- Uyar, M.** (2004). *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Üşümezsoy, Ş. Ve Şen, Ş.** (2003). *Petrol Düzeni ve Körfez Savaşları*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Venier, P.** (2004). *The Geographical Pivot of History and Early Twentieth Century Geographical Century Geographical Culture*, The Geographical Journal.
- Wright, R.** (2008). *Son Büyük Devrim Humeyni'den Bugüne İran*. İstanbul: Doğan Kitap. Çeviri: Şeniz Türkömer.
- Yeğin, A.** (2013). *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*. Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı.
- Yenisey, G.** (2004). *İran'da Etnopolitik Hareketler: 1922-2004*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yeşiltaş, M.** (2016). *Türkiye'de Ordu ve Jeopolitik Zihniyet*, Ankara: Kadim Yayınları.
- Yılmaz, C.** (2011). *İran ve Suudi Arabistan'ın Bitmeyen Bölgesel Rekabeti*. Ankara: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Dergisi. Cilt: 3 Sayı: 26.
- Yılmaz, S.** (2017). *CIA ve Ortadoğu*. Ankara: Kripto Yayınevi.
- Yurdakurban, İ.** (2007). *Devrim Sonrası İran Dış Politikası*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İnternet Kaynakları

- Ahavi, Ş.** (2019 Temmuz 2). *İran Devrimi'nin Mısır'daki Etkisi*. <https://www.haksozhaber.net/okul/iran-devriminin-misirdaki-etkisi-4024yy.htm>. adresinden alındı

- Akkoyunlu, K.** (2019 Eylül 21). *Haşimi Rafsancani'nin Ölümü ve İran'da değişen Dengeler.* <https://www.gazeteduvar.com.tr/analiz/2017/01/11/hasimi-rafsancaninin-olumu-ve-iranda-degisen-dengeler/>. adresinden alındı
- Akyürek, S, Koydemir, S, Atalay, E ve Bıçaksız, A.** (2019 Temmuz 15). *Sivil-Asker İlişkileri ve Ordu-Toplum Mesafesi.* http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-2-2016072055sivil_asker_iliskisi.pdf. adresinden alındı
- Aljazeera Türk.** (2019 Eylül 5). *İran'ın Nükleer programı.* <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/iranin-nukleer-programi>. adresinden alındı
- Aljazeera Türk.** (2019 Temmuz 12). *Kronoloji: İran ve İngiltere İlişkileri.* <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/kronoloji-iran-ve-ingiltere-iliskileri>. Adresinden alındı
- Aljazeera Türk.** (2019 Temmuz 2). *Geçmişten Günümüze Türkiye-İran İlişkileri.* <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/gecmisten-gunumuze-turkiye-iran-iliskileri>. adresinden alındı
- Anadolu Ajansı.** (2019 Eylül 2). *Ülke Profilleri: Gürcistan.* <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/gurcistan/902398>. adresinden alındı)
- Aslan, K, H.** (2019 Ekim 6). *İran'ın Orta Asya Politikası: 1991-2016.* https://www.iramcenter.org/d_hbanaliz/Iranin-Orta-Asya-Politikasi-1991-2016-Halil-Kursad-Aslan.pdf. adresinden alındı.
- Atay, Ö. S.** (2019, Haziran 9). *Klasik Jeopolitik Yaklaşımlar ve Eleştirel Jeopolitik Söylem.* Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/415067>. adresinden alındı
- Aydın, A, İ.** (2019 Ağustos 5). *Gizemli Bir İnancın Mensupları: Bahailer.* <http://ordaf.org/gizemli-bir-inancin-mensuplari-bahailer/>. adresinden alındı
- Azizi, A.** (2019 Ağustos 3). *Muhalefette Şahin Bir İranlı: Mahmud Ahmedinejad Independent Farça'ya Konuştu.* <https://www.independentturkish.com/node/76551/dünya/muhalefette-sahin-bir-iranli-mahmud-ahmedinejad-independenta-konustu>. adresinden alındı
- Balci, K.** (2019 Ağustos 7). *Şii Kıyamet Cemiyeti.* <https://www.internethaber.com/sii-kiyamet-cemiyeti-28601h.htm>. adresinden alındı
- BBC News.** (2019 Ekim 5). *İran Savaş Gemileri 31 Yıl Sonra Süveyş'te.* https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/02/110222_suez. adresinden alındı).
- Bekçi, M.** (2019, Eylül 1). *En Eski İnançlardan Biri Olan Zerdüştlük Hakkında 9 Bilgi.* <https://listelist.com/zerdustluk-ne-demek/>. adresinden alındı

- Bekçi, M.** (2019 Haziran 23). *En Eski İnançlardan Biri Olan Zerdüştlük ve Zerdüş Hakkında Dokuz Bilgi*. <https://listelist.com/zerdustluk-ne-demek/>. adresinden alındı
- Bilge, M.** (2019 Haziran 26). *Şattularap*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sattularap>. adresinden alındı
- Boşnak Medya.** (2019 Ekim 2). *Bosna Savaşının Bilinmeyen Ayrıntıları-1*. <https://www.bosnakmedya.com/bosna-savasinin-bilinmeyen-ayrintilari-1/>. adresinden alındı
- Canşen, F.** (2019 Temmuz 13). *Almanya-İran İlişkileri*. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/16573.asp>. adresinden alındı.
- CENTO.** (2019 Haziran 26). <https://www.turkcebilgi.com/cento>. adresinden alındı.
- Central Intelligence Agency Library.** (2019 Temmuz 8). *Middle East: Iran*. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>. adresinden alındı
- Coşkun, S.** (2019, Temmuz 10). *Sezai Karakoç'a Göre İslam'ın Üç Atlısı Şam Bağdat İstanbul*. <http://www.ulukanal.com/sezai-coskun-sezai-karakoca-gore-islam-in-uc-atlisi-sam-bagdat-istanbul/3033/> adresinden alındı.
- Cumhuriyet Gazetesi Arşivi.** (2019 Temmuz 17). https://www.cumhuriyetarsivi.com/sign/buy_page.xhtml?cid=1. adresinden alındı.
- Çalışkan, S.** (2019 Temmuz 24). *Büyük Kuroş*. <https://www.simurgunsesadi.com/alan-arastirmalari/ortadogu-ve-islam-ulkeleri-arastirmalari/iran-arastirmalari/140-buyuk-kuros-sumeyye-caliskan>. adresinden alındı
- Daban, Z. E. ve Daban, C.** (2019 Haziran 9). *Saddam Hüseyin Dönemi Irak Dış Politikası: Irak-İran Savaşı, Kuveyt İşgali ve ABD'nin Irak'a Müdahalesi*. Kırşehir Ahi Ervan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Cilt 2 Sayı 1. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/500295>. adresinden alındı
- Demir, H.** (2019 Ağustos 10). *İran'ın Şii Yayılmacılığı*. https://www.tepav.org.tr/tr/blog/s/6344/Iran__in+Sii+yayilmaciligi. adresinden alındı
- Demir, Y.** (2019 Temmuz 20). *Ortadoğu'da Sünni-Şii Mücadelesi "Şii Hilali"*. <http://ankaenstitusu.com/ortadoguda-sunni-sii-mucadelesi-sii-hilali/>. adresinden alındı
- Diyanet İşleri Başkanlığı.** (2019 Haziran 22). *Kuran Meali*. <https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/İsrâ-suresi/2030/1-ayet-tefsiri>. adresinden alındı

- Diyanet İşleri Başkanlığı.** (2019 Haziran 24). *Kuran Meali*. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nisâ-suresi/552/59-ayet-tefsiri>. adresinden alındı
- Diyanet İşleri Başkanlığı.** (2019, Haziran 21). <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/fatiha-suresi-1/ayet-1/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1>. adresinden alındı
- Diyanet İşleri Başkanlığı.** (2019, Haziran 21). *Kuran Meali*. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/6-enam-suresi>. adresinden alındı
- Diyanet İşleri Başkanlığı.** (2019, Haziran 23). *Kuran Meali*. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/İsrâ-suresi/2030/1-ayet-tefsiri> adresinden alındı
- Doğan, S.** (2019 Haziran 26). *İran'ın Ortadoğu Siyaseti*. https://insamer.com/tr/iranin-ortadogu-siyaseti_1573.html adresinden alındı
- Durmaz, M.** (2019 Ekim 15). *İslami Uyanış ve Humeyni*. <https://dogruhaber.com.tr/haber/36171-islami-uyanis-ve-imam-humeyni/> adresinden alındı
- Dursun, D.** (2019 Ekim 1). *İslam Konferansı Teşkilatı*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam-konferansi-teskilati>. adresinden alındı
- Dünya Bülteni.** (2019 Ağustos 10). *Ahmedinecad, Hüccetiye Üyesi mi?* <https://www.dunyabulteni.net/arsiv/ahmedinecad-huccekiye-uyesi-mi-h3519.html>. adresinden alındı
- Ehlibeyt Haber Ajansı.** (2019 Ağustos 8). *ABD'nin İran'da Bozguna Uğrama Yıldönümü*. <https://tr.abna24.com/310729/print.html>. adresinden alındı
- Ekonomi Bakanlığı Tahran Ticaret Müşavirliği Raporu.** (2019 Haziran 22). <http://www.etonet.org.tr/uploads/iran.pdf>. adresinden alındı
- Eliçalışkan, M.** (2019, Mayıs 25). *Jeopolitiğin Tarihi Gelişimi*, Coğrafya Dünyası, <http://www.cografya.gen.tr/siyasi/jeopolitik/tarihi-gelisim.htm>. adresinden alındı.
- En Son Haber.** (2019 Ağustos 17). *Rusya Büşehr Nükleer Santralini İran'a Teslim Etti*. <https://www.ensonhaber.com/rusya-busehr-nukleer-santralini-irana-teslim-etti-2016-05-18.html> adresinden alındı.
- Erbaş, N.** (2019 Haziran 26). *İran ve Suudi Arabistan Arasında Hac Krizi*. <https://iramcenter.org/iran-ve-suudi-arabistan-arasinda-hac-krizi/> adresinden alındı.
- Erdoğan, T, L.** (2019 Eylül 18). *Büyük Ortadoğu projesi Çerçevesinde Petrolün Yeniden Dağılımı*. http://www.emo.org.tr/ekler/cc2cd5e838a33b8_ek.pdf?dergi=486 adresinden alındı.

- Eskişehir Ticaret Odası**, (2019, Temmuz 6). *İran'ın ekonomik Yapısı ve Türkiye ile Ticari İlişkileri*, Ekonomi Bakanlığı Tahran Ticaret Müşavirliği Yıllık Raporu. <http://www.etonet.org.tr/uploads/iran.pdf>. adresinden alındı.
- Farzam, R.** (2019 Temmuz 20). *İran Taliban İlişkileri*. https://iramcenter.org//d_hbanaliz/iran-taliban-iliskileri.pdf. adresinden alındı
- Gladstone, R.** (2019 Haziran 18). *The Shah of Iran, Islamic revolution and the Mystery of The Missing Imam*. <https://www.nytimes.com/2016/01/15/world/middleeast/iran-shah-reza-pahlavi-shiite-cleric-moussa-al-sadr.html> adresinden alındı
- Global Security.** (2019 Ağustos 4). *Kurdistan-İran*. <https://www.globalsecurity.org/military/world/war/kurdistan-iran.htm>. adresinden alındı
- Haber 7.** (2019 Eylül 3). *Ahmedinejad: İsrail'i Yok Etmeye Hazırız!* <http://www.haber7.com/ortadogu/haber/986775-ahmedinejad-israili-yok-etmeye-haziriz>. adresinden alındı
- Hacıoğlu, N.** (2019 Ağustos 21). *İran'ın One Minute'u Aliyev'i Durduramadı*. <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/iran-in-one-minute-u-aliyev-i-durduramadi-11977688>. adresinden alındı
- Hatayi, Ş. İ.** (2019 Haziran 23). *Menem ki Can ü Dilden Hayderiyem*. <http://www.hatayi.com/menem-ki-can-u-dilden-hayderiyem/>. adresinden alındı
- Hersh, M, S.** (2019 Ağustos 12). *U.S Said to Have Allowed İsrail to Sell Arms to İran*. <https://www.nytimes.com/1991/12/08/world/iran-pipeline-hidden-chapter-special-report-us-said-have-allowed-israel-sell.html>. adresinden alındı
- Hunter, J.** (2019 Ağustos 8). *İsraeli Arms Sales to İran*. <https://www.wrmea.org/1986-november/israeli-arms-sales-to-iran.html>. adresinden alındı
- Hür, A.** (2019, Haziran 13). *Theodore Herzl, Siyonizm ve II. Abdülhamit*. Avlaremoz. <http://www.avlaremoz.com/2017/10/15/theodor-herzl-siyonizm-ve-ii-abdulhamid-ayse-hur/> adresinden alındı
- Hür, A.** (2019, Haziran 22). *Theodor Herzl, Siyonizm ve II. Abdülhamid* <http://www.avlaremoz.com/2017/10/15/theodor-herzl-siyonizm-ve-ii-abdulhamid-ayse-hur/>. adresinden alındı
- Hürriyet Gazetesi.** (2019 Eylül 3). *İran Gazze'ye Karadan Girdi*. <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/karadan-girdi-10695236>. (Adresinden Alındı).
- Hürriyet Gazetesi.** (2019 Eylül 3). *İran TV'sinde Yahudi Soykırımı Dizisi*. <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/iran-tv-sinde-yahudi-soykirimi-dizisi-7306812>. adresinden alındı

- Hürriyet Gazetesi.** (2019 Temmuz 5). *Türkiye’de Aydınlara Suikast İran’ın İşi.* <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-de-aydinlara-suikastlar-iran-in-isi-38703293>. adresinden alındı
- İlhan, S.** (2019, Mayıs 19). *Jeopolitik Kavramı ve Unsurları*, 21.yy Türkiye Enstitüsü, <https://21yyte.org/tr/assets/uploads/files/318322%20suat%20ilhan.pdf>. adresinden alındı.
- İran İslam Cumhuriyeti Anayasası.** (2019 Haziran 26). <http://kitab.nur-az.com/tr/lib/view/663/1/78128/Giris/>. adresinden alındı
- İslami Davet.** (2019 Haziran 24). *İmam Cafer-i Sadık’tan Kırk Hadis.* <https://www.islamidavet.com/imam-cafer-i-sadik-asdan-40-hadis/>. adresinden alındı
- İsmayılov, E.** (2019 Eylül 3). *Almanya’nın İran Politikası.* <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-66-20150909491247.pdf>. adresinden alındı
- Karar Gazetesi.** (2019 Ekim 5). *İran ve Arap Baharı.* <https://www.karar.com/gorusler/iran-ve-arap-bahari-1005938>. adresinden alındı
- Kaynar, K, M.** (2019 Ağustos 20). *Şeytan Ayetleri, Aziz Nesin ve Madımak.* https://noktahaberyorum.com/seytan-ayetleri-aziz-nesin-ve-madimak-mete-kaan-kaynar.html#.XaSfXi_710s. adresinden alındı
- Kedourie. E.** (2019 Haziran 27). *Irak Şiileri ve Kaderleri.* <https://www.haksozhaber.net/okul/irak-siileri-ve-kaderleri-1071yy.htm>. adresinden alındı
- Keskin, A.** (2019 Temmuz 10). *İran’ın Kafkasya Politikası.* <https://www.gunaz.tv/az/xeberler/arxiv/iranin-kafkasya-politikasi-arif-keskin-43750>. adresinden alındı
- Kissinger, H.** (2019 Temmuz 24). *Ortadoğu Çöküşünden Çıkmak.* http://www.ydh.com.tr/HD14230_ortadogunun-cokusunden-cikmak.html. adresinden alındı
- Lewis, B.** (2019 Temmuz 10). *History in Iran.* <https://defence.pk/pdf/threads/bernard-lewis-iran-in-history.180615/> adresinden alındı
- McCarthy. N.** (2019 Haziran 24). *İran’ın Devrimler Yüzyılı.* http://www.bbc.co.uk/turkish/specials/2012_iranseries/page6.shtml. adresinden alındı
- Milliyet Gazetesi Arşivi.** (2019 Temmuz 2). http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/sNlcuwTmj2PnA_x2F_g5C6S_x2F_YA_x3D_x3D. adresinden alındı

- Milliyet Gazetesi Arşivi.** (2019 Temmuz 9). <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Ara.aspx?araKelime=uğur%20mumcu%20iran&isAdv=false>. adresinden alındı
- Milliyet Gazetesi.** (2019 Temmuz 30). *İran 2500 yıllık Efsanevi Kayıp Ordusunu Arıyor.* <http://www.milliyet.com.tr/dunya/iran-2500-yillik-efsanevi-kayip-ordusunu-ariyor-1163921>. adresinden alındı
- New York Times.** (2019 Haziran 26). <https://www.nytimes.com/2016/01/15/world/middleeast/iran-shah-reza-pahlavi-shiite-cleric-moussa-al-sadr.html>. adresinden alındı
- Oda TV.** (2019 Eylül 3). *İran Tahran'da Yahudi Şehitleri Anıtı Açıldı.* <https://odatv.com/iran-yine-sasirtti-1812141200.html>. adresinden alındı
- Ojalvo, D.** (2019 Eylül 12). *İslamiyet öncesi Fars-Yahudi İttifakları.* http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-89662-Islamiyet_onesi_farsyahudi_ittifaklari.html. adresinden alındı
- Osmanoğlu, M.** (2019 Ağustos 8). *Hesapları Alt Üst eden Ganimet.* <https://www.dunyabulteni.net/haber-analiz/hesaplari-altust-eden-ganimet-h187920.html>. adresinden alındı
- Özbay, F.** (2019 Haziran 30). *Rusya Federasyonu-İran Askeri-Teknik İlişkileri.* https://tasam.org/tr-TR/Icerik/213/rusya_federasyonu-iran_askeri-tekNIK_iliskileri adresinden alındı.
- Rand Corporation.** (2019 Haziran 9). *Francis Fukuyama.* https://www.rand.org/pubs/authors/f/fukuyama_francis.html adresinden alındı.
- Rast Haber.** (2019 Haziran 24). *ABD ve İngiltere'nin İran'daki Darbesi: Ajax Operasyonu.* <https://www.rasthaber.com/tr/haber/bati-asya/abd-ve-ingiltere-nin-iran-daki-darbesi-ajax-operasyonu-65086>. adresinden alındı.
- Sabah Gazetesi Arşivi.** (2019 Temmuz 17). <http://arsiv.sabah.com.tr/1999/06/03/g15.html> adresinden alındı.
- Sahimi, M.** (2019 Eylül 5). *İran's Nuklear Program.* <http://www.comw.org/pda/fulltext/03sahimi.html>. adresinden alındı
- Sandıklı, A. Ve Emeklier, B.** (2019 Eylül 28). *İran'ın Dış Politika Vizyonu ve Jeopolitik Hedefleri.* <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-173-2014120952iran.pdf>. adresinden alındı
- Sivrioğlu, T, U.** (2019 Temmuz 6). *İlk İslam Fetihleri ve Sasani Devleti'nin Çöküşü,* TurkishStudies, http://isamveri.org/pdfdrG/D03262/2015_9/2015_9_SIVRIO_GLUUT.pdf. adresinden alındı.

- Sivrioğlu, U. T.** (2019 Haziran 23). *İlk İslam Fetihleri ve Sasani Devleti'nin Çöküşü*. http://isamveri.org/pdfdrq/D03262/2015_9/2015_9_SIVRIOGLUUT.pdf. adresinden alındı
- Suriye Gündemi.** (2019 Eylül 30). *Kriz Döneminde İran Dışışleri Bakanı: Ali Ekber Velayeti*. <http://www.suriyegundemi.com/2018/05/11/ali-ekber-velayeti/>. adresinden alındı
- Şenyurt, H, A.** (2019 Ağustos 30). İran Ermenistan İlişkileri: Tecride Karşı Dayanışma. <http://www.bilgesam.org/incele/162/-iran-ermenistan-iliskileri--tecride-karsi-dayanisma/#.XkLULC37lp9>. adresinden alındı
- Tasnim Haber Ajansı.** (2019 Haziran 26). *İmam Humeyni'nin Siyasi İlahi Vasiyetnamesi*. <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2016/06/03/1095617/imam-humeyni-nin-siyasi-ilahi-vasiyetnamesi>. adresinden alındı
- Taşkıran, C.** (2019, Mayıs 1). *İran (Fars). Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi*. Türk Yurdu Dergisi, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1542>. adresinden alındı.
- Tesnim Haber Ajansı.** (2019 Ekim 2). *Hizbullah'ın İran'ın Bosna'daki Bilinmeyen Savaşı*. <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2017/07/07/1457293/hizbullah-in-ve-iran-in-bosna-daki-bilinmeyen-savasi>. adresinden alındı
- Tevrat.** (2019, Haziran). <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=637&mc=1&sc=500>. adresinden alındı
- TGRT Haber.** (2019 Eylül 3). *İran, İsrail'de Çalışan Büyükelçiyi İstemedi*. <https://mobile.tgrthaber.com.tr/haber/637328.html>. adresinden alındı
- Time Türk.** (2019 Eylül 3). *İran'a Uygulanan Ambargonun Tarihesi*. <https://www.timeturk.com/iran-a-uygulanan-ambargonun-tarihcesi/haber-28499>. adresinden alındı
- Time Türk.** (2019 Temmuz 16). *Muhammed Hatemi Biyografisi*. <https://www.timeturk.com/muhammed-hatemi/biyografi-800643>. adresinden alındı
- Turan, D.** (2009 Ağustos 20). *Gazze Operasyonu Işığında İran'ın İsrail-Filistin Sorununa Yaklaşımı*. https://www.orsam.org.tr/d_hbanaliz/6davut.pdf adresinden alındı
- Turan, D.** (2019 Eylül 18). *Gazze operasyonu Işığında İran'ın İsrail-Filistin Sorununa Yaklaşımı*. https://www.orsam.org.tr/d_hbanaliz/6davut.pdf. adresinden alındı
- Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi.** (2019 Temmuz 9). *İran'ın orta Asya Stratejisi*. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/28847/iranin_orta_asya_stratejisi. adresinden alındı

- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı.** (2019 Temmuz 4). *Ekonomik İş birliği* Teşkilatı. <http://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati-eit.tr.mfa>. adresinden alındı
- Uygur. H.** (2019 Haziran 24). *1953 Darbesi ve Hatırlattıkları*. <https://iramcenter.org/1953-darbesi-ve-hatirlattiklari/>. adresinden alındı
- Ülkü. İ.** (2019 Haziran 26). *Kayıp İmanın Öyküsü*. <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/kayip-imamin-oykusu-856yy.htm>. adresinden alındı
- Yeni Şafak Gazetesi.** (2019 Ağustos 26). *İran, Azerbaycan'a Vizeyi Kaldırdı*. <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-azerbaycana-vizeyi-kaldirdi-237983>. adresinden alındı
- Yeni Şafak Gazetesi.** (2019 Temmuz 8). *Kenan Evren: Ben Hep Irak'tan Yana Oldum*. <https://www.yenisafak.com/gundem/kenan-evren-ben-hep-iraktan-yana-oldum-2704051>. adresinden alındı

ÖZGEÇMİŞ

Adı – Soyadı: Cihan ÇİFCİ

Öğrenim Durumu: Üniversite

- **Lisans:** Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
- **Ön Lisans:** Eskişehir Anadolu Üniversitesi Adalet Bölümü
- **Yüksek Lisans:** İstanbul Aydın Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Programı

Yabancı Dil Deneyimi:

İngilizce (C2 Düzeyi)